

E 2.15/5:2

MAGYAR NYELVJÁRÁSOK

II.

D. BARTHA KATALIN és PAPP ISTVÁN
KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTI
KÁLMÁN BÉLA

TANKÖNYVKIADÓ, BUDAPEST
1953

MAGYAR NYELVJÁRÁSOK

II.

D. BARTHA KATALIN és PAPP ISTVÁN
KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTI
KÁLMÁN BÉLA

TANKÖNYVKIADÓ, BUDAPEST
1953

A DEBRECENI KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉVKÖNYVE

A hangfelvételes nyelvjáráskutatás jelentősége

A nyelvjáráskutatás célkitűzésének és a gyűjtőmódszernek fejlődése

A nyelvjárások iránti érdeklődés szerte a világon többszázéves múltra tekint vissza. Első szakaszát, a XVI—XIX. század közepe tájáig, leginkább csak a szókincsre, esetleg más feltűnő nyelvi jelenségre vonatkozó röpké megjegyzések jellemzik. Módszeres gyűjtésről ekkor még szó sincs. Egy-egy tájnyelvi szónak a feljegyzése, a különlegességek, kuriózumok számbavétele ennek a kezdeti gyűjtésnek az eredménye. Találónan nevezi ezt a szakaszt WREDE statisztikai korszaknak.¹

Később a szóalakok mellett a hangtani eltérések megfigyelése kötötte le a gyűjtők figyelmét. Ennek a módszernek az adta meg az alapot, hogy a múlt században a hangtörténeti változások lefolyásának magyarázata a nyelvtudományi kutatásoknak központi kérdése volt, és az egyes, múltban lejátszódó hangváltozások megértéséhez az archaikusabb nyelvi állapotot megőrző nyelvjárásokból kerestek támpontot. Ez az irány főleg a német nyelvészek körében talált termékeny talajra, de áttért minden országba, és a hangtani tények döntő súlyát pedáns következetességgel alkalmazták nyelvi jelenségek megmagyarázásában. A nyelvjárások hangrendszerének felépítését szinte múmikus mozdulatlanságúnak tekintették, a hangrendszernek csak tipikus formáit vették számba, és az élő nyelv meglévő változatairól nem is igyekeztek számot vetni. Hallgatólagosan ténynek fogadták el, hogy egy-egy nyelvterületnek teljesen egyforma, standard hangrendszere van, amelyben belső mozgás, a fonémvariánsok mozgása nincs is meg.

A szűk körvonalú gyűjtést a múlt század közepe táján a nyelvjárások monografikus gyűjtő módja váltja fel. Ekkor már az alaktani és szintaktikai viszonyokat is számbaveszik, és egy-egy nyelvjárás többszemponútú leírására törekednek. A monografikus feldolgozás tehát már a teljesség igényével lép fel.²

Ha most már az említett fejlődési szakaszokban a gyűjtésmód technikai lefolyását vesszük szemügyre, akkor azt látjuk, hogy az valamennyi szakaszban egyforma volt: a gyűjtő ceruzával és papirossal ment vidékre és a nyelvjárást beszélők nyelvi nyilatkozatait megfigyelte, a különböző hangszín-típusoknak betűalakot választott, és legtöbbször egyéni módon kialakított írásrendszerrel papirosra vetette azokat a hangtani, alaktani vagy mondattani jelensége-

¹ LAZICZIUS GYULA, A magyar nyelvjárások. Bp., 1936, 2.

² SZÜCS JÓZSEF, A népnyelvi kutatás története. Bp., 1936.

KÁLMÁN BÉLA, Nyelvjárási gyűjtésünk múltja, mai állapota és feladatai. Bp., 1949.

ket, amelyeknek megfigyelését célul tűzte ki. Természetesen a gyorsan pergő beszéd tartalmi folyását, hangszín- és időtartamviszonyait, a beszélő artikulációs sajátosságait, hangsúlyozását és hanglejtését egyidejűleg megfigyelni nem tudta, mert ez az emberi teljesítőképesség határait jóval túlszárnyaló feladat. Így meg kellett elégednie néhány igen feltűnő és tipikus fordulat megrögzítésével. Következésképpen az ilyen nyelvjárási gyűjtések sok általánosítást, tipizálást, egy hangkaptafa szerinti jelölést, szintaktikai téren pedig alapos átfésülést, átstilizálást eredményeztek. Arról most nem is szólnunk, hogy az egyéni megfigyelés és érzékelés terén milyen óriási különbségek vannak, milyen nagy az ingadozási terület! Az egyik megfigyelő észreveszi a rövidnél már valamivel hosszabb hangnak, a félhosszúnak eltérő időtartamát, a másik erre képtelen. Van, aki a hangszínváltozás finomabb árnyalatait is észlelni képes, más viszont csak a ríktó hangszínkülönbségeket regisztrálja. Egyik neves nyelvészünk pl. vitatja a nazoorális hangszín: *cigá*, *ara* nyelvjárási létét. Ugyancsak ő pl. tagadja a székely nyelvjárások magasabb nyelvműködéssel képzett *é* hangját (CSÜRY jelzése szerint: *ě*) és arról így ír: „Az a több szerzőnél is olvasható állítás, hogy a székely nyelvjárásokban a kny.-i *ě*-n kívül . . . valamivel magasabb nyelvallású *é* hang volna, határozottan téves.“³ Székely nyelvterületről készült hangfelvételeken megfigyelhetjük, hogy a magas nyelvallású *é* hang ennek ellenére megvan, sőt nemcsak a magas nyelvallású *é* van meg, hanem azonos szóhelyzetben *i* hangba csapó variánsa is többféle időtartamváltozattal: *legén*, *legén*, *legín*, *legín*.

A jegyzetek készítésén alapuló gyűjtésmód hiányosságainak kiküszöbölésére 1877-től — a fonográf feltalálásának idejétől kezdve — ez a fejlettebb hangrögzítő módszer is adva volt nyelvjárási anyag gyűjtésére. Fonográfval az elhangzott beszédet éppenúgy, mint az éneket viaszhengerre lehet felvenni, és onnan újra lehallgatni. A nyelvi nyilatkozatok megrögzítésének hatalmas jelentőségét sokan már a találmány megszületésének pillanatában felismerték, DARWIN pl. éppen nyelvi szempontból tulajdonít neki nagy fontosságot, és különösen kiemeli azt a páratlan lehetőséget, hogy a különféle nyelvek kiejtése, hangszíne és egyéb nyelvi sajátossága most már megörökíthető, és mind a gyakorlati nyelvtanulásban, mind pedig a tudományos rendszerezésben felhasználható. Sőt a fonográfval más jövőbeli lehetőségeit is jelentősnek tartja. Szerinte technikai tökéletesítéssel a jövőben hadsereg irányítására és a társadalom nevelésére, oktatására is fel lehet majd használni. A nyelvészek közül DELBRÜCK⁴ pedig egyenesen arra gondol, hogy a nemzedékek életében végbenő, azaz generációs változásokat majd ezekről tanulmányozhatják a késő utódok. Meggyőződése szerint mindenégyes beszédfelvétel nyelvtörténeti jelentőségű.

A fonográf gyakorlati alkalmazását zenekutatók kezdték meg először, és meg kell említenünk, hogy a világon elsőnek a magyar Vikár Béla iktatta be 1896-ban a tudományos gyűjtő módszerek sorába. Nyomában Bartók Béla és Kodály Zoltán is így kezdték meg 1905-ben parasztságunk dallamkincsének összegyűjtését. Nyelvjárásgyűjtőink ezt az új módszert azonban még ekkor is figyelmen kívül hagyták, és továbbra is a régi gyűjtő technikával éltek, bár ERDÉLYI LAJOS „Nyelvjárásaink tanulmányozásához“ c. cikkében (Nyr. XXXII, 494) már céloz erre a lehetőségre: „használhatnunk lehetne talán a fonográfot is, amit pl. etnografusaink közül Vikár Béla a Nemzeti Múzeum hozzájárulásával és állami támogatással már használt is népköltési adalékok gyűjtésénél, és pedig szép sikerrel“.

³ HORGER ANTAL, A magyar nyelvjárások. Bp., 1934, 32—33.

⁴ DELBRÜCK, B., Einleitung in das Studium der indg. Sprachen. Leipzig, 1904, 159. l.

A bécsi Phonogrammarchiv felismerte az új technikai találmány jelentőségét, és 1899-ben történt alapításától kezdve beszédfelvételeket is készített.⁵ 1913-ban négy magyar köznyelvi és öt nyelvjárási felvételtől ad számot. Ezeknek a felvételeknek azonban komoly tudományos értékük nincs, mert sem a Phonogrammarchiv vezetői, sem a magyar tanácsadók nem voltak tisztában a nyelvjárási gyűjtés helyes célkitűzéseivel, és tudománytalan módszert alkalmaztak. Céljuk a palóc, székely, göcseji, kecskeméti és felsődunántúli nyelvjárás jellegzetes beszédének megörökítése volt. Ez azonban nem úgy történt, hogy palóc, göcseji vagy kecskeméti parasztot szólaltattak meg, és annak valódi nyelvi nyilatkozatát rögzítették meg, hanem olyan iskolázott emberekkel olvastattak fel egy-egy szöveget, akik ismerték a nyelvjárást. Így a székely nyelvjárásért Erdélyi Lajos magántanár, a göcsejért Kilár István tanár, a palócot Fekete József tanár, a felsődunántúlit Horváth Tódor pap képviselte. BÍRÓ ÁNYOS beszámolója szerint (Nyr. XLII, 222) parasztoktól is szerettek volna gyűjteni, de nyilván a városi urak közeledése nem lehetett a legközvetlenebb és legmegnyerőbb: „Gyórszentmártonban tettem kísérletet arra is, hogy egyszerű emberekkel mondassak bele nyelvjárási szöveget. De lehetetlen volt.”⁶

Az első világháború után a technikai haladás irama meggyorsult. Az elektroakusztika újabb és újabb találmányokkal lepte meg a világot. A tölcseres fonográfot felváltotta a mikrofonnal történő elektroakusztikai hangfelvétel és a hanglemez, majd megszületett a beszélőfilm, amely már nemcsak a beszédet, de a beszélőn látható artikulációs mozgásokat, sőt a beszédet kísérő gesztusokat is megörökíti. Ezek a lehetőségek az élő nyelv kutatása szempontjából már olyan fejlett módszereket jelentenek, hogy nem mehet el a nyelvész észrevétlenül mellettük. A hanglemezes gyűjtés nyelvészeti jelentőségére a 30-as években többször felhívtuk a szakemberek figyelmét — ormánysági gyűjtésemet már így végeztem el — de az akkori kultúrpolitika érzéketlen volt a haladó tudomány szükségletei iránt, s egyetemeinket a kellő technikai felszereléssel nem látta el. A néprajzkutatók a Magyar Rádió technikai berendezésével élve ismét előbb ismerték fel a hanglemez tudományos jelentőségét, és néprajzi felvételeikből egy sorozat gramofonlemezre a nagyközönség számára is hozzáférhetővé tettek.⁷

Felszabadulás után a helyzet ezen a téren is megváltozott. Kormányzatunk felállította a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetét, és technikai felszerelésére jelentős összegeket fordít. A Fonetikai Osztályt már eddig is korszerű hangfelvevő berendezésekkel: hanglemezvágókkal, „Dimafoon” mágneses hangfelvevővel, szalagos magnetofonnal és több hanglemezző elektroakusztikai eszközzel látta el. Ezekkel a készülékekkel az elhangzott beszédnek nemcsak egyes fordulatait, hanem a teljes nyelvi nyilatkozatot a maga eredetiségében és teljességében rögzíthetjük meg. Már pedig csak teljesen hű, eredeti nyelvi anyag alapján magyarázhatjuk és értelmezhetjük helyesen a különböző nyelvi jelenségeket. A nyelvjáráskutató tehát az eddigi hasznosnak bizonyult gyűjtő eljárásait sikeresen egészítheti ki hangfelvételek készítésével. Így elemzése során nemcsak vizuális nyelvi anyagra támaszkodhat, hanem az élő nyelvi nyilatkozatra is, a nyelvi gondolkodás legeredetibb, legszembetűnőbb megnyilvánulására.

⁵ HAJEK, L., Das Phonogrammarchiv. Wien-Leipzig, 1928.

⁶ V. ö. még: BÍRÓ, L. A., Magyarische Sprach- und Gesangsaufnahmen (1913). Mitteilug der Phonogrammarchiv-Kommission. Nr. 31. Wien.

⁷ Magyar népzenei gramofonfelvételek. Bp., 1937.

BARTHA DÉNES, Magyar népzene gramofonlemezek. MSzemle 1937. 2. sz.
ORTUTAY GYULA, Népmese, népdal — néprajzi hanglemez. MSzemle 1938.
ORTUTAY GYULA, Néprajzi hanglemezek. MNy. XXXIV (1938), 169—172.

Hangfelvevő készülékkel a gyűjtőnek nem kell a helyszínen figyelmét arra összpontosítania, hogy a gyorsan pergő beszéd közben felszínes megfigyeléseket tegyen, csupán a beszélgetés menetét kell irányítania, és annak minden mozzanata kivétel nélkül birtokába kerül. Órákon, esteiken át tartó beszélgetések minden hangja magnetofonszalagra kerülhet. Hazatérve bármikor megtörténhet a hangfelvételek lehallgatása, fonetikus átírása, nyelvjárási szövegek készítése, hangtani, alaktani és mondattani elemzése mind szubjektív lehallgatással, mind pedig objektív mérő módszerekkel. Az összefüggő nyelvi nyilatkozatot vagy annak egy mondatát, szavát, hangját számtalanszor megismételhetjük, és tanulmány tárgyává tehetjük. A nyelvi jelenségeket szinte úgy vizsgálhatjuk — minden zavaró körülmény kikapcsolásával — mint ahogy a kémikus az anyagok szerkezeti felépítését a laboratóriumi üvegcsőben. Az eddigi gyűjtések ellenőrizhetetlen anyaga helyett tehát mindenki által bármikor ellenőrizhető és tanulmányozható nyelvjárási anyagot nyerünk.

Jelenleg folyó hangfelvételes gyűjtések

Gyakorlatban vidéki gyűjtésekre legalkalmasabb a mágneses „Dimafon“ és a szalagos magnetofon. Anyagukat a MTA. Nyelvtudományi Intézetének Fonetikai Osztályán hanglemezre vágjuk és archivumszerűen megőrizzük további kutatások céljaira. Eddig 650 darab 30 cm-es átmérőjű hanglemezt készítettünk hazánk legkülönbözőbb nyelvjárási területeiről, amelyek mind a legutóbbi évtized nyelvállapotát tükrözik. Jelenleg a következő hangfelvételes gyűjtés folyik az intézetben:

1. *Nyelvatlasz.* Valamennyiünk előtt ismeretes, hogy kormányzatunk lehetővé tette nyelvtudományi öt éves tervünk egyik igen jelentős munkálatainak megvalósítását: a Magyar Nyelvatlasz adatainak összegyűjtését. Hét gyűjtő a helyszínen jegyzi fel a nyelvtani és szóföldrajzi kérdőívek megfelelő adatait fonetikai átírással, a kisebb-nagyobb artikulációs finomságok feltüntetésével.⁸ A különböző hangszínárnyalatoknak, időtartamviszonyoknak és egyéb finomságoknak feljegyzése azonban némely nyelvjárási ponton nehéz feladatot ró a gyűjtőre: sok artikulációs finomságot, ha észre is vesz, annak lefolyását vagy milyenségét azonnal és végérvényesen meghatározni nem képes. Az ilyen problematikus pontokra hangfelvevő készülékkel szállunk ki, és azoktól a személyektől gyűjtünk beszélgetési anyagot, akiktől a gyűjtők a nyelvatlaszivek pontjait kikérdezték. Így a gyűjtő-által lejegyzett anyagnak a hangjelölését könnyen egybevetethetjük a hangfelvételek együttesen ellenőrizhető anyagával, és a kisebb bizonytalanságokat könnyűszerrel eloszlathatjuk. A nyelvatlaszpontokról készült hangfelvételeket a Nyelvtudományi Intézetben a gyűjtőkkel hetenként együttesen lehallgatjuk, és a megadott nyers szövegre minden megfigyelő ráviszi az általa észlelt hangtani finomságokat. A jegyzőkönyveknek azokat a részeit, ahol a megfigyelések között eltérések vannak, ismét lehallgatjuk, és a vitás jelenségeket együttesen igyekezünk tisztázni. Ily módon nemcsak hangtani jelenségek pontos meghatározása válik lehetségessé, hanem napról napra finomul a gyűjtők érzékelési és feljegyzési képessége is, másrészt a nyelvatlasz gyűjtő munkálatainak egyöntetűsége biztosabb alapokra kerül.

Eddig 26 nyelvatlaszponton 130 darab 30 cm-es hanglemez készült, amely anyag a végső szerkesztési munkánál, az egyes nyelvterületek hangállományá-

⁸ BENKŐ LORÁND, Megjelentek a Magyar Nyelvatlasz kérdőívei. NyIK. I, 1. szám. Bp., 1950, 85—86.

BÁRCZI GÉZA, A magyar nyelvatlasz munkálatai. Magyar Nyelvjárások I, 145—155. Debrecen, 1951.

nak egymáshoz való viszonyításánál nyújt majd a szerkesztőknek értékes segítséget, nemcsak hangtani, de mondattani szempontból is. A nyelvatlaszpontokon a felvételek számát állandóan gyarapítjuk, mert evvel is hozzá akarunk járulni a készülő Magyar Nyelvatlasz minél nagyobb hitelességéhez és megbízhatóságához.

2. *Nyelvjárásterületek.* Nyelvjárási területeink legtöbbjéről csak gyér és ellenőrizhetetlen anyag áll rendelkezésünkre, s azok javarésze is elavult. „Vannak vidékek, amelyek nyelvéről még a múlt század 80–90-es éveiből maradt ránk az utolsó leírás, és azóta semmi hír — írja LAZICZIUS,⁹ — Nemzedékek jöttek, nemzedékek mentek, de senki sem kutatta, mit hoztak vagy vittek magukkal nyelvileg. Senki nem kereste, milyen változást okoztak a nép nyelvében az utóbbi évtizedek társadalmi eltolódásai és a technikai haladás egymáshoz közelebb terelő vívmányai, vagy... a köznyelv hódításai, amelyek az iskola és az újság jóvoltából éppen az utolsó ötven évben voltak a legjelentősebbek.“

A múltban, ami történt is ezen a téren, tervszerűtlenül adódott egy-egy gyűjtő sajátos érdeklődésével vagy családi körülményeivel kapcsolatban. Legtöbbször családja vagy rokonsága lakott olyan vidéken, amelynek nyelvét valamilyen szempontból vizsgálta, esetleg üdülés folytán vetődött el valamilyen nyelvjárási területre. A szervezetlenség jogos vádját sokszor hangoztatta CSÚRY BÁLINT is: „Az egyéb téren oly szép eredményeket felmutató magyar nyelvűváltat a magyar népnyelv kutatását sajnálatosan elhanyagolta. Nyelvjárásbúvárlatunk sohasem volt kellően megszervezve, s a magyar népnyelv búvárlatát nem sikerült az egész magyar nyelvterületen rendszeressé és állandóvá tenni.“¹⁰ Felszabadulásunk óta tervszerű munka folyik a nyelvjárások minél teljesebb megismerésének céljából, és a gyűjtés eddigi módszerei mellett fokozott szerephez jut a hangfelvételezés. Egy-egy nyelvjárásterületről évente 200–300 hanglemezt készítünk, hogy minél több pontról minél több nyelvi anyag álljon a kutatás rendelkezésére. Ezáltal reális képet nyerünk a jelentősebb nyelvjárási területekről, és az így készült hangfelvételek alapul szolgálhatnak további tudományos kutatás céljaira a nyelvfejlődés későbbi szakaszaiban is. A múlt évben fejeztük be a Baranya megyébe telepített moldvai csángók nyelvi állapotának hangfelvételezését, és összesen 250 darab 30 cm-es hanglemezt készítettünk, amelyekről az átírt nyelvi anyag meg is jelent.¹¹ A folyó tervében bukovinai telepeseink és a Sárköz hangfelvételezése folyik. Mindegyik nyelvjárásról kb. 200–200 darab 30 cm-es hanglemezt készítünk.

Nyelvjárási szövegek

Nyelvészeink egyöntetű véleménye szerint a nyelvjárási szövegek igen fontosak, mert nélkülük hangtani, alaktani és főleg mondattani kutatások alig képzelhetők el. Összefüggő szövegben a nyelvi jelenségek a maguk természetes életét élik, és bonyolultabb viszonyok és hatások kielemezésére is alkalmas. Ámde nyelvjárási szövegek készítése nem olyan egyszerű feladat. Amikor a gyűjtő a beszélő nyilatkozatait lejegyzí (ha még gyorsírással is), akkor a néhány századmásodpercig hangzó hangok gyors egymásutánját aligha tudja híven követni. Ilyenkor tehát az eredetileg elhangzott nyelvi nyilatkozat és szöveg között meglehetősen nagy űr tátong. A hibaszázalékot nem is lehet meghatározni. De hangfelvételekről lehallgatás útján nyerni szövegeket sem könnyű feladat. Nehézségeit a következőkben részletesen fogjuk kifejteni. Azonkívül semmiféle

⁹ LAZICZIUS GYULA, Bevezetés a fonológiába. Bp., 1936, 34.

¹⁰ CSÚRY BÁLINT, A népnyelvi búvárlat módszere. Bp., 1936.

¹¹ HEGEDŰS LAJOS, Moldvai csángó népmesék és beszélgetések. Bp., 1952.

átírás nem teljesen hű képe az elhangzott beszédnek. Annak csak csontváza, mert hiányzik belőle az élet vitalitása, a nyelvi kifejezést kísérő éltető elemek: a hanglejtés, beszédritmus, hangsúly és tempó, amelyek a húst és vért jelentik (viszont ezek megvannak a hanglemezen). Azonkívül az átírásoknál mindig számításba kell vennünk az érzékelés terén fennálló egyéni ingadozásokat is. Mindenevyes nyelvjárási szöveg magán viseli a lehallgató egyén érzékelési ingadozásait. Éppen ezt az utóbbi szempontot figyelembevéve, ZWIRNER¹² a hangfelvételek alapján nyert szövegeit három lehallgató személy eredményeivel közli, és egymás mellé állítja mind a hangszín, mind pedig az időtartam, valamint hanglejtés megítélésében mutatkozó érzékelési változatokat. Ez a módszer alapos, de terjedelmesebb kiadványok megszerkesztését szinte lehetetlenné teszi, és a kérdéses helyeket illetőleg továbbra is bizonytalanságban maradunk eltérő ítéletek esetén. Ilyenkor ismét a hangfelvételre kell támaszkodnunk, és objektív mérésekkel kell kielemeznünk a kérdéses jelenségeket. A tökéletes kiadvány hangfelvétel (gramofonlemez) és az érzékelési változatokat feltüntető nyelvjárási szöveg együttes kiadása lenne, amire a jövőben történő kiadványoknál gondolunk is.

De vizsgáljuk meg a nyelvjárási szöveggészítés mozzanatait kissé közelebről! A nyelvjárási hangok érzékelése és az érzékelési ítéletnek a megfelelő fonetikus betűvel való azonosítása nehéz feladat. Éppen olyan nehéz, mint a zenésznek egy szövevényes felépítésű dallamot hallás útján lejegyezni a hangmagasság, a siklások és egyéb zenei sajátosságok megjelölésével. A hangfelvételen még a sokszor lejátszott mondat vagy szó minden hangja sem válik egyszerre világossá a megfigyelő előtt. A tudat gyújtópontjába — a helyes azonosítás szempontjából — egyidőben csak csekély számú hang vagy más nyelvi jelenség (pl. időtartam) kerül. A megfigyelő értékesen egészítheti ki hangjelenség-azonosításait nemcsak a lehallgatások számának növelésével, hanem az érzékelési kísérlet más-más időpontban való megismétlésével. Magamon is megfigyeltem, hogy a már sokszor lehallgatott hanglemezen egy hét múlva, egy hónap, majd egy év múlva újabb és újabb hangtani finomságokat fedeztem fel. Kétségtelen tehát, hogy a nyelvjárási hangszínárnyalatok, időtartam stb. érzékelése iránti képesség gyakorlattal folytonosan fejleszthető. Éppen ezért — mint már említettük — a MTA. Nyelvtudományi Intézetében a Fonetikai Osztály nyelvjárási hangfelvételeiből a gyűjtők hetente egy-egy kis részt közösen hallgatnak le. A gyakorlás úgy történik, hogy a megfigyelésre kerülő hangfelvételről nyers (nem fonetikus) szövegátírást készítünk, és sokszoroztva a gyűjtők kezébe adjuk. A megfigyelők feladata az, hogy a szöveg betűinek helyébe a lehallgatás után az általuk megfelelőnek vélt fonetikus hangszín- és időtartamjelzeteket tegyék, pl. *egy kalapot nyomott a fejibe* helyett: *ety kalapot nyomott a fejibe*. A hangfelvétel egy-egy mondatát, sőt ha szükséges egy-egy szavát is 10—15-ször játszszuk le. A sokszori lehallgatás után mindenkiben kialakul egy bizonyos azonosítási ítélet, és ezt papírosra veti. A fogas és kétes hangtani jelenségekre a megfigyelők mondatonként vagy szavanként felhívják egymás figyelmét és ezután újra meg újra meghallgatják a kérdéses részt, feljegyzéseiket tehát állandóan módosíthatják. Az érzékelés tudatosításának ez a helyes iskolája. De korántsem szabad azt hinnünk, hogy ilyen irányított megfigyelés után már nincsenek egyéni ingadozások, eltérések.

Tizenkét nyelvjárási hangfelvétel szubjektív lehallgatási eredményeiből kiderült, hogy gyakorlott lehallgatók is számos ponton ellentmondanak egymás-

¹² ZWIRNER, E.—ZWIRNER, K., Textliste nhd. Vorlesesprache schlesischer Färbung Berlin, 1936.

nak. A statisztikai adatok¹³ tanulságosan világítottak rá a következőkre: a) a nyelvjárási hangszín megítélésénél a gyűjtő nyelvjárási hovatartozandósága szerint bizonyos hangszínek irányában nagyobb hajlandóságot mutat fel (zárt *ë* — nyílt *e* érzékelése), b) a diftongusok megítélésében nagyobb az érzékelési ítéletek hibaszázaléka, mint egyébként, c) a perem- és izolált nyelvjárások hangrendszerének megfigyelésénél is magasabb a hibaszázalék, mint egybeült.

Nyelvjárási hanglemez kiadvány

Fentebb már vázoltuk, hogy a magyar nyelvterületet a szocializmus építésének ebben a kezdő szakaszában hogyan igyekszünk alaposan megismerni a nyelvi állapot hangfelvételes magrögzítésével és a hangfelvételek feldolgozásával. Nézetünk szerint azonban mindez nem elég. A nyelvjárási hangfelvételek egy részét oktatás céljaira is fel kellene használnunk. A különböző nyelvjárási területekről legalább 15—20 lemezből álló nyelvtudományi sorozatot kellene gyárilag sokszorosítottatni, és fekete lemezen forgalomba hozni. Ezeknek a hanglemezeknek, valamint a hozzájuk csatolt nyelvjárási szövegeknek és nyelvi tájékoztatónak segítségével népünk megismerhetné a magyar nyelvjárások mai állapotát, és egyben fontos szemléltető anyagul szolgálna iskolai, főiskolai, egyetemi és színi akadémiai oktatásban egyaránt. Évvel megszűnnék az az állapot, hogy a tanulók nyelvjárási hangszín- és más hangtani jelenségeket vizuálisan kénytelenek tanulmányozni.

A hangfelvételek tudományos jelentősége

A hangfelvételes gyűjtésnek, az imént említett pedagógiai célon túlmenően, legnagyobb jelentősége tudományos síkon van. Az élő nyelvhasználat olyan jelenségeit tanulmányozhatjuk a felvételeken, amelyekre eddig a gyűjtő módszer fogyatékoságai miatt nem volt mód. A bennük rejlő becses nyelvi anyagot — mint már többször említettük — kétféleképpen értékelhetjük ki: lehallgatással és méréssel.

Lehallgatással szubjektív vizsgálódásnak vethetjük alá. Ez pedig, mivel nyelvi kérdésről van szó, nem nélkülözhető. A lehallgató egyén maga is a nyelv-közösség tagja, akinek szubjektív ítélete nyelvi jelenségek szempontjából (hangszín, időtartam stb.) lényeges, hiszen a nyelv társadalmi szerepe éppen a megértetés, amely halláson keresztül történik meg.

De a mérés sem hanyagolható el. Hiszen a mai fejlett technikai lehetőségek kihasználásával a hangfelvételek szunnyadó nyelvi anyagát oscillográffal és egyéb módon látható rezgéssorozattá változtathatjuk át. Így a beszéd anyagát hallási síkról vizuális síkra vetíthetjük, amivel forradalmi változást idézünk elő, mert a hallási fenomént objektív, mérhető médiummá változtatjuk át.¹⁴

a) H a n g s z í n

A hangfelvételek jelentősége magának a nyelvjárási hangszínárnyalatoknak helyes meghatározása szempontjából is nyilvánvaló. A nyelvjárási hangszínek pontos fonetikai jelölése gyakran még a jártas gyűjtőnek is gondot okoz a helyszínen. Az ember magárahagyatva, kétségek és bizonytalanságok között

¹³ Szubjektív érzékelési ítéletek egybevetéséről más alkalommal számolunk be részletesen.

¹⁴ HEGEDÜS LAJOS, Elektro-akusztikai berendezések a beszéd- és nyelvjáráskutatás szolgálatában. Magyar Nyelvtud. Társaság Kiadv. 65. sz. 1941.

érzi magát egy-egy újabb hangszínárnyalat érzékelésénél. A papirossal és ceruzával gyűjtő ilyenkor csupán egy-két papírra vetett betűvel és diakritikus jelekkel megterhelt, élettelen feljegyzéssel tér csüggedten haza. Hangfelvételen olyan anyagot hozunk magunkkal, amely már nem olyan titokzatos, amelyet számtalanszor életre kelthetünk, amelyet a kutató fülek előbb vagy utóbb mégis csak lefűlelnek.

Ha az eddigi gyűjtések bármelyikét szemügyre vesszük, és hangfelvételes gyűjtéssel egybevetjük, akkor azonnal észrevevessük a szembeszökő különbségeket. A papirosson gyűjtő — mivel gyűjtése teljességgel ellenőrizhetetlen — kerek, mutatós, jól stilizált mondatokat ad a beszélők szájába. Ott a képzetek mindig szabályszerűen peregnek, egyik még véletlenül sem zavarja a másikat, a beszédapparátusában motorikus hibák nem következnek be, a szavakat a nyelvjárási beszélők következetesen használják, és hangtani szempontból is pedáns következetesség uralkodik a szövegben. Egy hangkaptafára készül az egész. Lehetőleg alaktanilag is sűritik a nyelvi érdekességeket, és egy rövidke szöveggözlésbe gyakran beleépül a nyelvjárás teljes hang-, szó- és mondattana. Ez a kép azonban koholt, és nem felel meg a valóságnak. A nyelvjárási beszélő alany is ember, gyakran képzetek torlódása folytán egyik szavát a másikba ölti, beszédapparátusában motorikus hibák is fellépnek, és a hangokat éppúgy, mint az egyes szavakat ingadozó, variációs skálában ejti. Ugyanazon foném-osztály hangszíne sem egyforma mindig. Ez abból következik, hogy az élő nyelvi nyilatkozatban a hangokat nem olyan katonás sorrendben képezzük egymásután, mint ahogy azok az írásban következnek. Egy bizonyos hang képzése közben a beszélő szervek már a következő hang képzésére készülnek fel, ennél fogva artikulációs mozzanataik egybefonódnak, és koartikuláció lép fel. Ennek következtében viszont az egyes hangok hangszíne a környező hangoknak, valamint a hangsúlyozásnak és hanglejtésnek megfelelően kisebb-nagyobb mértékben módosul. Felvételeken az életnek ezt a mozgását, dinamikáját figyelemmel kísérhetjük, és észrevehetjük, hogy egy-egy nyelvjárásban ugyanannak a fonémnak több realizációjával kell számolnunk, és nem hanyagolhatjuk el a variánsok szembeszökő szerepét. A hangfelvételeken nyomon követhetjük a fonémnek környezet szerinti változatait, azaz a kombinatorikus változatokat is. Moldvai és bukovinai beszélőknél pl. megvan az *a* fonémnek magas nyelvállású *a* és mély nyelvállású *o* változata. Az eddigi leírások szerint hosszú *á* hangos szótag után (*lábq*), vagy — amint a hangfelvételekről kiderül — más helyzetben is, pl. *u*-hangú szótag után is: *múlvo*. Moldvaiaknál megvan ezenkívül a palócos *á* variánsa is, mégpedig nemcsak *á*-hangú szótag előtt, hanem szóvégi helyzetben is: *urá*, *Boriká* (Moldva: Somoska). Ugyanaz a beszélő gyakran meglepő tarkaságban használja felváltva a különböző változatokat. Klézsei beszélőnk egy hangfelvételen a *tojás* szónak következő hangalakú variánsait használja: *tajás*, *tájás*, *toás*, *tojás*. Pokolpataki beszélőnél: *tihid*, *tējed*, *tēhed*; *kühül*, *kűjél*, *kivül*; *ökrököt*, *ökrököt*, *ökrökēt*; *rivá*, *réd*, *rēa*. Lábnikinál: *könyē*^r, *könyēr*. Diósfaluinál: *liány*, *lěány*, *lěán*, *lyán*. Lészpedinél: *il*, *ül*. Klézseinél: *šán*, *csán*; *ēřem*, *erēm*, *öröm*. Moldvai és bukovinai beszélőknél: *legēn*, *legēn*, *legēn*, *legjn*, *legjn*.

A kombinatorikus változatokon kívül az emfaticum által keltett variánsok is pregnánsan tanulmányozhatók. A *sem*, *nem*, *te* szavak *e* hangja a moldvai és bukovinai beszélőknél — eltekintve néhány egyéni változattól — általában egyszerű, nyílt *e*. Ha azonban mondanivalójukat erősen akarják hangsúlyozni vagy azt emfaticum színezi, akkor *á* felé hajló nyíltságba csap át a hang színe. Képzése közben nemcsak az állkapocs szöge lesz nagyobb, hanem a nyelv is kissé hátrább húzódik: *nēm*, *sēm*, *tē*, időtartama pedig megnyúlik.

A magyarban az emfatikumnak egy-egy nyelvterületen használatos nyelvkifejezési formáiról és eszközeiről vajmi keveset tudunk,¹⁵ pedig nyilván megvannak ennek is a kialakult normái. A jövő kutatás feladatai közé tartozik, hogy az emfatikum különböző megnyilatkozási formáit és normatív határait a különféle érzelmekkel kapcsolatosan hangfelvételekről meghatározza.

A nyelvközösségben élők, bár alkalmazkodnak a nyelvközösség által történetileg kialakított normákhoz, ezen belül a különböző beszélőknél mégis kisebb egyéni ingadozás figyelhető meg. Ezeknek a változatoknak a tanulmányozása sem haszontalan feladat, mert rámutathat mind a már csak szórványosan fellelhető, mind pedig a keletkezőben lévő újabb nyelvi jelenségekre.

A nyelvjárási fonémvariánsokat legelőször SZARVAS GÁBOR írja le a csángó sziszegő hangokkal kapcsolatosan, mint pl. *isten* ~ *iszten*: „E sajátság azonban annyira nem általános, s annyira ingadozó, hogy nemcsak egy helység lakói, hanem ugyanazon egy személy is nemcsak más-más, hanem ugyanazon egy szóban is mind a két kiejtést használja.“ (Nyr. III, 1–2). Egy-egy hangjelenségnek következtelen használatáról sem előtte, sem utána jó ideig szólni sem lehetett. Aki csak megkísérelte gyűjtésében ezt a következtetlenséget jelölni, azt a bírálók súlyos megjegyzésekkel illették következtetlensége miatt. Csak a hangfelvételek közvetlen tanulmányozása tette kétségtelenné és bizonyíthatóvá az élő nyelvi változatok létét és gyakori előfordulásukat.

A változatok pontos megfigyelése és számbavétele egy-egy nyelvterületen fontos feladat. Élesen megmutatja a nyelvnek életből fakadó voltát. A változatoknak is van bizonyos funkciójuk — állapítja meg DOROSZEVSKI (Ung. Jb. XV, 499) — csak nem rendelkezünk még elég ismerettel, hogy ezek lényegét pontosan meghatározhassuk. A változatok kétségtelenné teszik, hogy a nyelvi kifejező forma még hangtanilag sem merev, statikus. Most sem, s — nyilván a nyelvtörténet régebbi szakaszaiban is hasonló volt a helyzet. Legalább is erre vall az a tény, hogy már a tihanyi apátság alapító levelében egymással váltakozva előforduló variánsokat találunk: *balatin* ~ *bolatin*, *munorau* ~ *monarau*.¹⁶ A kódexekben hasonlóképpen ugyanazon szóalak számos, hangtani változatokkal tarka ingadozását figyelhetjük meg. SZENCI MOLNÁR ALBERT Dictionarium-ában a változatok egész légióját találjuk: *gyilkos* ~ *gyolkos*, *késérteni* ~ *kisérteni*, *keszkenő* ~ *keszkenyő*, *kímölöm* ~ *kímlem* ~ *kémlem*, *kinkő* ~ *kénkő*, *kiszivárkodom* ~ *kiszovárkodom*, *kócz* ~ *kulcz*, *köll* ~ *kell*, *körösz* ~ *kereszt*, *kösöntyő* ~ *kösöntyü*, *kuasz* ~ *kuvasz*, *labda* ~ *lapta*, *lepedő* ~ *lepődő*, *mart* ~ *part*, *matola* ~ *motola*, *pih* ~ *pölyh*, *oczo* ~ *oczu*, *ő* ~ *öv*, *ondoc* ~ *undoc*, *paray* ~ *paréy* ~ *paré*, *pelva* ~ *pehya* ~ *polyva*, *per* ~ *pör*, *potzic* ~ *potzoc*, *resta* ~ *rosta*, *séndely* ~ *sindel*, *sér* 'sepulchrum' ~ *sír*, *ser* ~ *sör*, *sotó* ~ *sayto*, *szérő* ~ *szérü* ~ *szőrő*, *szimboráloc* ~ *cimborátloc*, *taplo* ~ *toplo*, *vella* ~ *villa*, *ugorka* ~ *uborka*, *vid* ~ *vig* stb.

A köznyelv kialakulása előtt a beszélő nyelvi tudatában talán még több változat élt egymás mellett, mint ma.

A nyelvsvizsgálás ingadozásait nyelvjárási területenként statisztikailag is fel kell dolgoznunk, és gyakoriságuk szerint is számba kell vennünk. Ha csak egy-egy jelenséget veszünk szemügyre, már akkor is világos lesz előttünk, hogy egyazon nyelvjárási területen a változatok használati aránya nem egyforma. A beszélő egyes változatokat gyakrabban használ, mint másokat, a variációs osztályok terheltsége tehát különböző. Egy bukovinai hangfelvételen pl. megszámláltam

¹⁵ Az emfatikumnak külön fonológiai kategóriáját veti fel: LAZICZIUS, J., Probleme d. Phonologie. Ung. Jb. XV (1935) és A new category in phonology. Proc. of the Second Intern. Cong. of Phonetic Sciences (London, 1935). Cambridge, 1936, 57–60.

¹⁶ BÁRCZI GÉZA, A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék. Bp., 1951.

az azonos helyzetben előforduló fonémváltakozatokat a *legény* szóban. Rövid *é*-s alakban 3-szor (*legén*), rövid *i*-s alakban (*legín*) 10-szer, félhosszú *i*-vel (*legín*) 6-szor és hosszú *i*-vel 4-szer fordult elő ugyanazon beszélőnél, amiből kiderül, hogy az *i*-s változatok egy bizonyos beszélőnél gyakoribbak, mint az *é*-s variánsok, kvantitás szempontjából pedig a rövidek vannak túlsúlyban. Ha már most ugyanazon nyelvterületen több beszélőnek sok nyelvi nyilatkozatán végezzük el a fonémosztályok terheltségének vizsgálatát, akkor tanulságos képet nyerünk a tényleges nyelvhasználatról. A nyelvszokás általános normáit, valamint a normák szélső értékeit csak így határozhatjuk meg. Ez pedig fontos tudományos feladat, mert a variánsok minden bizonnyal a nyelvi fejlődés bonyolult folyamatának legérdekesebb élő tanúi. A változatok egy része kétségtelenül a letűnőben lévő nyelvhasználat elhaló maradványai, a gyakoriság szempontjából statisztikailag legjobban megterhelt osztály a jelen nyelvhasználat kiemelkedő pontját mutatja, a variánsok más része viszont a jövő fejlődés csíráját és irányát rejteti magában. Így ezek pontos ismerete a történeti nyelvtudomány részére nélkülözhetetlen. Nem érthetünk tehát egyet TRUBETZKOY-jal,¹⁷ aki a változatokat kizárólag „parole“-jelenségnek tekinti, mert világos, hogy a mai nyelvhasználat mellékváltozata, holnap már fővariánsná, „langue“-jelenséggé válhat.

b) Hanglejtés

Most vizsgáljunk meg egy más területet, ahol a hangfelvételek szintén új távlatokat jelentenek a tudományos kutatás számára. Már a görög filozófusok — különösen Aristoxenes — óta ismert tény, hogy az emberi beszédnek melódiája van. A hang zenei magassága emelkedik, esik, egy szinten mozog, és ezen három forma kombinációit mutatja. „A melódia önmagában is a megértetés eszköze lehet“ — írja ZOLNAI.¹⁸ A melódia a beszédnek szinte kísérő árnyéka. A beszédhelyzetnek, az érzelmi és értelmi aláfestésnek legkifejezőbb eszköze, s a hangfelvételre a tartalommal együtt automatikusan rögződik. A megörökített hanglejtés azután magán viseli a beszélő egyéni és nyelvjárási sajátosságait. A hanglejtésformák nem izoláltan jelennek meg, hanem a beszédhelyzet megkövetelte nagy összefüggésben és színes tarkaságban változtatják egymást. Hangfelvételen melódia és tartalom szerves összefüggésben van megrögzítve, és elemzésük alapján felfedhetjük a hanglejtés és szintaktika legkülönbözőbb kapcsolati formáit. A szovjet nyelvészek közül ZSIRMUNSZKIJ és PESKOVSKIJ¹⁹ az orosz nyelvre vonatkozólag már igen alapos kutatásokat végeztek, és rámutattak arra, hogy a mondat vizsgálata a zenei oldal mellőzésével tudománytalan.

A melódia funkciójának tárgyalása a nyelvtudományi irodalomban az újonnan felvetett kérdések közé tartozik. Nálunk GOMBOCZ, TOLNAI, HEGEDŰS köznyelvi és CSŰRY nyelvjárási hanglejtésformákat ismertető tanulmányán kívül rendszerezést alig találunk. Oka abban rejlik, hogy eddig a nyelvtudomány főleg az írott, vizuális nyelvet, az írott emlékeket tanulmányozta más lehetőségek híján, avval kapcsolatban pedig melódikus problémák alig merülhetnek fel (legfeljebb az interpunkciónál). Az élő nyelv tanulmányozásának kérdése a hang-

¹⁷ TRUBETZKOY, N. S., Grundzüge der Phonologie. Prague, 1939. TCLP. 7, 11.

¹⁸ ZOLNAI BÉLA, Szóhangulat és kifejező hangváltozás. Szeged, 1939, 109.

¹⁹ ZSIRMUNSZKIJ, V., Melodika sztiha. Mysl 1922. No. 5, 109—139.

PESKOVSKIJ, A. M., Ruszszkij szintakszisz v naucsnom oszvescsenii. 2. kiad. Moszkva.

PESKOVSKIJ, A. M., Intonacija i grammatika. Izvestija po ruszszkomu jazyku i szlovenesznosztii. 1928, I, 1. 2. 458—476.

A szovjet kutatások ügyes összefoglalását adja: WEINGART, MILOŠ, Étude du langage parlé suivi du point de vue musical. TCLP. 1. 170—242.

felvételekkel kerül élesen előtérbe, és mindinkább sürgető feladattá válik mindenütt nemcsak a hang, szó és mondat, hanem a melódia nyelvi funkciójának tüzetes megismerése is. Egy nyelv vagy nyelvjárás szerkezeti felépítésének ismerete nélkül el sem képzelhető.

Különös figyelemre tarthat számot a nyelvjárások melódiakérdéseinek vizsgálata, hiszen a megjegyzések és futólagos megfigyelések mind arról számolnak be, hogy a nyelvjárásban beszélők nyelvi nyilatkozatai általában élénkebbek, nagyobb hangközökkel is élnek, és kifejezési mozgásaik intenzívebbek, mint a városi emberé. A nyelvi kifejezést élénkebb gesztusok kísérik, és hangosabban is beszélnek általában.

Az is kétségtelen — mint már említettük — hogy a mondattan ismerete melódiakérdések nélkül hiányos. Helyesen tapint rá nyelvi funkciójának fontosságára ZOLNAI BÉLA, amikor így ír: „A mondat végső értelmi betetőződését a melódia által nyeri“ (i. m. 110). Minden mondatnak azonban nemcsak egy melódiaforma a sajátja, hanem a logikai és érzelmi kiemelés sokfélesége szerint többféle variációs lehetőség van ugyanannak a mondatnak vagy mondatrésznek a melódizálására. Vannak nyelvészek, akik avval intézik el a kérdést, hogy a lehető melódizálások száma — ha a kifejezhető emfatikus értékeket is figyelembe vesszük — határtalan sok, és így megismerése elérhetetlen cél. A valóságban azonban nem ilyen kilátástalan a helyzet.²⁰ A melódiaformákat, amelyeket a beszélő használ, a nyelvközösségben tanulja. Ezek tehát a nyelvközösség által történetileg kialakított formák, amelyeken belül természetesen változatokat is találunk. A variánsok azonban bizonyos szélső határok közé szoríthatók, nyilvánvaló, hogy a nyelvközösség által kialakított és elfogadott határokon túli melódiaformákat már nem érzik sajátjuknak, és használóját sem tekintik többé a nyelvközösség tagjának.

A nyelvész feladata, hogy az egy-egy nyelvjárásterületen előforduló hanglejtésformákat variánsaikkal együtt meghatározza. Természetesen ez nem könnyű feladat még akkor sem, ha a melódikus jelenségeket hangfelvételeken tanulmányozhatjuk, mert a nyelvi mondanivaló, a nyelvi tartalom nem hideg, objektív kijelentő vagy kérdő tény a beszélő számára. Írásban vagy nyomtatott lapon nagy általánosságban objektív nyelvi értékek követik egymást katonás rendben. De nem így a beszélőnél. A beszélő a kimondás pillanatában, a nyelvi replizáció pillanatában a hideg nyelvi értékkel szemben érzelmileg is állást foglal, azaz a nyelvi érték szubjektív nyelvi értékévé változik. Helyesen érzi ezt GyOMLAI GYULA, amikor így ír: „A hanglejtés (dallam) azonban túl az értelmi elemeken feltűntetheti a beszélő erősebb és gyöngébb alkalmi indulatainak és hangulatának legapróbb mozgalmait is, melyek a gondolatokkal együtt születnek és nyilvánulnak. A gondolatokhoz ugyanis még akkor is kapcsolódni szokott valami halványabb érzelmi tényező, mikor a beszélő aránylag nyugodt,²¹ s nem célja, hogy hallgatóságában izgalmat keltsen“ (MNy. XXXIV, 22—23).

A szubjektív nyelvi értékhez kapcsolódhat megnyugtató hangulat avagy nyugtalanító, de lehetséges a kettő közötti semleges hangulat is, amikor a beszélőnek a nyelvi értékkel szemben az állásfoglalása még nincs meghatározva (pl. kíváncsiság, csodálkozás). A megnyugtató vagy — BERGSVEINSSON szerint²² — pozitív hangulati elemek természetesen más hangközökben és melódiaformákban jelennek meg kifejezési eszközül, mint a nyugtalanító vagy negatív hangulati

²⁰ BERGSVEINSSON, SVEINN, Über d. Bedeutung u. d. Auswertung der Satzmelodie. Arch. f. Vergl. Phonetik. V, 3. fűzet 97.

²¹ A kiemelés tőlem.

²² Id. m. az Arch. f. Verg. Phon. V, 4. fűzet, 159.

elemek, mert a pozitív hangulatok a hangképző izomzat feszültségének gyorsabb feloldását, viszont a negatív hangulati elemek gyorsabb és intenzívebb feszültségét idézik elő.

Ránk vár tehát az a feladat, hogy az emfatikus tényezők itt vázolt kvalitáscsoportjainak nyelvi szerepét megvizsgáljuk, a nyelvközösségekben használatos normáit variánsaival együtt meghatározzuk, és ily módon egy olyan kategóriának: a melódiának nyelvi funkcióját vizsgáljuk meg, amelyre eddig csak szórványos kísérletek történtek a magyar nyelvtudományban.

A melódia funkciójának, a „toném“-ek szerepének tisztázása egyben új távlatokat nyit meg az összehasonlításnak egy eddig elhanyagolt területére. A melódiaformák összevetése vet majd fényt arra, hogy a hanglejtés, nyelvi tartalom és bizonyos szintaktikai összefüggések mint alakultak ki az egyes nyelvterületeken, hol mutatkoznak azonos vagy rokon formák, vagy hol fejlődtek ki eddig még számba nem vett nyelvkifejező tényezők.

c) Időtartam és beszédírásm

A hangfelvételek kiváló lehetőséget nyújtanak a kutatóknak az összefüggő beszéd hangjainak időtartam szerinti tanulmányozására is. Lehallgatással szubjektív ítéletet mondhatunk, műszerekkel pedig objektív tartam-méréseket végezhetünk, és a két módszerrel nyert adatokat a teljesség kedvéért egybevetethetjük. Tudjuk, hogy a kvantitásnak a magyarban nyelvkifejezési szempontból jelentésszignifikáns szerepe van. De nemcsak értelmi különbségeket fejezünk ki vele, hanem nagy mértékben variálható lehetőségeivel az emfatikum bizonyos árnyalatainak egyik fő jellegzetességévé válik.²³ Sok kutatásnak kell még tisztáznia, hogy melyik nyelvterületen milyen határok között mozog a rövidülés, és tartamnyúlás irányában az érzelmkifejező szerepe.

A magyar beszédhangok időtartamviszonyairól általában keveset tudunk. A század elején ugyan MEYER és GOMBOCZ²⁴ majd POIROT²⁵ végzett idevágó méréseket, legutóbb pedig SZABÓ PÁL²⁶ kymogrammról. A századeleji mérések az akkori kutatási módszerekkel — bizonyos fízziológiai törvényszerűségek vizsgálatára szempontjából — nagy haladást jelentettek az előző ismeretekhez képest, eredményeiket mégis csak igen óvatosan kezelhetjük. Ezeknek a méréseknek legnagyobb hiányossága ugyanis abban rejlik, hogy az anyagot egy- vagy kétszótagú izolált hangkapcsolatok szolgáltatták, amelyek közül több fiktív szó volt, amely hangsorokhoz a magyarban értelem sem fűződik, mint pl. *dip, göp, dák, ták, pim, dok, göb, düt, nemen* stb. (Lásd MEYER—GOMBOCZ id. tanulmányát!) A legutóbbi évtizedek nyelvpszichológiai vizsgálatai élesen rávilágítottak arra, hogy az izoláltan ejtett szavak általában mesterkélten ejtésűek. Nyelvről, nyelvi nyilatkozatról valóiban csak akkor beszélhetünk, ha a beszélő határozott szándékkal szól valakihez, vagy valamihez, ha beszédhelyzete tényleges. Még kevésbé beszélhetünk nyelvi nyilatkozatról akkor, ha olyan hangsorokat ejtünk ki, amelyekhez értelem, jelentés nem is fűződik. Ilyenkor a beszélő nyelvi tudata és az abból kiinduló idegimpulzusok nem szabályozhatják a begyakorolt tradicionális normák szerint az egyes beszédhangok időtartamát. Ezzel szemben hangfelvételeken tényleges beszédhelyzeteket örökítünk meg, azokon a beszéd-

²³ HEGEDÜS, LUDWIG, Der modifizierende Einfluss der Gefühle auf die Sprachmelodie. Arch. Néerl. de Phon. Exp., Amsterdam, 1934.

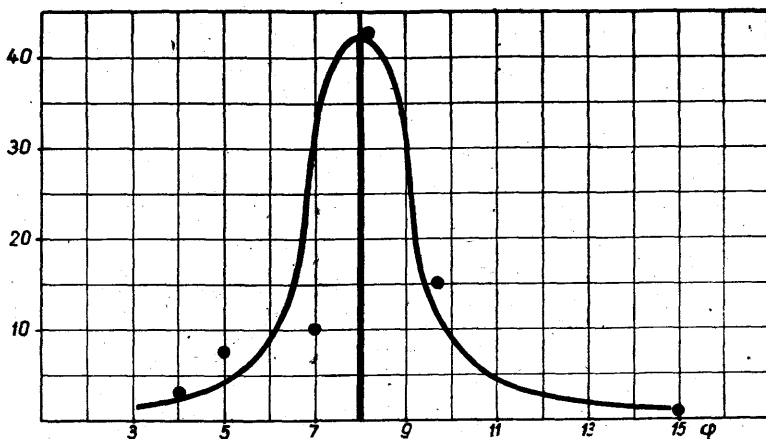
²⁴ MEYER, E. A.—GOMBOCZ, Z., Zur Phonetik d. ungarischen Sprache. Upsala, 1909.

²⁵ POIROT, J., Sur la quantité en Hongrois. JSFOU. XXXII. kötet.

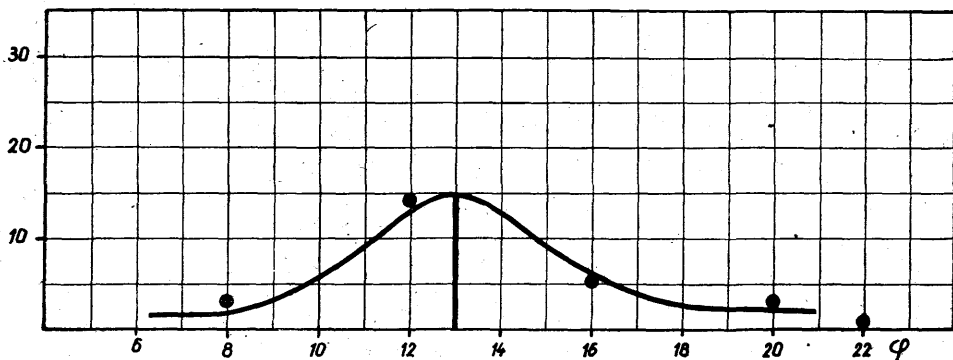
²⁶ Eredményeit közli: FALC'HUN, F., Le système consonantique du Breton. Rennes 1951, 143. l.

hangok időtartama szorosan összefügg és egybeforr a nyelvi tartalommal, valamint a nyelvi tartalomhoz kapcsolódó és a pillanatnyi beszédhelyzettől függő szubjektív hangulattal. Itt tudjuk mit mérünk, és feladatunk éppen az, hogy a tartamnak egy-egy nyelvjárásterületen használatos normáit a variációs ingadozási lehetőségekkel együtt meghatározzuk.

A kérdés szemléltetésére a baranyai Kozármislényben készült felvételekből egy részt időtartam szempontjából kielemeztem, és eredményül a következő időtartam-értékeket nyertem : a) *Rövid magánhangzók*: 3 esetben 4φ ($\varphi = 1/100$

1. kép. Rövid magánhangzók. A vízszintes irány a századmásodpercekben kifejezett időtartamot, a függőleges pedig az előfordulások számát mutatja

2. kép. Hosszú magánhangzók.

másodperc), 7-ben 5φ , 8-ban 6φ , 10-ben 7φ , 43-ban 8φ , 15-ben 10φ , 3-ban 12φ és 1-ben 15φ . A statisztikai rendezésnél tehát kiderül, hogy nyugodt tempójú beszélgetésben a rövid magánhangzók zöme 8 századmásodperc körül (középérték: $7,9\varphi$) helyezkedik el. Gyakoriság szempontjából tehát ez a kvantitáosztály van legjobban megterhelve, viszont tényleges szóródás tapasztalható a rövidebb és hosszabb normahatárok felé is. Az ábrázolás világosan megmutatja, hogy az időtartam variációs szórás tekintetében ugyanolyan Gauss-féle görbét

mutat, mint bármilyen más biológiai mérés.²⁷ b) A *hosszú magánhangzók* értékei : 4 esetben 8 φ, 14-ben 12 φ, 6-ban 16 φ, 3-ban 20 φ és 1-ben 22 φ. A hosszú magánhangzók középértéke tehát 13,4 φ. A szórás a rövidebb és hosszabb szélső értékek felé hasonlóképpen megvan. A normahatárok közötti sáv szélessége valamivel nagyobb, mint a rövideknél. Az abszolút tartam-értékek vizsgálatából az is kiderül, hogy a rövidnek érzékelt hangoknál vannak olyan értékek : 8, 10 és 12 φ, amelyek a hosszú hangok szórásásvábjában szintén fellelhetők abszolút tartamként. Ez a tény élesen rávilágít arra, hogy vannak olyan abszolút tartambeli értékek, amelyek bizonyos környezettől és tempótól függően rövideként, ill. hosszúként hathatnak, mert a tartamon kívül más tényezők is részt vesznek a hosszúság kialakításában. Az artikulációs és dinamikus tényezők szerepét az utóbbi évtized élénk időtartam-vitái tárták fel.²⁸

Azonos abszolút időtartam és hasonló beszédtempó esetén a rövidség vagy hosszúság érzékelésének az egymástól eltérő képzésmód az oka. Erre RICHTER és különösen FORCHHAMMER mutatott rá nyomatékkal. FORCHHAMMER kimutatta, hogy a hosszúnak érzékelt hangokat erősebb hangszalagkompresszióval képezzük, mint a rövideket, eltérők a hangerőbeli viszonyaik és artikulációs mozzanataik. MENZERATH²⁹ is érdekes módon igazolta ezt. Beszélő filmen hosszú magánhangzóból — amelynek 21,6 cm filmszalag felelt meg — 6,8 cm-nyi filmrészt vágott ki. Ezután ismét összeragasztotta és lejátszotta. A hosszúság benyomása a hallgatóban ekkor sem változott, bár a tartam csaknem 1/3 része, éppen a középső legtípusabb periódusok, hiányzottak. Kétségtelen tehát, hogy a hosszúság kialakításában a tartamon kívül fontos a képzésmód, a zártabb hangszín dinamikája és intonációja is.

Nyilvánvaló tehát, hogy egyrészt időtartam, nyelvi tartalom és emfaticum, másrészt beszédírány egymástól függő és nyelvi szempontból igen jelentős kapcsolatait csak hangfelvételeken végzett mérések és szubjektív érzékelési eredmények egybevetése alapján ismerhetjük meg.

d) Beszédszünet

Beszédünk nem folytonos hangzásból áll, hanem folyamatát itt-ott rövidebb-hosszabb szünetek tagolják. Szerepére és megnyilatkozási formáira vonatkozó ismereteink azonban igen gyérek. A probléma szemléltetésére egy kozármislényi (Baranya m.) hangfelvétel kis részletét elemezve a következő képet nyertük :

„*Es léfeküttem (40 φ szünet) az istállóba. Hát (70 φ) mit monygyak (32 φ), nem vótam tőp, talán (10 φ) tizēnēgy vaty tizēnkēt éves gyerek (50 φ), tizēnhárom, ijenféle (9 φ) lēhettem (55 φ). Bēmēntem az istállóba (50 φ), lēfeküttem (70 φ), hát (100 φ) — de nem is aluttam még! — (90 φ) ēccēr szól (55 φ), oan hangot hallok az istálló ajtōn (50 φ) : „Pista !“ (120 φ) Hát, ém minygyá kiszótam : „Mi az ?“ (140 φ) Akkor ēty (42 φ), kettō, három (40 φ), akkor (40 φ) ēggyet jōcs csattant, mintha pojōn*

²⁷ ZWIRNER, E.—ZWIRNER, K., Phonometrischer Beitrag zur Frage d. nhd. Quantität. Arch. f. Vergl. Phon. I, 96—113.

GROSSMANN, A., Die Streuung d. Lautdauer u. das Weber-Fechnersche Gesetz. uo. 234—237.

²⁸ TRUBETZKOY, N. S., Die Quantität als phonologisches Problem. Acte du IVe Congrès international de linguistes, Copenhague 1936. Copenhague, 1938, 117—122.

RICHTER, B., Länge und Kürze. Arch. f. Vergl. Phon. II, 12—29.

FORCHHAMMER, J., Länge und Kürze. Arch. f. Vergl. Phon. III, 19—27.

FISCHER—JØRGSEN, E., Objektive und subjektive Lautdauer deutscher Vokale. Arch. f. Vergl. Phon. IV, 1—20.

²⁹ MENZERATH, P., Der Diphtong. Bonn—Berlin 1941, 133—134.

váltak vóna (140 φ). De akkor mékhúzóttam ám! (158 φ) Mer fétem, mer gyerökcse vótam (170 φ). Ervel osztán akkor (40 φ) ennek (137 φ) vége lett.“ (Idős ember nyugodt tempójú beszélgetéséből, a beszélő tudta nélkül készült felvételtől.)

Már pusztá rápillantásból kiderül, hogy az élő beszédben a kisebb-nagyobb szünetek gyakoriak. Nemcsak a gondolatok végén találjuk meg, hanem közben is. A tartamviszonyok szempontjából kétfélek. A szünetek egy része rövid, csak néhány század másodpercig tart, beszéd közben általában észre sem veszik és 2,5 φ—10 φ-ig terjedő kvantitást ölel fel. Más részük azonban lényegesen nagyobb időtartamú, a mondanivaló részletezésével, felbontásával jár együtt — tehát részben szintaktikai jelentősége is van — és a gondolat vagy gondolat-egységek befejezésével jelen esetben még a 170 φ értéket is eléri. Azt is megfigyelhetjük, hogy az emfátikummal színezett részek után (pl. *Pista! De akkor mékhúzóttam ám!* stb.) hosszabb a szünet, mint egyébkor. Az érzelmi kiemelést az utána következő nagyobb szünet is jól érzékelteti.

Az eddigi megfigyeléseink azt mutatják, hogy a hangszonon belüli kisebb szünetek nem kizárólag szintaktikai viszonyok szerint helyezkednek el, nem is csak a lélekzési aktus következményei, amint azt PASSY³⁰ feltette, a mondat egyes szakaszait lélekzési csoportokra, „groupes de souffles“ osztván, hanem pszichofizikai kényszerűségből erednek. A beszélő mondanivalójának soron következő részéből mindig csak bizonyos kisebb mennyiséget tud egyszerre felölelni és előkészíteni. A két szünet közé eső rész azt a mennyiséget mutatja, amennyit a beszélő egy koncentrációs aktussal az idegimpulzusokon keresztül továbbítani képes. Ezeknek a felvételeken történő pontos kielemezése tanulságos képet nyújt majd a nyelvi gondolkodás valódi lefolyásának mechanizmusáról.

A szünetelemzésnél két sikot kell majd vizsgálat tárgyává tenni: a) a spontán nyelvi nyilatkozatokat, ahol a beszélő a mondanivaló felépítésének minden mozzanatában aktív teremtő, és b) felolvasott szövegeket, ahol a nyelvi felépítést nem a felolvasó végzi, ahol az ilyenfajta szerepe passzív és csupán a fizikai realizáció a sajátja. A kétféle vizsgálat eredményeinek egybevetése érdekes és hasznos adatokat szolgáltat a mondat és belső felépítésének, a szólamok sajátos megnyilatkozásainak és törvényszerűségeinek megismerésére.

Hasonlóképpen új kutatási és megismerési lehetőségeket rejt magában a hangfelvétel beszédritmus, hangsúlyozás és sok más szempontból is.

A vázoltak alapján joggal reméljük, hogy a hangfelvételes nyelvjárási gyűjtés az élő nyelv kutatásának és megismerésének új és termékeny szakaszát jelenti.³¹

HEGEDÜS LAJOS

³⁰ PASSY, P., *Petite Phonétique comparée*. Paris, 1922.

Nálunk: BALASSA JÓZSEF, *A fonetika elemei*. Bp., 1886, 89—90. és NyK. XXI, 403—404.

³¹ A szerző 1952. március 4-én tartott előadása a Magyar Nyelvtudományi Társaságban. Az előadás illusztrálására két sárközi és két bukovinai székelly magnetofon-felvételt is bemutatott 1952-es gyűjtéséből.

A magyar nyelvjárások hangjainak jelölése

(Az egyezményes hangjelölési rendszer ismertetése)

I. A nyelvjárási hangjelölés történetéből

a) A hangjelölés ügye 1941-ig

A nyelvjáráskutatás első korszakában, melyet elsősorban a Tudományos Gyűjtemény és az Akadémia Tájszótára (1838) jellemez, az anyaggyűjtés célja főleg az irodalmi nyelv bővítésére szolgáló tájszóállomány gyűjtése volt. Így természetesen pontos fonetikus feljegyzésre alig törekedtek a gyűjtők. Teljesen hasonló ehhez a népköltési gyűjtemények korabeli sorozata, mely a súlyt a tartalomra, s nem egyszer a formának inkább mesterséges kicsiszolására, mint hű visszaadására vetette. Amit a korabeli feljegyzésekből e. kor nyelvjárási hangállományára vonatkozólag kikövetkeztethetünk, semmi esetre sem nevezhető fonetikailag hű képnek; a legjobb esetben is csak fonematikus értékű jelenségekre kapunk, több-kevesebb biztossággal választ. Megállapíthatjuk tehát e közlésekből a zárt *ē* foném meglétét; láthatjuk az *i*-zést vagy az *á* utáni *o*-zást, de e fonémek zártsági fokát nem tudjuk eldönteni. Korabeli céljuknak, az irodalmi nyelv bővítésének azonban ezek a közlések megfeleltek.

Negyvennyolc után a nyelvjáráskutatás egyre inkább szaktudományossá vált. A Magyar Nyelvészet közléseiben már nem egy törekvést látunk a valóság hű rögzítésére; kialakult és elvszerű jelölésmódról beszélni azonban ebben a korban még korántsem lehet. A korabeli feljegyzéstechnika a fonetikus és fonematikus feljegyzési szempontok keveredését mutatja.

Nem hozott egységet e téren a Nyelvőr sem, mely a nyelvjáráskutatást egyébként hatalmas lépéssel vitte előbbre. Munkatársai, a legnagyobb részükben önkéntes és laikus gyűjtők, egyéni jelölési rendszereket használtak, melyeket a szerkesztő — természetesen — meg sem próbálhatott írásztala mellett összehangolni. Hiába tett a Nyelvőr egyébként is kísérleteket arra, hogy az egyéni jelölési rendszereket útmutató megjegyzésekkel összehangolja. A korábbi jelölési sokféleség szinte változtatás nélkül került azután be a Magyar Tájszótárba is.

A Nyelvőréhez hasonló nehézségekbe ütközött a Magyar Nyelv is a maga egyébként is szerény igényű egységesítési kísérleteivel. Az első világháború után bizonyos egységesülés kétségtelenül megindult ugyan azzal, hogy CSÚRY BÁLINT, a nyelvjáráskutatás első katedrás professzora, a maga jelölési rendszerét egyre szélesebb körökre próbálta kiterjesztetni; e kísérlet azonban alig hatott tanítványai körén túl. A többi egyetemi városokban — ha volt nyelvjáráskutatás —

másirányú egységesülés ment végbe. S mindezt egy új színnel gazdagította WICHMANN, majd az ő nyomán a pécsi kutatók, akik a finnugor fonetikus jelölést kezdték alkalmazni. Az egyes nyelvjáráskutató „iskolák“ a harmincas években még egymás feljegyzéseit is csak bizonyos előtanulmány után voltak képesek megfejteni; még nehezebben boldogult velük a nagyközönség, amelyre ezek az „iskolák“ rendszerint nem is voltak tekintettel. A közönségtől való elfordulás alól tulajdonképpen csak CSŰRY iskolája volt kivétel. CSŰRYnek mindenesetre érdeme marad az, hogy az úgynevezett nagyolt átírás elvét tudományosan megalapozta, és alkalmazására sok értékes gyakorlati útmutatást adott.

b) Az Első Magyar Népnyelvkutató Értekezéslet

Kiemelkedő kísérlet volt a hangjelölés kérdésének országos érvényű rendezésére és egységesítésére az 1941 őszen tartott Első Magyar Népnyelvkutató Értekezéslet. Az Értekezéslet a négy központ: Budapest, Debrecen, Kolozsvár és Szeged képviselőit összegyűjtve, a nyelvjáráskutató munka tervszerűsítése és megszervezése mellett a hangjelölés egységét is biztosítani próbálta.

Az ott kialakult jelölési rendszernek határozottan pozitívuma az, hogy az egységre törekvés mellett alapszemponturn vette a közönség szélesebb rétegeinek igényét. Ezért — tulajdonképpen CSŰRY „nagyolt átírása“ nyomán — ahol lehetett, a magyar irodalmi helyesírás jegyeit vette alapul, és szakított a finnugor hangjelölés felé irányuló tendenciával, főleg az olvashatóság érdekében. Egyébként is óvakodott minden új betűtől, s óvakodott a számtalan mellékjellel karácsonyfaszerűen felcíomázott betűjelektől is, melyek inkább zavart, mint világosságot hoznak. Sokat levon azonban e rendszer értékéből az, hogy a gyakorlat szempontjait a határozat egyrészt az elmélet és gyakorlat teljes szétválasztása útján, másrészt a határvonal rovására érvényesítette. Az elmélet és a gyakorlat, vagyis a tudományos és a gyakorlati szempont elválasztása mutatkozik a határozatok azon részében, amely kimondja: „Jelrendszerünknek tehát a lehető legegyszerűbbnek, könnyen olvashatónak, mégis találónak és félreérthetetlennek kell lennie. A sajátosan tudományos célú munkákban azonban természetükből kifolyóan pontos fonetikai jelölést kell követni. Ennek a jelölésmódnak megválasztása egyelőre az intézetek belső ügye marad.“

A gyakorlat szempontjának a tudományosság rovására való érvényesítése az egész elfogadott jelrendszerből kitűnik. Hangárnyalatokat ezzel a rendszerrel egyáltalában nem lehet kifejezni; az irodalmi helyesírás által kifejezhető hangokon kívül csak az egyes nyelvjárásokban külön fonémként szereplő, illetőleg ilyen funkcióban felhasználható illabialis *a*, labialis hosszú *ā*, zárt *ē* és hosszú nyílt *ē* található meg; mind olyanok tehát, amelyek a környező hangoktól egy egész nyelvmagasságbeli fokkal, vagy egy egész labializációs fokkal, azaz egy teljes képzőmozzanattal eltérnek. Ezért ütközik ki a rendszerből az *é* és *í* közt fekvő, tehát a környezetétől csak félfokos eltérést mutató *ē* hang, melynek felvétele a nyelvjáráskutatás akkor elhúnyt mesterének emléke felé volt kegyeleti gesztus: ezt a hangot annakidején ő feljegyzéseiben mindig megkülönböztette, s a jelét is ő alkotta.

Az így elnagyolt feljegyzés és a valóság közti szakadékot a határozat — az előbb említett külön tudományos jelölésrendszerek megengedésén kívül — azzal kívánta áthidalni, hogy a műveknek, elsősorban szövegeknek és szótáraknak szerzőit külön hangtani bevezető készítésére utasította. Ez a hangtani bevezető lett volna hivatva tartalmazni az egyes használt jelek tényleges hangértékét. Ezzel azonban komoly filológiai dilemma elé állította volna mind a szövegek

használóját, illetőleg idézőjét, mind pedig az Új magyar tájszótár szerkesztőjét. Annak ugyanis, aki a szövegből egy példát, szót vagy mondatot akar kiragadni, ilyen esetben azt vagy betűhíven kell idéznie, s akkor a jelölés — elszakítva a bevezető magyarázattól — hamissá válik; vagy a hangtani magyarázatot jegyzetben újra közölnie kell — ami szótárban szinte lehetetlen és idézet esetében is feleslegesen szaporítja a jegyzetanyagot; — vagy pedig az idézendő részt a hangtani bevezető alapján fonetikusán át kell írnia, ami rengeteg önkényes interpretációra adna lehetőséget. Még bonyolultabb az ilyen adatoknak egy nagy tájszótárban való felhasználása, mert ki lennénk téve annak, hogy egy-egy alapjelnek szinte minden vidéken más-más hangárnyalat felelne meg, s így az adatok értékeléséhez a szótár használójának állandóan a hangtani bevezetőt kellene bújni. Ez az egész elgondolás egyébként is a sematizáló feljegyzési módszerre épít; arra, amit a negyvenes évek nyelvjáráskutató közfelfogása kimondatlanul vallott: hogy a nyelvjárás minden beszélője minden hangot minden esetben azonos módon ejt. Ez a felfogás, és a belőle fakadó módszer is, veszélyes azonban, mert nem ad módot arra, hogy a valóságot a mozgás és változás sokféleségében ragadjuk meg.

c) Az I. Országos Nyelvész Kongresszus

Mindeme következetlenségei és korszerűtlensége ellenére is pozitív volt a kísérlet abban is, hogy sok hasznos tanulságot szolgáltatott a továbbiakhoz. Az Értekezletnek s a határozatok kipróbálásának köszönhető, hogy az Első Országos Nyelvészkongresszus 1949. december 19—21-én már nem töretlen utakat taposott akkor, amikor a nyelvjáráskutató munka egységes és tervszerű megszervezésével kapcsolatban felvetette az egységes jelölés kérdését is.

A társadalmi feltételek 1941 és 1949 közt gyökeresen megváltoztak. Akkor a tudomány — és a nyelvjáráskutatás is — kevesek magánügye volt; ma a szocializmus építésének egyik fontos része. Akkor az állam igen szegényesen támogatta a tudományokat, főleg a társadalmi tudományokat; ma a tudománynak — és a nyelvjáráskutatásnak is — funkciója van, s a népgazdaság költségvetésében jelentékeny helyet foglal el. Akkor a tervszerűsége és egysége törekvés néhányak kezdeményezése volt; ma a társadalmi fejlődés belső törvényszerűsége s a tudomány — és a nyelvtudomány — fejlődésének alapfeltétele. Akkor a tudományos kérdések eldöntésében a súlyt elsősorban a vitázó felek személyi tekintélyének összemérése jelentette; ma e kérdéseket a tudományban is a gyakorlat és az elmélet szempontjainak összhangba hozása dönti el.

Így természetes, hogy a Kongresszus a hangjelölés egységesítését is már mint társadalmilag szükséges és időszerű problémát vetette fel, s a megoldásban a gyakorlat és elmélet, a közönség és tudósok igényeinek nem szembeállítását, hanem egészséges összeegyeztetését kereste. A Kongresszus határozatait a részvevő nyelvjáráskutatók és fonetikusok nem személyes tekintélyek kompromisszuma alapján hozták meg, hanem a jó megoldás közös igényét tartva szem előtt. Ezen az alapon ismerik el az elfogadott rendszert önmagukra nézve általánosan kötelezőnek, a végrehajthatóság rugalmasan kezelt határain belül. A jelölési rendszer ezzel a nyelvjáráskutatás — szövegek, szótárak, mesterségeírások, monográfiák stb. — közös sajátjává, mintegy hivatalos jelölésrendszerévé vált.

A Kongresszuson elfogadott jelölésrendszert megtárgyalta és elfogadta a Magyar Nyelvatlasz szerkesztőbizottsága, majd 1950. április elején, a Nyelvatlasz-hétén (az első szakmai konferencián), a Nyelvatlasz egész gyűjtői munkaközös-

sége is. Ezzel a kör bezárult: a legszélesebb nyilvánosságnak szánt nyelvjárási munkák tehát ugyanazon elv alapján használják hangjeleiket, mint a legnagyobb pontosságra törekvő, legszigorúbb tudományos igényekkel fellépő nyelvjárási munkálatok és kiadványok.

2. Az egyezményes hangjelölési rendszer funkciója

A hangjelölési rendszer egysége és rugalmas volta biztosítja azt, hogy az ötéves nyelvtudományi terv nyelvjárási részlegének végrehajtásában egyetlen alapvető módszer érvényesüljön. Hasznos lett volna ez akkor is, amikor a nyelvjáráskutatók mint elszigetelt, egymással küzdő, önmagukra utalt egyedek végezték munkájukat. Hasznos lett volna, de nélkülözhető volt. Nélkülözhetetlen azonban ma, amikor tervünk a kollektív vállalkozások egész sorozatát indítja meg. Az Új Magyar Tájszótár; a nyelvjárási monográfia-sorozat; a Magyar Nyelvatlasz és más hasonló, közösen végzett vagy közös problémákat felvető munkálatok készítésekor elképzelhetetlen az, hogy egyéni, vagy akár az alközpontok által „belátásuk szerint“ kialakítandó, tehát lényegében önkényes, anarchikus és egymástól eltérő hangjelölési rendszereket használjunk. Az egyes egyének vagy kisebb munkaközösségek tudományos eredményei nem lennének összemérhetőek, összehangolhatók, és általában nem adnának kerek egészet, ha a közlés alapvető eszköze, a hangjelölés mindenkinek tetszésére lenne bízva. Az egyezményes jelölérendszer első pozitívuma tehát az egység s így az összemérhetőség biztosítása.

Minden hangjelölési rendszer megalkotásában két fő szempontot kell figyelembe vennünk: az egyik a minél nagyobb tudományos pontosság, tehát a szakszerűség szempontja; a másik viszont a minél könnyebb olvashatóság szempontja, vagyis a közönségé. Láttuk, hogy az Első Magyar Né nyelvkuató Értekezet e két különböző igényt csak a két szempont teljes szétválasztásával látta megoldhatónak. Jelölési rendszerünk nem ezt teszi. Nem teszi azonban azt sem, ami a Értekezetnek másik hibája volt, hogy a közönség igényeinek figyelembevételekor a tudományosokról, a tudományos igények szolgálatában pedig a közönségéről mond le. Az egyezményes hangjelölési rendszer megtartja a magyar helyesírás jegyeit mindenütt, ahol azt az egyértelműség megengedi. Nem egy elvileg felállított sémából indul ki, hogy a valóságot ahhoz alkalmazza, hanem a mindennapi gyakorlatból, melyen azután keresztülvezeti az elmélet szálait. A magyar helyesírás jegyeit mint alapjeleket úgy helyezi el — olykor látszólag következetlenül — a rendszer sarkpontjaiban, hogy ezzel minél jobban tekintetbe vegye a való fonetikai helyzetet, és minél inkább háttérbe szoríthassa a mellékjelek felesleges alkalmazását. A legdurvább, legelnagyoltabb fonetikus átírás ezzel alapjaiban alig különbözik az irodalmi helyesírástól. Az árnyalatok megkülönböztetésére azután ezeket az alapjeleket finomítja tovább megfelelő mellékjelekkel: így az olvashatóság teljes megtartásával ad lehetőséget a legfinomabb árnyalatok kifejezésére, anélkül azonban, hogy az agyonfonetizálás és a karácsonyfaszerű jelkomplexusok végletébe csapna. A hangképzés fiziológiai törvényszerűségeiből kiindulva minden egyes mellékjelnél megadja annak használati síkját; rámutat arra, hogy az illető síkon melyik képzésbeli különbség a főszempont, s melyek az ennek alárendelt kísérő jelenségek. Így általában egyetlen mellékjellel ki tudja fejezni az alapjel által jelölt hangtól való eltérést. Az elmélet és gyakorlat, a pontosság és az olvashatóság követelményeit összeegyeztetni úgy, hogy az egyik rovására se menjen, s a kettőt ne szétválassza, hanem egybehangolja: ez az egyezményes hangjelölési rendszer második célja és — amennyiben eléri ezt — pozitívuma.

3. Néhány elvi kérdés

a) Feljegyzési szempontok

Feljegyzési szempontot kettőt szokás szembeállítani: a fonetikus és a fonematikus. A fonetikus szempont a hang minél tökéletesebb visszaadását, minél pontosabb rögzítését kívánja adni, tekintet nélkül arra, hogy a hang egyes tulajdonságai értelemmegkülönböztető szereppel bírnak-e, hogy a finom árnyalatok esetleges elhagyása hozhat-e létre értelmi zavarokat vagy sem. A fonetikus feljegyzés előnye a pontosság, hátránya viszont a nehézkesség, a lényeges kérdéseknek lényegtelen mellékszempontokkal való eltakarása. A fonematikus jelölés ezzel szemben csak azokat a hangokat — mint típusokat, mint társadalmilag érvényes jeleket — veszi figyelembe, amelyek a velük rokon hangokkal szembeállítva, az illető nyelv vagy nyelvjárás hangrendszerében önálló egyedek, amelyek tehát a rendszer bármelyik másik tagjával szembeállítva, értelemmegkülönböztető funkcióval bírnak. A fonematikus jelölés a többi hangot a főtípusoknak egyszerű, helyzettől függő vagy attól esetleg független variánsaként tekinti, és a főtípustól nem különbözteti meg. A fonematikus jelölés pozitívuma az egyértelműség és a lényeges szempontok kidomborítása a lényegtelenekkel szemben; hátránya viszont az, hogy a valóságnak semmiféle árnyalatát nem veszi figyelembe, s gyakran egészen különböző hangokat hajlandó — mint értelemmegkülönböztető szereppel nem bírókat — azonosnak venni.

A fonematikus szempontot még a legelnagyoltabb nyelvjárási hangjelölési rendszer sem teheti módosítás nélkül alapszempontjává. Nem teheti különösen akkor, amikor a társadalom már országos méretekben egységes szempontú és módszerű kutatásokat igényel és tesz lehetővé. Az országos méretekben összehasonlítható eltérések és törvényszerűségek képét ugyanis ez a szempont teljesen eltorzítja, üressé és haimissá teszi. Igaz: jellemezni és osztályozni lehet a nyelvjárásokat fonémaállományuk segítségével, ha nem is számukkal csupán, mint ezt egy kísérlet tette, hanem funkcionális megterheltségük fokával. De semmiestre sem tudjuk fejlődésükben szemlélni a nyelvjárásokat akkor, ha a hangok árnyalati eltéréseit, mint a fejlődés különböző fokainak vagy más-más irányának termékeit, nem vesszük figyelembe. Óvakodnunk kell azonban ugyanakkor az öncélú és túlzott fonetizálástól is, amely igen gyakran felesleges és értelmetlen zavart okoz.

Az egyezményes nyelvjárási hangjelölési rendszer, mely az utóbbi ötven év nyelvjáráskutatási eredményein, tehát a magyar nyelvjárások alapos ismeretén épül, ezt a két szempontot egyezteteti össze. Fonematikus annyiban, hogy nem jelöl olyan különbségeket, amelyek egyszerűen csak helyzetenként, egyénenként vagy esetenként előforduló változatok. Fonetikus viszont abban, hogy a lehető legpontosabban igyekszik feltüntetni még az árnyalati különbségeket is ott, ahol e különbségek mögött nagyobb törvényszerűségek részproblémái húzódnak meg. E különbségeket — a magyar nyelvjáráskutatás százéves gyakorlatának és a legújabb vizsgálatoknak egybehangzó vallomása szerint — a magánhangzóállomány hordozza; mássalhangzóállományunkban egy-két olyan jelenség van csak, amely a nyelvjárásoknak — különbségeiken túl — még fejlődési fokára is rámutat. A jelölésrendszer tehát fonematikus állásponton van a lényegtelen, a történeti vallomás nélküli; és fonetikus állásponton áll a lényeges, a történeti értékű árnyalatok jelölésének vagy sematizálásának kérdésében.

A fonetikus feljegyzési rendszereknek alapkövetelményeül teszi a tudomány hosszú idő óta azt, hogy egy hangnak mindig egyféle jele legyen, s ugyanakkor egy jelnek mindig ugyanazon hang feleljen meg. Ez az elengedhetetlennek

látszó szempont azonban sok olyan felesleges jel megalkotását hozná magával, amely a pontosság szempontjának rugalmasabb értelmezésével elkerülhető. Az egyezményes hangjelölési rendszer bevezeti a jel = hang alapelv kiegészítésével a jelcsoport = hangcsoport elvét. Ennek határesetete (ha a jelcsoport egytagú pl. c) a jel = hangcsoport; más részről pedig (ha a hangcsoport egytagú, pl. sz) a jelcsoport = hang elve. Ezzel eléri azt, hogy egyrészt megtarthatja alapjelek-ként az irodalmi helyesírás jegyeit; másrészt pedig olyan hasonulásokat stb., amelyeket az egész magyar nyelvterület mint fiziológiailag kényszerűeket használ, nem kell jelölnie, s így néhány nem fonematikus értékű s nem is történeti tendenciát mutató hangváltozatra nem kell jelet alkotnia. Így bizonyos jelcsoport egyértelműen mindig ugyanazt a hangcsoportot jelöli, amely hangcsoport eszerint a jelekben kifejeződő hangok értékének nem pusztá összege, hanem módosítványa. Azt a néhány ritka esetet pedig, amikor e jelcsoport a tagjai által egyenként kifejezhető hangok pusztá összegértékét jelöli, s nem a szokásos hangcsoportot, egyszerű választójellel jelöli meg. Tehát nem a száz szabályos, hanem az egy kivételes esetet kell csak az irodalmi helyesírástól eltérően jelölnie. A jelölésrendszer így — a pontosság és egyértelműség követelményének kára nélkül — ahol csak lehet, ragaszkodik az irodalmi helyesíráshoz, és kerüli a mellékjelek, vagy különösen a helyesírásban nem szereplő betűk alkalmazását.

b) Feljegyzésmódok

Feljegyzésmódot kettőt szokás szembeállítani: az impresszionistát és a sematizálót. Az impresszionista feljegyzésmód az egyetlenként kapott adatot — a nyelvatlaszgyűjtés gyakorlatában rendszerint a legelső választ — tekinti kizárólag irányadónak. Az impresszionista feljegyzés objektivista változata viszont ugyanazon szónak minden hallott alakját feljegyzzi, és egymással egyenértékűnek tekinti. E módszernek határozottan jó oldala az, hogy a lehető legnagyobb pontosságra törekszik; de mindkét változata igen könnyen eshetik a valóság eltorzításának hibájába azzal, hogy az egyszeri beszédtényeket szociális érvényű nyelvi tényekként fogadja el. A sematizáló feljegyzésmód ezzel ellentétben a tájékozódó gyűjtés alapján megállapítja magának a nyelvjárásnak úgynevezett hangállományát, s ezzel az előítélettel indul neki a gyűjtésnek, hogy aztán — sokszor függetlenül magától a valóságtól — az egész nyelvjárást ebbe a sémába kényszerítse bele, hogy e hangokat helyzetre és egyénre való tekintet nélkül, mint kivétel nélküli, szociális érvényű és ingadozásmentes tényeket fogadja el. A sematizáló gyűjtés egyik formája az, mikor a gyűjtő — a hangállományra vonatkozó sémáját előre megalkotva — gyorsírással jegyez fel szövegeket, vagy irodalmi helyesírással, s ezeket később írja át nyelvjárásiakká. Ezzel veszélyezteti a változatok pontos tükrözését, holott nem egy változat történeti vagy egyéb szempontból rámutathatna valamilyen kezdődőben vagy elhalóban lévő tendencia nyomaira.

Kutatásunk egyik módszert sem tekintheti változtatás nélkül elvi alapjának, kizárólagos módszerének. Az impresszionista jelölésmódból ki kell emelnie a pontosságra törekvést, mint jó oldalát; a sematizáló feljegyzésmódtól tanulnia kell abban, hogy a szociális érvényű jelenségeket keresse az egyénivel és egyszerűvel szemben. Nem eshetünk azonban bele egyiknek a hibájába sem. Az anyag gyűjtésekor feltétlenül fel kell figyelni minden különbségre, hiszen nem tudhatjuk előre, melyik lesz a változatok közül a szociális érvényű, a főtípus. Ha ezt megnyugtatóan még tudtuk állapítani, ez lesz természetesen további feljegyzéseink magva. De mivel a nyelvjárást változásában és rétegeztségében vizsgáljuk, ezentúl sem hanyagolhatjuk el a főtípustól eltérő jelenségeket. Sőt: foko-

zott figyelemmel kell kísérnünk, hogy ezek az eltérések fonetikai helyzettel, általános ingadozással vagy egyes egyénekkal hozhatók-e kapcsolatba, s ez utóbbi esetben az egyén vagy egyének műveltségi foka, más nyelvjárással való érintkezése stb. magyarázza-e az eltéréseket. Az impresszionista és a sematizáló feljegyzésmód jó oldalait úgy egyeztetjük tehát helyesen össze, ha figyelemmel vagyunk ugyan a különbségekre és ingadozásokra, de ezeket az általunk megállapított főtípushoz mérjük.

Az egyezményes hangjelölési rendszer elvi alapja az elmondottakból meglehetősen világosan bontakozik tehát ki. Önálló alapjelet kapnak a rendszerben a köznyelvi kiejtésben és a nyelvjárások nagy részében fonematikus értékű főtípusok. Ezeket a főtípusokat a jelrendszer valóságos fonetikai értéküknek megfelelően teszi rendszere sarkpontjává, fonetikai értéküket a szokásos kiejtés tekintetbe vételével állapítja meg. Ott, ahol ez lehetséges, a rendszer ragaszkodik az irodalmi helyesírás jeleihez, bizonyos fiziológiailag kényszerű változatokkal szemben a jelsoport = hangsoport elvét alkalmazva. Az így elhelyezett alapjeleknél fontos szempont az, hogy alsó mellékjel nélküliek legyenek. Az alapjelektől eltérő változatokat alsó mellékjelek megfelelő hálózatával finomítja tovább a jelölésrendszer, vigyázva azonban arra, hogy minden hangárnyalatnál lehetőleg csak egyetlen főszerpontot emeljünk ki, s így egy-egy mellékjelet alkalmazzunk csak. Az alapjelekkel jelölt hangoktól való eltérést a hallás érzékenysége szerinti finomsággal jelölhetjük.

*

Összefoglalásunk nem vitairat, hanem az egyezményes nyelvjárási hangjelölési rendszer ismertetése. Így a határozatnak mind fonetikai, mind pedig jelölési vonatkozásait egyszerűen előadjuk akkor is, ha az a szokásos felfogástól eltér. Megokolását „A magyar nyelvjárások néhány kérdése” című, nemrég megjelent kiadványunkban adtuk meg. Ebben az összefoglalásban adottnak vettük az olvasó bizonyos mértékű fonetikai tájékozottságát is. Összefoglalásunk tehát most fonetikai magyarázatokat és az eddigi felfogással szembeni polemikus részeket általában nem tartalmaz, csak ott, ahol ez nélkülözhetetlennek látszott. E rendszer, mint kongresszusi határozat, egyébként is a nyelvjáráskutatók legtöbbségének megegyezésén alapul.

4. A magánhangzók jelölése

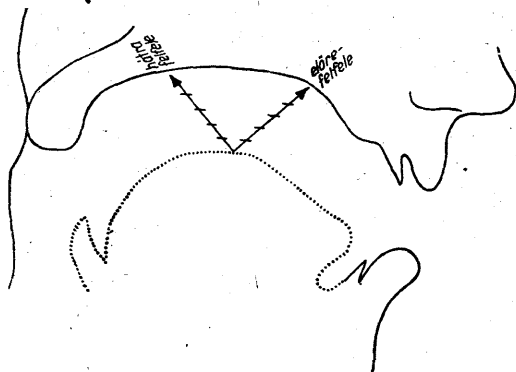
a) Alapjelek (fonémek)

A magyar köznyelv és a nyelvjárások hangrendszerének sarkpontjait képező alapjeleket a következő megfontolások segítségével helyezhetjük el:

Az első szempont a magánhangzók elhelyezésében a nyelv emelkedésének iránya és magassága. A nyelvhát emelkedhet a szájüregben előre-felfelé (palatális magánhangzók, előlképzettek, magashangúak) vagy hátra-felfelé (veláris magánhangzók, hátulképzettek, mélyhangúak). A felfelé és előre, illetőleg felfelé és hátra mutató mozgás eredője mindkét esetben rézsútos vonalat ad, mely a nyelvhát emelkedési útját mutatja a legalsó nyelvállástól a felsőig.

A nyelvemelkedés iránya tehát előre-felfelé, és hátra-felfelé mutató: az így keletkezett hangokat — mivel a felfelé irányuló mozgás ez esetben természetes, de mellékes szempont — előlképzett, illetőleg hátulképzett magánhangzók-nak nevezzük.

A második szempont a nyelv emelkedésének az illető irányon belüli magassága. Itt — a magyar köznyelv és nyelvjárások hangrendszereit véve alapul — négy magassági fokot kell felvennünk : legalsót, alsót, középsőt és felsőt. Ábrázolva :

1. kép

Ahogy az előre mutató emelkedés vagy a hátrafelé mutató emelkedés együtt jár a maga síkján a felfelé való emelkedéssel, ugyanúgy a felfelé mutató emelkedés természetesen egyben előre vagy hátrafelé történik. De ahogy az emelkedés irányával kapcsolatban mellékszempont volt a magasság, úgy az emelkedés magasságának vizsgálatakor mellékszempont az irány, mely a környezethez viszonyítva adótnak, természetesnek vehető.

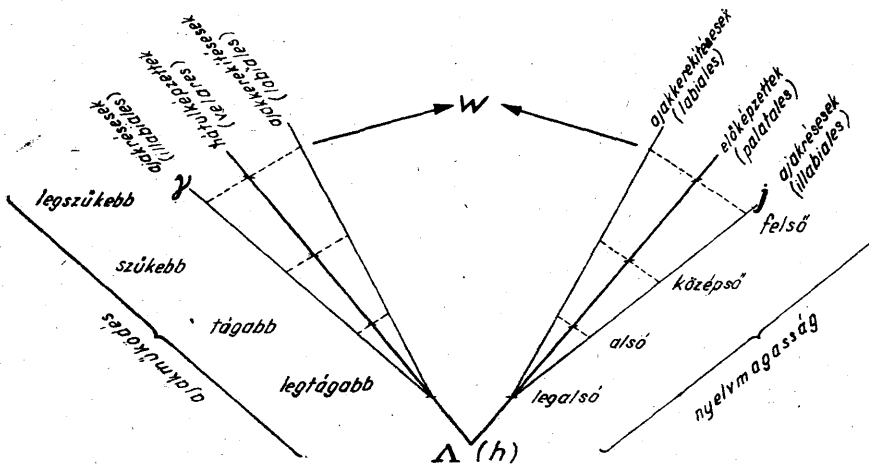
A nyelvemelkedést vizsgálva tehát két tényezőt találtunk : irányt és magasságot. A kettő együtt jár, de a megfigyelés szempontja szerint elválasztható egymástól, illetőleg egyik vagy másik kiemelhető főszempontnak. Az emelkedés iránya a nyelvmozgás minőségének ; az emelkedés magassága a minőségben belüli intenzitásnak a kérdése.

A harmadik szempont az ajakműködésé. A két ajak a szájüregnek, mint rezonátornak kijáratí nagyságát módosítja ugyanúgy, ahogy a nyelvemelkedés a szájüreg üregnagyságát szabályozza. A minőségi szempont itt : a szájüreg kijáratát szabályozó két ajak viselkedése. Ha e két ajak kerekre csücsörödik : labiális, ajakkerekítéssel képzett hangok jönnek létre. Ha rés-szerűen széthúzódik : illabiális, ajakréssel képzett hangokat képezünk. Az ajakműködés e minőségi különbsége bármely nyelvemelkedési irány és nyelvmagassági fok mellett képes szembeállítani két — egyébként azonos viselkedésű — magánhangzót ; így ez a nyelvmozgásnak, mint egyik főszempontnak síkját keresztezi, és a magánhangzó jellemzésének másik síkját adja. Elvileg tehát minden magánhangzó lehet ajakkerekítéssel képzett (labiális) vagy ajakréssel képzett (illabiális), és a két ilyen módon szembenálló hang egymástól független, önálló tag a hangok rendszerében.

Az ajakműködés vizsgálatánál e minőségi szempontok mellett természetesen intenzitáskérdés is van : az ajakkerekítés vagy ajakrés erősségi foka, mely legtágabb foktól (elsőfokú) a legszűkebbig (negyedfokú) változik. De az ajakkerekítés, illetőleg ajakrés tágassági fokának e változása törvényszerűen összefügg a nyelvmagasság fokának, illetőleg mindkettő az állkapocsszög tágasságának változásaival (pl. a legalsó nyelvállás a legtágabb ajakállással stb.). Így e mennyiségi különbség mellékszempont csak, függvénye, természetes kísérőjelensége a nyelvmagassági foknak. Ezt tehát nem is vesszük külön tekintetbe : a nyelvmagasságot és az ajakműködés tágasságát együttesen vesszük az illető hang zártsági, illetőleg nyíltsági fokának. Abban tehát, hogy az *u* hang az *o*-nál

egy fokkal zártabb, a következő mozzanatok vannak : 1. mindkettő hátulképzett, de : 2. az *u* magasabb nyelvállású ; 3. mindkettő ajakkerekítéssel képzett, de : 4. az *u* legszűkebb, az *o* szűkebb. Az *u* zártabb voltát tehát lényegében a 2. és 4. mozzanat együtt jelenti.

Az ajakműködés minőségi kettősségét az előbb kapott fővonalakon segédvonalakkal ábrázolhatjuk. E segédvonalakra vetíthetők át a fővonalakról a nyelvmagassági fokok, melyek egyben az ajaktágasság fokai is :

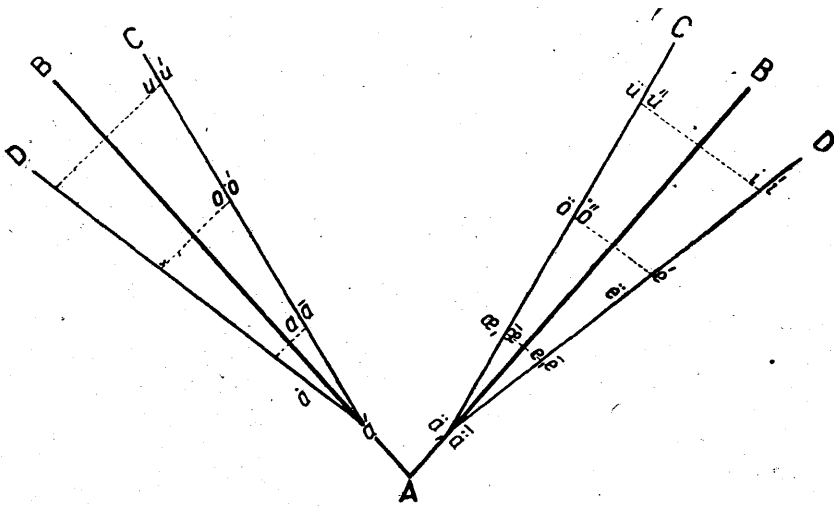
2. kép

A segédvonalak — mint látjuk — az alsó nyelvállás, illetőleg a legnagyobb ajaktágasság pontjánál összefutnak. Ezt azért ábrázoljuk így, mert a magyarban a legalsó nyelvállással és a legtágabb ajakműködéssel ejtett hangoknál az ajakkerekítés és ajakrés gyakorlatilag egybeesik : a legnagyobb tágasság mindkettőnek határértéke. Fiziológiailag természetesen nem lehetetlen, hogy a legalsó nyelvállás mellett is megkülönböztessünk ajakréses és ajakkerekítéses ejtést, gyakorlatilag azonban ilyen megkülönböztetést nem szoktunk tenni. Ezt az is mutatja, hogy az illabiálisnak vett *á* magasabban képzett változatai símán, csupán mennyiségi változással átmennek a labiális (ajakkerekítéses) sorba ; az *á*-hoz teljesen hasonló képzésű *ä* magasabban képzett változatai viszont az illabiális (ajakréses) sorban helyezkednek el. Az *ü*-*i* esetében ilyen átmenetek minőségi ugrás nélkül nem képzelhetők el ; a síma átmenet magyarázata csak az lehet, hogy az ajakrés és ajakkerekítés legnagyobb tágasságú határértéke egymással egybeesik.

Az alapjelek ezután a következő képet mutatják. (3. ábra, 27. oldal.)

A magyar helyesírástól eltérő jelek : a dunántúli legalsó nyelvállású *ä* és hosszú párja ; az erdélyi alsó nyelvállású *œ* és hosszú párja ; a hosszú nyílt *ē* ; a zárt *ē* és a palóc illabialis *ä*. Az eddigi gyakorlat az illabialis *ä*-t az *á* hang, a zárt *ē*-t az *é* hang egyszerű rövid párjának szokta tekinteni. Ez azonban a valóságos fonetikai helyzetnek nem felel meg : az *ä* valamivel magasabb, az *ē* valamivel alacsonyabb képzésű, s ennek megfelelően mennyiségileg némileg más ajakműködésű, mint a velük korrelatív kapcsolatban, de nem egyszerűen az időtartambeli eltérés viszonyában álló hosszú hangok. Azt, hogy fonetikailag a táblázatban feltüntetett helyzet a valóságos, mutatja majd e hangok megnyúlásának a variánsoknál tárgyalandó eredménye, amely nem ad azonos hangot a korrelatív hosszú változatokkal. A jelölési rendszer kerek volta, formális egyen-

súlya kedvéért természetesen meg lehetne tenni, hogy nem a gyakorlatból, hanem az elméletből indulunk ki, vagyis azt nevezzük el zárt *ē*-nek, illetőleg illabialis *ā*-nak, amely hang pontosan az *é*, illetőleg az *á* rövid párja. Ekkor azonban a szimmetria kedvéért alapjellel látnánk el olyan hangot, amely igen ritka és rendszerint nem is fonematikus értékű; a gyakori és fonematikus értékű rövid hangot viszont mellékjeles formával tudnók csak kifejezni.

3. kép

Az alapjelekhez tartozik a felső mellékjeleknek: a hosszúság jelölésének kérdése is. A hosszúságot — ahol csak lehetséges — az irodalmi helyesírásban használt egy vagy két ferde vesszővel jelöljük; ahol nem lehetséges, ott vízszintes vonalat használunk hosszúságjelként.

A hosszúság kérdésével kapcsolatban kell megemlítenünk a hosszú hangok kétféle: feszes (szűk) és laza (széles) ejtésének problémáját is. Egyes vidékekről jeleznek ugyanis olyan hosszú hangokat, melyek időtartamukat tekintve hosszúak ugyan, de megőrizték az egyébként csak rövid hangokra jellemző laza (széles) ejtésüket. Az ilyen hang a jellemzések szerint akusztikailag is más, valamivel mélyebb színezetű, mint a vele kapcsolatos szokásos hosszú hang. Lehet fonematikus szerepe is: *törő* (melléknévi igenév), *törő* (< *töröl* 'te törsz'). Az ilyen laza (széles) ejtésű hosszú hangokat a feszes (szűk) ejtésűtől való megkülönböztetés érdekében vízszintes hosszúsági jellel jelöljük (*ō*, *ō̄*, *ū*, *ū̄* stb.). Meg kell azonban itt jegyeznünk azt, hogy e hangok sematizáló feljegyzése megtévesztő, s ezért e jeleket ott használjuk csak, ahol valóban különbséget érzünk a kétféle hosszú hang között. Ha ilyen különbség nincsen, természetesen a megnyúlásból keletkezett hosszú hangok jele azonos a normális hosszúságéval: *szilva*, *körte*, *üldöz* stb. Ha azonban van ejtési különbség a kettő közt, akkor is jelölnünk kell, ha ez a különbség nem fonematikus értékű.

b) Mellékjelek (variánsok)

A fenti alapjelekkel jelölt főtípusok összes lehetséges változatait megkaphatjuk akkor, ha tekintetbe vesszük a hangképző mozzanatok mindazon fajtáit, amelyek hangokat egymástól megkülönböztetnek, amelyek hangokat egymással szembeállíthatnak s amelyeknek így árnyalati eltérése is hangszínbeli eltérést

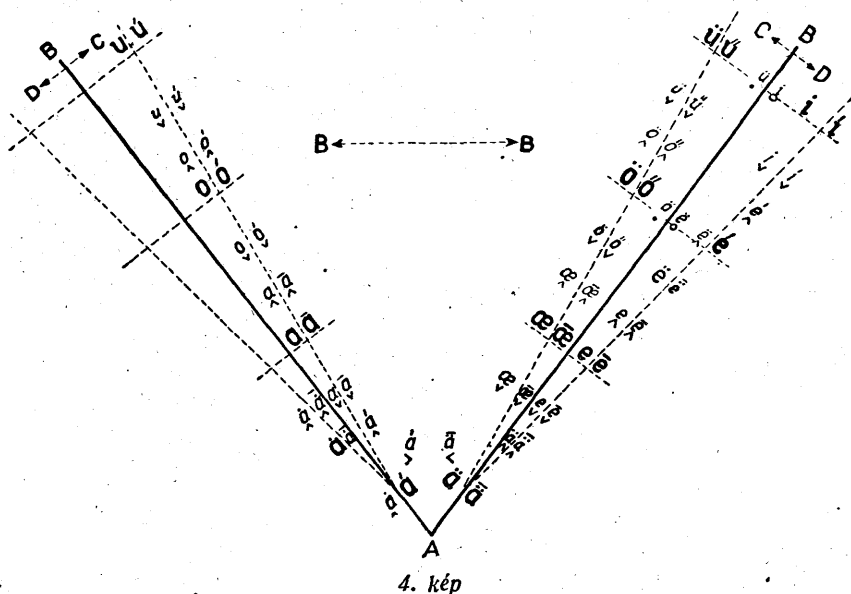
okozhat. Figyelembe véve a hangképzés fiziológiai eszközeit, ilyen szempontot hármat találunk: a nyelvemelkedés irányát, a nyelvemelkedés magasságát és az ajakműködés minőségét.

A nyelvemelkedés iránya általában vagy előre vagy hátra mutató. Egyes — a magyarban igen ritka — esetekben azonban észlelhető, hogy egyik-másik hangzó az előlképzett (palatális) vagy hátulképzett (veláris) hangok egyértelműen meghatározott síkjából kiesik, és az ellentétes sík felé közeledik, a nyelv magasságának fokát egyébként megtartva. Előlképzett hang tehát képződhetik a szokásosnál valamivel hátrább, hátulképzett viszont a szokásosnál valamivel előbb. Ezt a jelenséget előre, illetőleg hátra mutató nyílhegygel (̣ illetőleg ̤) jelöljük a betű alatt (pl. *ụ́* és *e̤*).

A nyelvemelkedés magassága az egymással főtipusokat szembeállító egy egész fokos eltérésen belül elvileg végtelen sok változatot mutathat. Gyakorlatilag azonban elegendő kettőt megkülönböztetnünk minden hangnál: egy valamivel magasabb nyelvállásút, tehát zártabbat; és egy valamivel alacsonyabb nyelvállásút, tehát nyíltabbat. A jelenséget felfelé, illetőleg lefelé mutató nyílhegygel (̂ illetőleg ̃) jelöljük a betű alatt (pl. *é̂* és *í̃*).

Az ajakműködés minősége a két pólus: az ajakkerekítés és az ajakrés között, egyébként azonos nyelvemelkedési irány és magasság mellett, számtalan árnyalatot mutathat. Gyakorlatilag azonban kettőt szoktunk csak megkülönböztetni: egy, a szokásos ajakkerekítésnél valamivel illabiálisabb változatot, és egy, a szokásos ajakrésnél valamivel labiálisabbat. A jelenséget a szokásos résnél valamivel kerekítettebb esetben karikával (◦), a szokásos kerekítésnél valamivel rés-szerűbb esetben ponttal (.) jelöljük, mindkettőt a betűjel alatt (*í̂* és *ü̂*).

Az alapjelek és az összes lehető változatok rendszere tehát a következő táblázatba foglalható:

4. kép

Az A—B vonal a nyelvemelkedés magasságát jelzi, a lefelé és felfelé mutató nyíl tehát csak ebben a vonatkozásban használható, és viszont: ebben a vonatkozásban csak ez a mellékjel használható. Természetes, hogy egy ajakkerekítéses

hang erősebb, szűkebb ajakkerekítésű is, ha valamivel magasabban képzett. Mivel azonban ez a sajátsága a nyelvemelkedés magassági fokának, illetőleg mindkettő az állkapocsszög zártabb voltának eredménye, az ilyen hangváltozat ajakműködésének zártabb voltát felesleges és megtévesztő lenne a labializációs karikával jelölni. Ugyanez a helyzet fordított viszonylatban az ajakréses hangoknál: a nyíltabb, alacsonyabb nyelvállású ajakréses hangnak természetesen a hangképzése is valamivel tágabb, a hang valamivel illabiálisabbnak érződik: ez a tulajdonsága azonban kísérőjelenség csak, semmiesetre sem jelölhetjük tehát az illabializációs ponttal. Természetes az is — mivel a nyelv felfelé való emelkedésekor ferdén, tehát felfelé-előre, vagy felfelé-hátra emelkedik — hogy a hátképzett hangok sorában a magasabban képzett hang valamivel hátrább képzett is; az előlképzettek sorában meg a magasabb nyelvállású egyben valamivel előbb képzett is. Ez azonban ismét mellékes szempont csak: a hangnak elől- vagy hátképzett voltát az alapjel maga mutatja; mint változatra pedig nem az emelkedés irányának fokozottabb volta, hanem az emelkedésnek a szokásosnál magasabb foka jellemző. Így az ilyen hangokat előbbre, illetőleg hátrább képzetteknek jelölni felesleges és félrevezető lenne.

A B—B viszonylat a nyelvemelkedés normális irányából, a szokásos síkból való kicsúszást, a hangnak a szokásostól — nyelvmagassága és ajakműködése megtartásával történő — valamilyen irányú eltérést jelöli. Természetes, hogy a szokásosnál valamivel előbbre képzettnek csak olyan magánhangzót nevezhetünk, amely eredetileg a hátképzettek sorába tartozik, és fordítva: a szokásosnál valamivel hátrább képzett hang csak az előlképzettek sorából kerülhet ki. Ezt a tételt az magyarázza, hogy a nyelvemelkedés a maga eredeti síkjából csak a szájüreg közepe felé mutató irányban, az úgynevezett közbülső vonal felé szokott kilépni. Így az előre mutató nyílhegynek csak a hátképzett hangok mellett, illetőleg alatt, a hátra mutatónak meg csak az előlképzettekkel kapcsolatban van értelme.

A C—D vonal azonos nyelvmagasság és nyelvemelkedési irány mellett történő ajakműködésbeli eltérés jelzésére szolgálhat csak. Az e vonalon használt mellékjeleket tehát más irányban nem használhatjuk fel.

A gyakorlatban e sajátságok természetesen nem egyszer keresztezik egymást. Egy, a szokásosnál valamivel gyengébb ajakkerekítésű hang lehet egyben alacsonyabb nyelvállású is; egy, a szokásosnál előbbre képzett hang lehet ugyanakkor valamivel magasabb nyelvállású stb. Ilyenkor is igyekeznünk kell azonban a főszempontot kiválasztani, és lehetőleg csak annak egyetlen jelével látni el az alapjelet. A sajátságok fontossági sorrendje: 1. leginkább elhanyagolható más sajátságok kedvéért a nyelvmagasságbeli eltérés; 2. fontosabb ennél, de a nyelvemelkedés irányának megváltozása kedvéért elhanyagolható az ajakműködés minőségi árnyalata; 3. semmiesetre sem hanyagolható el a nyelvemelkedés irányától való eltérés. Tehát az \bar{e} hangot \bar{e} jellel, az \bar{e} hangot viszont \bar{e} jellel, az \bar{e} hangot szintén \bar{e} jellel jelöljük. A nyelvjárás hangállományából egyébként is rendszerint kiderül az, hogy a többárnyalatú eltérés esetében melyik választandó ki főszempontul.

Az elmondottak alapján tehát az egyes vidékekről eddig \bar{a} -val jelzett hang helyes jelölése \bar{a} , mert igaz ugyan, hogy a nyelv hátrafelé emelkedett, de a hangsúly az emelkedés, a magasabb képzés tényén van. Az \bar{a} helyes jelölése \bar{a} , mert természetes, hogy magasabb nyelvállással erősebb kerekítés jár, de ez kísérőjelenség csak. Az \bar{a} -val jelzett hang ugyanezen ok miatt — tekintetbe véve a legnagyobb ajaktágasság közömbös, határérték voltát — helyesen \bar{a} .

*

A változatok tárgyalásához tartozik az orrhangú magánhangzók, a nazo-orálisok kérdése is. Elvileg minden magánhangzó ejthető orálisan, tehát úgy, hogy az orrüreg bejárata zárva van, és a levegő csak a szájüregen át áramlik ki; és nazo-orálisan, vagyis úgy, hogy az orrüreg hátsó bejárata nyitva van, s a levegő részben az orrüregen át is távozik. Ez utóbbiakat orrhangú magánhangzóknak nevezzük; a magyar köznyelvben ezeknek fonematikus szerepük nincsen.

Az orrhangúság jele a betűjel alá tett hullámvonal (*a*, *e*). Ezt a jelet azonban az orrhangúsodásnak nem minden esetében használjuk. Nem használjuk olyan, két orrhangú mássalhangzó közti magánhangzó esetében (*nem*, *mint*), amelynek orrhangúsodása fiziológiailag kényszerű, természetes, s éppen ezért nem külön kiemelendő jelenség. Nem használjuk akkor sem, ha az orrhangúsodás olyan gyenge fokú, hogy az orrhangú mássalhangzó megmarad: *kint*, *vánszorog*, *vemhes* stb.

Használjuk azonban az orrhangúsodás jelét azokban az esetekben, amikor a magánhangzó orrhangúsodása olyan erős, hogy az orrhangú mássalhangzó tökéletlen képzésűvé válik, gyakorlatilag eltűnik. Ez főleg réshangokkal, továbbá az *r* és *l* hanggal kapcsolatban (tehát magánhangzó + orrhangú mássalhangzó + az előbbieket valamelyike: *onsz-*, *onr-*, *onl-*típus kiejtések) jelentkezik. A megoldás ilyenkor többféle: 1. a magánhangzó rövid marad, illetőleg hosszú marad és némileg orrhangúsodik; az orrhangú magánhangzó utáni mássalhangzó viszont megkettőződik, és első fele erősen orrhangú (*szégyelli*, *őjjelölt*); 2. a rövid magánhangzóból hosszú orrhangú magánhangzó lesz, ugyanígy a hosszú magánhangzóból is (*vā zsvr*, *kész*; *készert*, *kiszemvedés*); 3. a rövid magánhangzóból rövid orrhangú magánhangzó lesz (*voszol*, *kihagy*). Az 1. és 3. esetet a bemutatott módon jelöljük; a másodikban technikai okokból a magánhangzó jele alá teszszük az orrhangúsodás jelét, a mássalhangzót azonban megkettőzzük (*szégyelli*, *őjjelölt*).

Használjuk az orrhangúsodás jelét abszolút szóvégen is, ha az orrhangú mássalhangzó eltűnt. Az alapjel rövid vagy hosszú aszerint, hogy a hang megtartja-e rövidségét vagy megnyúlik, illetőleg hosszú volt-e (*otho* vagy *othó*).

Az orrhangúsodást ott kell csak jelölnünk, ahol komoly funkciója van, ahol a magánhangzó orrhangú volta az eltűnt orrhangú mássalhangzót pótolja. Ennek eseteire rámutattunk.

A változatok tárgyalásával kapcsolatosan kell megemlékeznünk a hosszúság árnyalatainak kérdéséről is. Fonetikáink az időtartamnak négy-öt fokát szokták megkülönböztetni; az egyezményes hangjelölési rendszer mindössze három időtartambeli fokozatot tart fontosnak: a szokásos rövid, a szokásos hosszú hangot, s közöttük az úgynevezett félhosszút. Ennek jele az alapjel fölé tett egy vagy két visszafelé dőlő ferde vessző, pl. *ò* stb. A félhosszú magánhangzót eddig általában csak *l*, *r*, *j* előtt rövid magánhangzókból megnyúltak esetében jegyezték fel; az újabb kutatások azonban több vidéken is kimutatták, hogy a szabályos hosszú magánhangzók egy része félhosszú ejtésű.

A félhosszúság jelölése problémát adhat az *a*-féle és *e*-féle hangoknál, melyeknek mind rövid, mind pedig hosszú változata, felső diakritikus jellel elválasztva, két alapjel szerepét tölti be. A gyakorlat itt a következő:

è — alsó nyelvállású, úgynevezett nyílt félhosszú *e*,

ë — középső nyelvállású, úgynevezett zárt félhosszú *é*,

â — alsó nyelvállású, labiális félhosszú *a*,

ã — legalsó nyelvállású, úgynevezett illabiális félhosszú *á*.

E három hosszúsági fok mellett olykor jelölnünk kell egy negyedik, az igen rövid fokot is. Jele : a betűnek a sor fölé való emelése. Előfordulhat diftongusokban : *úó, óu*, vagy más helyzetben : *kamara, kukorica*.

c) Kettős magánhangzók (diftongusok)

A diftongus fiziológiai szempontból két magánhangzónak olyan egyszerűsége kapcsolata, melyben teljes, szótagalkotó értékű nyomatéka csak az egyik elemnek van. Beszédbeli szerepe szempontjából töretlen fonológiai egység, mely egyetlen hosszú magánhangzó értékű. Nem tekinthetjük tehát diftongusnak két magánhangzó olyan kapcsolatát, amelyben mindkettő megőrizte szótagalkotó értékét : *bead, kienged*, amely kapcsolat tehát nem egyszerűsége, nem egy hosszú magánhangzó értékű. De nem nevezhetjük diftongusnak az olyan hangkapcsolatot sem, amelyik egyszerűsége ugyan, s képzésmódját tekintve mindkét elem magánhangzós jellegű ; amely hangkapcsolat viszont beszédbeli szerepe szempontjából nem egy hosszú magánhangzó értékű, hanem egy magánhangzó és egy mássalhangzó kapcsolata. Így nem diftongus a köznyelvben is igen gyakran előforduló *i + magánhangzó* vagy *magánhangzó + j* kapcsolat. Jelölése tehát nem *aitó, kapja*, hanem : *ajtó, kapja*. Diftongus a magyar köznyelvben — néhány idegen szóban előfordulót nem számítva (*autó, autonóm stb.*) — nincsen.

Nyelvjárásaink diftongusállománya azonban annál színesebb. A diftongusok feljegyzésében a következő szempontokat szoktuk szem előtt tartani : 1. a nyomatékelosztás kérdése ; 2. az időtartamelosztás kérdése ; 3. a részhangok hangszíne.

A nyomatékelosztást véve figyelembe, erősödő és gyengülő nyomatékú diftongusokról beszélünk. Az erősödőnél a csökkentett nyomatékú tag van elől (*uo*), a gyengülőnél a teljes nyomatékú (*uo*). A csökkentett nyomatékú elemet a másiktól alája tett lefelé nyílt félkörrel különböztetjük meg. Ezt a jelet minden esetben ki kell tennünk, tehát akkor is, ha az egyik tagot, mint nagyon rövidet, a sor fölé emeltük (*óu*). Ha a nyomatékelosztás kérdése nem dönthető el, mert a diftongus két tagja egyenlő nyomatékúnak látszik, lebegő diftongusról beszélünk. Ennek jele a két betűt átölelő felfelé nyitott félkör (*uo, oa*).

Az időtartamelosztás kérdése nem feltétlenül párhuzamos a nyomaték elosztásával, a kettő meglehetősen gyakran keresztezi egymást. A magyar nyelvjáráskutatásban hosszú ideig tartotta magát az a ki nem mondott, de hallgatólag fenntartás nélkül elismert előítélet, hogy a teljes nyomatékú tag általában hosszú, a csökkentett nyomatékú pedig mindig rövid. A legújabb vizsgálódások rámutattak arra, hogy a teljes nyomatékú elem igen gyakran rövid, nem egyszer ultrarövid ; ugyanakkor bizonyos diftongustípusok csökkentett nyomatékú tagja gyakran félhosszú vagy hosszú. Rámutattak továbbá arra is, hogy ha az egyik tag hosszú, akkor mellette rendszerint nem egyszerű rövid, hanem igen rövid, ultrarövid, alig észlelhető elem áll. Ezt a formát a kutatók legtöbbször vagy egyszerű hosszú hangnak jelölték, csökkentett nyomatékú elem nélkül, vagy pedig e csökkentett nyomatékú tagot teljesértékű rövidnek írták. Időtartamelosztás tekintetében tehát a következő jeleket alkalmazzuk : egyforma időtartamú tagok : *uo, uo* ; rövid + félhosszú : *úo uó* ; ultrarövid + félhosszú : *úo, uó* ; ultrarövid + hosszú *uo, uó* stb. Az ultrarövid elemet tehát a sor fölé emelt betűjellel jelezzük. Le kell szögeznünk : a sor fölé emelés csak az időtartamot jelzi, a nyomatékelosztásról semmit sem mond ; a félhangzósság

jelét tehát ez alá is ki kell tenni (*iė, éė*), éppúgy, mint a normális nagyságú betűjelek alá (*aq, aa*).

Hangszín tekintetében kétféle diftongust ismerünk: nyitódót és záródót. Nyitódó az, melyben a zártabb elem van elől s a nyíltabb a második tag (*uo*); a záródó nyíltabb elemmel kezdődik, s zártabbal végződik (*ou*). A magyar nyelvjárásokban eddig feljegyzett diftongusok általában azt mutatják, hogy a diftongus két tagja rendszerint egy nyíltsági fokban tér el egymástól (*uo, oa; éi, eē* stb.). Hangszín tekintetében lebegő diftongus nincsen; az olyan diftongusok, melyeknek két tagja azonos nyelvmagasságú (*iü, eö*), ajakműködésük tendenciája alapján jellemezhetők: az ajakrészsel kezdődők záródók (*iü*), az ajakkerékítéssel kezdődők nyitódók (*üi*).

A diftongus különböző vizsgálati szempontjaiból adódó típusok az eddigi kutatások szerint a következők:

uo, oa, üö, öe, ie, ee; uo, oa, üö, öe, ie, ee; uo, oa, üö, öe, ie, ee: nyitódó, erősödő nyomatékkal;

uo, oa, üö, öe, ie, ee; uo, oa, üö, öe, ie, ee; uo, oa, üö, öe, ie, ee: nyitódó, gyengülő nyomatékkal;

ou, ao, öü, eö, éi, eē; ou, ao, öü, eö, éi, eē; ou, ao, öü, eö, éi, eē; *ou, ao, öü, eö, éi, eē*: záródó, gyengülő nyomatékkal.

Záródó diftongus erősödő nyomatékkal (*ao, ée*-típus) nincsen. Az illyesféle feljegyzések félreértésből erednek; az erősödő nyomatékú záródó típust ugyanis, melynek csökkentett nyomatékú tagja hosszabb (*ao*), sokáig jelölték *ao, ée*-féle jelekkel; ez viszont nem felel meg a nyomatékviszony valóságos eloszlásának.

uo, ou; oa, ao; öü, üö, ie, ee; ee, eē stb. nyitódó, illetőleg záródó, lebegő nyomatékkal.

Meg kell jegyeznünk, hogy a nyitódó, gyengülő nyomatékú (*uo*) típust ez a jelölésmód nem tökéletesen adja vissza. Jelölték *ua, ua* stb. alakkal is. Tekintve azonban, hogy a jelölésnek e módja éppúgy torzít, mint az általunk elfogadott, nem érdemes a másfajta torzítás kedvéért a magyar irodalmi helyesírástól eltérő betűt használni: a második tag valódi hangértéke egy, valahol a nyelv nyugalmi állapota táján képzett, első és hátsó közti, bizonytalan színű és nyelvműködésű magánhangzó lenne.

Fentiekén kívül gyakran találkozunk *a*-s diftongusokkal is. Ezek lehetnek záródók vagy nyitódók, és gyengülők vagy erősödők. Kombinációik a fentiekhez hasonlók: záródó erősödő ezek közt sincs. — Sémáik:

oa, aa; oa, aa; oa, aa: nyitódó, erősödő nyomatékkal;

oa, aa: nyitódó, gyengülő nyomatékkal;

ou, au, au; ou, au; ou, au: záródó, gyengülő nyomatékkal.

Sokáig tartotta magát a magyar nyelvjáráskutatásban az az előítélet, hogy egy nyelvjáráson belül csak egymemű diftongusok találhatóak, tehát vagy *uo, üö, ie* vagy *ou, öü, éi*-típusúak. A legújabb alapos vizsgálatok ezt megcáfolták: az emfátikus helyzet, az irodalmi nyelvhez való közeledés törekvése és más hasonló körülmények hatására nem egyszer ugyanazon a nyelvjáráson belül, sőt ugyanazon egyénnél találhatunk hangszínbeli és nyomatékbeli eltéréseket, pl. a szokásos *füöd* mellett emfátikus alakban *föed*, városi emberrel szemben *füöd* jelentkezhetik. De szabályszerűen előfordul bizonyos nyelvjárásokban az is, hogy az úgynevezett XVI. sz. előtti *e* hang *éi*, az úgynevezett XVI. századi *e* hang pedig ugyanott *ie* alakban jelentkezik. Alaposan meg kell tehát figyelniük a diftongus ejtését minden egyes esetben; semmiesetre sem alkalmazhatjuk itt azt a sematizáló módszert, hogy miután a nyelvjárás hangállományát egyszer magunknak leszögeztük, válogatás nélkül egyformán jegyezzük az egyes hangokat és diftongusokat, függetlenül azoknak — néha elég kirívó — ejtésbeli árnyalataitól.

5. A mássalhangzók jelölése

a) Alapjelek

A mássalhangzóknek az egyezményes hangjelölési rendszerben használt jelei azonosak az irodalmi helyesírásban használt hangjelekkel. A hang útját követve a gégefőtől a két ajak felé, a következő táblázatban ábrázolhatjuk a mássalhangzókat:

Zárhang		k g	ty gy		t d		p b
Réshang	h		j	s zs	sz z	f v	
Orrhang		(ŋ)	ny		n		m
Likvida			(ly)		l r		

A köznyelvi helyesírás kettős betűjeleit tehát mindenütt megtartjuk: ez a jelcsoport = hangcsoport elvét kiegészítő jelescsoport = hang elvével magyarázható. Az *ly* foném zárójelbe tétele azt jelenti, hogy e jelet ott használjuk csak, ahol valóban előfordul a hang; a magyar nyelvterület nagy részén tehát *j* jelet használunk helyette. Az *ŋ* jel zárójelbe tétele azt jelenti, hogy a véle jelölt, *k* és *g* előtti orrhangot — a jelcsoport = hangcsoport elve alapján — általában egyszerű *n*-nel jelöljük, helyesebben az *ŋk*, *ŋg* hangcsoportot *nk*, *ng* jelcsoporttal írjuk; s a *ŋ* jelet ott használjuk csak, ahol az utána álló *k* vagy *g* kiesett (pl. *min magunk*).

A mássalhangzók hosszúságát a betűjel megkettőztetésével jelöljük, mint az irodalmi helyesírás. Összetett betűjelek esetében — ugyancsak a helyesíráshoz hasonlóan — az első betűt kettőzzük meg, a másodikat csak egyszer írjuk le (*ssz*, *ddd*). Ha az ilyen jelcsoport nem hosszú mássalhangzót, hanem az elemeivel jelölt hangok összegértékét jelzi, e két elem közé választójelet teszünk: *fás'szín*, *meg'gyullad*.

b) Mellékjelek

A képzés helyét tekintve, elvileg bármely mássalhangzót ejthetünk kissé előbbre vagy hátrább képzett nyelvműködéssel. Így ejtjük általában a *zs*, *cs* stb. előtti *n* hangot; a *v* előtti *m* hangot stb. Ezek azonban fonetikai helyzettől függő, fiziológiailag kényszerű változatok, jelölésük tehát — a jelcsoport = hangcsoport elve alapján — felesleges. Hátrább képzettnek jelezni egyedül csak a *t*, *d* hangot érdemes ott, ahol ennek postalveoláris ejtése feltűnő, a nyelvjárásra vagy a beszélő egyénre jellemző akusztikai különbséget okoz. Ez a jelenség az ország több pontján terjedőben van. Többen kakuminális ejtésűnek tartják. Ha valóban ilyen, *t*, *d* a jele; de ha a kakuminális képzés legjellegzetesebb tulajdonsága: a kissé hátrakanyarodó nyelvhegygel való képzés, hiányzik fiziológiai sajátosságai közül, *t*, *d* jellel írandó. Kakuminálisnak tartotta néhány nyelvjáráskutató a közelmúltban a *cs* előtti *n* ejtését is; az előbbieken utaltunk arra, hogy ez is egyszerű postalveoláris, amit azonban — helyzeti változat lévén — nem jelölünk rajta.

A képzés módját tekintve, a jésítés kérdése okozhat problémát. Nem kívánunk állást foglalni az irányban, hogy a magyar köznyelv és nyelvjárások szoká-

sos jésített hangjai affrikátá-jellegűek-e vagy sem; jelölésükre az irodalmi helyesírás jeleit használjuk: *ty, gy, ny, (ly)*. — Egyes nyelvjárásokban előfordulnak azonban más hangok is jésített formában, elsősorban sziszegők. Ezeket a betűjel fölé tett palatalizációs vesszővel jelöljük (*ś, ź*); összetett betűjeleknél a legutolsó betű fölé téve (*śź, źś, dźś*).

Itt kell megemlítenünk a választójelet, amelyet akkor használunk, ha a jelsoport = hangsoport elve valamelyik szokásos jelkapcsolat esetében nem érvényes, ha tehát pl. az *ing* szót alveoláris *n* hanggal ejtik; továbbá a felsorolt *fás'szín, meg'gyullad*-féle esetekben. A jelet a két külön hangként ejtett betűjel közé tesszük függőlegesen: *in'g, fás'szín, meg'gyullad* stb.

A mássalhangzó szokásos rövid vagy hosszú időtartama mellett egyes nyelvjárásokra jellemző a hosszúaknak félhosszú ejtése. Az ilyen eseteket — ha nem egyéni vagy helyzeti változatok, hanem némileg szociális érvényűek — a mássalhangzón (vagy nyomdai okokból, a mássalhangzó után) alkalmazott félhosszúsági jellel jelöljük: *l', t', s'*. Összetett betűjelnél a félhosszúság jele az utolsó elem fölé jobbra kerül: *sz', dzs'*. — Itt kell foglalkoznunk a tökéletlenül képzett (nagyon rövid) mássalhangzók kérdésével is. Előfordul főleg az *n* és az *l* hang olykor olyan változatban, amely átmenet a rövid hangból az eltűnés felé. A jelenség főleg abszolút szóvégen található meg, nazalizációs, illetőleg pótlónyújtásos hatás után. Ezeket a hangokat ilyenkor általában nem tüntetjük fel. Ha azonban valamilyen módon jellemzők a nyelvjárásra — pl. említett nazalizáló, illetőleg nyújtó hatásuk nincsen meg, s képzésük tökéletlen, de nem marad el teljesen — az ultrarövidségnek a magánhangzókánál alkalmazott jelével, vagyis a sor fölé emeléssel jelöljük őket: *van', avval'* stb.

c) Affrikáták

Az affrikátákat egyesek egyetlen mássalhangzónak, mások összetettnek tekintik. Függetlenül attól, hogy a vitában ki hogyan foglal állást, a magyar köznyelv és nyelvjárások affrikátáit az irodalmi helyesírásban használt jelekkel jelöljük: *c, dz, cs, dzs*; hosszú változatukat (esetleg csonkított) betűkettőzéssel: *cc, ddz, ccs, ddsz*. Ha az affrikátákat egyes hangoknak vesszük ugyanis: a *sz, zs* stb. hang jelölése lehet példájuk, vagyis a jelsoport = hang elve; ha megkettős mássalhangzónak tartjuk: a jelsoport = hangsoport elve, illetőleg a *c* esetében az ezt kiegészítő jel = hangsoport elve indokolja fenti jelölésüket. — Ugyanez a helyzet a jésített hangokkal: a fentiek alapján ezeknek összetett betűvel való jelölése mindenképpen indokolt, akár zárhangoknak, akár affrikátáknak tartjuk őket.

6. A hangkapcsolatok és szinkron változások

A hangok egymás mellé kerülve gyakran megváltoztatják egyes tulajdonságaikat, főleg hasonulás útján. A hasonulás teljes vagy részleges lehet. A hangkapcsolatok másik, szintén gyakori megoldási formája az egybeolvadás.

Teljes hasonulásnak nevezzük a hangkapcsolat olyan megoldását, amelyben két minőségileg különböző hang egyetlen hosszú hanggá válik, s e hang az összetevők valamelyikének hosszú változata (*meg + bánt = mebbánt; ad + na = anna* stb.). Részleges hasonulás a hangkapcsolat olyan megoldása, melyben a két egymás mellé kerülő hang egymástól minőségileg különböző marad, de egyik a másikhoz egy képzőmozzanat tekintetében alkalmazkodik. Ez lehet a képzés helye tekintetében (*vén + bolond = vémbolond* stb.), zöngéesség tekintetében (*vág + hat = vákhat; rak + d = ragd* stb.). Egybeolvadásnak

nevezzük azt az esetet, mikor két egymás mellé kerülő hang egybeolvadásából egy olyan harmadik kerül ki, mely az összetevők egyikével sem azonos (*nagy + ság = naccság; ad + ja = aggya* stb.).

A hangkapcsolatoknál bekövetkező egybeolvadást és a teljes hasonulást általában jelöljük. A részleges hasonulás bizonyos eseteit azonban nem tüntetjük fel. A változás jelölésétől akkor szoktunk eltekinteni, ha a hangkapcsolatban bekövetkező változás fiziológiailag kényszerű, ha tehát azt a betűkapcsolatot másképpen nem lehet kiejteni, vagy legalább is a normális beszédben nem szoktuk másképp kiejteni; s ha ez a fiziológiai kényszerűség egyértelműen kiterjed annak a síknak egészére, amelyikbe ez a változástípus tartozik. Ezt az elvet a jelcsoport = hangcsoport elvének nevezzük. Ez az elv sok felesleges mellékjelet és különleges betűt takarít meg. Így pl. nem kell a mediopalatalis örrhangú mássalhangzó jelölésére az *η* jelet használnunk, mert e hang mindig csak *k* vagy *g* előtt fordul elő; a *nk, ng* jelcsoport hangértéke tehát mindig *ηk* és *ηg*. Ugyanezért felesleges a *j* zöngétlen változatára a *χ* jelet használnunk, mert a *kap + j* kiejtése kényszerűen *kapχ*; a *pj, kj* stb. jelcsoportot tehát abszolút szövégen mindig és szükségszerűen *pχ, kχ* stb. hangcsoportot jelöl.

A hangkapcsolatokhoz tartozik, mint egyik megoldási forma, a hangkilökés (elísio) is. Két egymás mellé kerülő magánhangzó és három vagy több egymás mellé kerülő mássalhangzó közül gyakran kiesik egyik vagy másik elem. A kiesett hang helyett — rendszerint csak magánhangzó esetében — akkor használunk csak hiányjelet, ha ennek elhagyása az érthetőség rovására menne (pl. *monta, dop ki! de: k'ugrott, b'atta*).

a) Magánhangzócsoporthok

Két egymás mellé kerülő magánhangzó viszonya lehet hiatusos, hiatus-töltős, összeolvadásos vagy hangkilökéses. A hiatusos viszony — amikor a két magánhangzó két külön magánhangzóként marad meg, s a kettőt egymástól rövid hangúr választja el — külön jele nincsen. A két magánhangzót egyszerűen leírjuk egymás mellett: *beatta, kiengedi*. Gyakori azonban a beszélt nyelvben és egyes nyelvjárásokban a hiatus-töltő alkalmazása. A hiatus-töltő hangok közül mai nyelvünkben lelegeleveníbb a *j*: *fija, díj, de jaz öreg* stb. A hiatus-töltő *j* hang különböző erősségű lehet; jelölni csak az erősebb, határozottabb képzésű változatot szoktuk. A gyengébbet, nagyon rövidet* — ha jelölése szükséges — a sor fölé emeljük: *fijam*. Szó belsejében egyszerűen a két magánhangzó jele közé, két szó határán a második szó elejére tesszük a *j*-t. Olykor jelentkezik szervesen *j* magánhangzós szókezdeten hiatusos helyzet nélkül is; az ilyen esetet prejotációnak hívjuk (*jecet, jigaz*).

Az összeolvadásos megoldás lehet részleges vagy teljes. Részleges összeolvadás két önálló magánhangzó diftongussá válása: *azután > aután > aytán*. Teljes összeolvadás a két különböző hangnak diftonguson keresztül történő hosszú magánhangzóvá válása (> *ótán; ótó < aytó*), illetőleg két azonos jellegű hangnak egyetlen hosszúvá válása. Ez utóbbi jelenséggel a nyelvtörténet során találkozunk, az élő nyelvjárásokban még nem. Az összeolvadás különböző fokainak jelölésekor természetesen arra kell törekednünk, hogy az összeolvadás állapotának megfelelő valóságos helyzetet lehetőséghez mérten pontosan adjuk vissza. A magánhangzó eliziójáról beszéltünk már e fejezet bevezetőjében: a kilökött hang helyét rendszerint hiányjellel jelezzük: *Varg' Andris* stb., ha azonban nem kell értelmi zavartól félnünk, a jel elmaradhat: *odatta, gazd-asszony* stb.

b) Mássalhangzócsoportok

Az egymás mellé kerülő mássalhangzók összeolvadását az eredményként létrejövő hang jelével jelöljük, kiejtése szerint hosszan vagy röviden (*eccer, láttya; renceres, bántya*). A hangok teljes hasonulását — mely általában egyetlen képzőmozzanatban eltérő hangok között jön létre, de létrejöhet egymással kevésbé rokon hangok közt is — a hasonító hang betűjének megkettőzésével jelöljük (*mekkérdez, othattá, ek kis, ah hoszta; mebbánt*).

A részleges hasonulást bizonyos esetekben jelöljük, máskor — a jelcsoport = hangcsoport elve alapján — nem. Jelöljük a hasonulást zöngesség tekintetében (*uty hatyta, váktág bele, mázs bord bírt inni, hoszt ki, tardzs benne* stb.) — bár ez kényszerű a köznyelvben is — mert a zöngesség szerinti hasonulás síkjában egyes nyelvjárásokban szaporulat mutatkozik: a köznyelvben és a legtöbb nyelvjárásban közömbös *v* hang (*kapva, ot volt*) a Dunántúl egy részén zöngésít (*borodva, Vaszvár, hírvng vót*) vagy zöngétlenül (*ötfen, testér*). Nem jelöljük ugyanezen hasonulás síkjában viszont a *j* zöngétlenülését, egyrészt, mert az így létrejövő hang nyelvünkben nem önálló hangeszköz, nem foném, s így jelölésére új betűt kellene beiktatnunk (\check{j}); másrészt meg, mert pontosan ismerjük azokat a helyzeteket, amelyekben zöngétlenülése bekövetkezik. A *j* zöngétlenülése zöngétlen mássalhangzó vagy *r* után észlelhető abszolút szóvégen (*kapj, rakj; várj*) vagy zöngétlen mássalhangzó előtt (*kapj föl; férjtől*). A zöngétlenülült *j* hangot változatlanul *j*-vel jelöljük, illetőleg a *p \check{j}* stb. hangcsoportot *pj* stb. jelcsoporttal. Ha a zöngétlenülés netalán nem következne be, választójelet alkalmazunk (*fér'j*). Más helyzetekben természetesen választójel nem szükséges, mivel ott zöngétlenülés a dolog természeténél fogva nem áll elő (*férjnek, térj be*).

A részleges hasonulást képzési hely tekintetében rendszerint — a jelcsoport = hangcsoport elve alapján — nem jelöljük. Az *nk, ng* jelcsoport ugyanis mindig és egyértelműen *ηk, ηg* hangcsoportot jelöl; az *m \check{f} , mv* jelcsoport szintén egyértelműen *m \check{f} és mv*. Vigyáznunk kell éppen ezért arra, hogy az *mv* hang csoport első tagját mindig *m*-mel írjuk (*homvéd, vam velem*). Ha a hasonulás netalán nem következne be, választójelet alkalmazunk (*van' gerenda, in'gó; nem' véletlen, nagyon' finom*). Jelöljük azonban az *n* hasonulását *b* és *p* előtt, mert bár általános, nem kényszerű (*van buza és vam buza*).

A részleges hasonulást palatalizáció tekintetében nem jelöljük. A rokonhangok esetében ez a hasonulás teljes, itt tehát a jésített mássalhangzó csonkított kettőzését használjuk (*ágygön, héggyerekes, vattyúk*). A részleges hasonulás esetei azonban gyakran nem tiszták, nem egyértelműek: a palatalizáció tekintetében hasonult zárhangoknak pl. hiányzik a zárfelpattanási része, az *l* nem hasonul stb. Az egyes hangkapcsolatok pontos fonetikai értékét a köznyelvből ismerjük, és a köznyelvi kiejtéssel azonos esetekben az irodalmi helyesírási jegyeivel írjuk. Így — a jelcsoport = hangcsoport elve alapján — e hangcsoportok jele *nty, ngy; tny, dny; lgy, lty, lny* (*rongy, vadnyúl, hölgy*). Ha kiejtésük a szokásostól eltérően a csoport egyes tagjaival jelölt hangoknak hasonulás nélküli összege lenne, választójelet alkalmazunk (*hat' nyúl, van' gyerek* stb.). A mássalhangzó kiesését minden jel nélkül hagyjuk (*asz hitte, hosz ki*).

*

Függelékül itt emlékezhetünk meg a zöngés mássalhangzók szóvégi zöngétlenüléséről. Ez a tendencia több helyen jelentkezett már. Gyenge formáját a megfelelő nagybetűvel jelöljük (*zaB, méZ, aD*); az erős zöngétlenülést a megfelelő zöngétlen hang jelével jelöljük (*zap, mész, at*). Ezt a sajátságot jól meg

kell figyelniük, mert az eddigi kutatások, még a legújabbak is, általában elhanyagolták. Fontos, hogy az ingadozást, amely esetleg mutatkozik, ne sematizáljuk el.

A nagybetűk egyébként mondatok elején, tulajdonnevekben stb. nyugodtan használhatók a megfelelő kisbetűvel jelölt hang értékében.

7. Összefoglaló emlékeztető

a) Magánhangzók

Alapjelek: mint a helyesírásban + *á, á, ë, œ; \bar{a} , \bar{a} , \bar{e} , \bar{e}*

Mellékjelek: $\left. \begin{array}{l} \text{magasabb nyelvállás} \\ \text{alacsonyabb nyelvállás} \end{array} \right\} \text{mindkettő csak a nyelvemelke-} \\ \text{dés magassági vonalának síkjá-} \\ \text{ban (A—B).}$

$\left. \begin{array}{l} \text{előbbre képzett} \\ \text{hátrább képzett} \end{array} \right\} \text{mindkettő csak a nyelvemelkedés} \\ \text{irányának vízszintes síkjában (B—B)}$

$\left. \begin{array}{l} \text{illabialisabb} \\ \text{labialisabb} \end{array} \right\} \text{mindkettő csak az ajakműködés} \\ \text{azonos nyelvmagasság melletti minő-} \\ \text{ségi eltérése síkján (C—D)}$

ó hosszú
ō szélesejtésű hosszú
ò félhosszú
o ultrarövid

Diftongusok: *ou, óu, òu, óu, ou, ou; uó, uò, uo, uo, uo, uo, úo, úo*

Jelek: *u, ü* csökkentett nyomatékú
oa lebegő nyomatékú
NB! *ajtó, kapja*

Orrhangú mgh.: *fosz, fós, fonsz; hu, hun; szégyelli; nem, kint*
erősen orrhangú (nazoorális).

b) Mássalhangzók

Alapjelek: egyeshangok: mint az irodalmi helyesírásban; hosszú mássalhangzók: mint az irodalmi helyesírásban; affrikáták: mint az irodalmi helyesírásban.

Mellékjelek: *t, d*: postalveoláris, *t, d* kakuminális
ś, zś, zzś: jésített; *de*: *agyon, aggya* stb.
l', s', dzs': félhosszú
-ból, -ban: ultrarövid.

Hasonulás: *doptom, vákta, athat; Vazsvár, borodva; pünköstkör; öffen.*

Jelesoport = hangespoort: *kapj, férj; hamvas, homvéd; ing, kong* (de *min magunk*); *konty, rongy, mingyárt; satnya; hólgy* (külön ejtve: *ron'gy, in'g*).

DEME LÁSZLÓ

A nyelvjárási hangjelölés kérdéséhez

Az a hangjelölési rendszer, melyet DEME LÁSZLÓ a Magyar Nyelvjárások jelen kötetében (18—37) ismertet, s melyet egy-két kevésbé fontos részletet nem számítva, az 1949. évi december 19—21 között tartott országos nyelvész-kongresszus elfogadott, gyakorlati szempontból kétségtelenül számottevő haladást jelent a magyar nyelvjárások lejegyzésében eddig alkalmazott fonetikai jelölésekkel szemben. Anélkül ugyanis, hogy a szövegek olvashatóságát csökkentené, tehát akár néprajzi, akár nyelvészeti kiaknázásukat megnehezítené, lehetővé teszi egyszersmind, hogy az eddig figyelembe vetteknél lényegesen finomabb, és a nyelvjárás jellemzése, de főleg más nyelvjárásokhoz való viszonyítása és a történeti fejlődés sorába való elhelyezése szempontjából fontos aránylatok megkülönböztetésére igyekezzünk. S mindezt elég gazdaságosan, aránylag kevés számú, kevésbé zavaró s a magyar nyelvtudományban egy kissé jártas olvasó számára előzetes tanulmányozás nélkül is érthető mellékjelekkel teszi. Az sem megvetendő szempont, hogy éppen, mert alapul CsÚRY átírásához híven irodalmi helyesírásunkat teszi, a gyűjtők kiképzését nem hátráltatja, s amellett fölhívja a kezdő kutatónak, gyűjtőnek a figyelmét arra is, hogy vannak problémák, s ezeket észre kell venni, nem szabad kényelmes hallgatással mellőzni. E didaktikus feladat is fontos. Tudva, hogy képzett gyűjtőinket milyen hatalmas mértékben veszik igénybe a folyamatban lévő fontos termékek (pl. a nyelvatlasz, a tájszótár), valamint eddigi gyűjtésük feldolgozása, másrészt pedig a köznyelv állandóan fokozódó hatása miatt milyen fontos feladat nyelvjárásaink minél alaposabb és minél gyorsabb fölgyűjtése, kétségtelen, hogy fiatal gyűjtők egész sorára van sürgősen szükségünk, akiktől azonban elvárjuk, hogy lehetőleg mihamarább teljes, az eddigiek jelentékeny részénél sokkal jobb, pontosabb lejegyzésű anyagot hordjanak össze.

Ezt a hangjelölési rendszert DEME igen világosan, érthetően és amellett mégis tömören adja elő, és magyarazza meg. Bölcsen nem óhajt vitás kérdésekben, melyekben pedig sajátos álláspontja ismeretes, itt dönteni, és saját véleményét erőszakolni. E nyelvjárási hangjelölés ilyen rövid és szabatos összefoglalása véleményünk szerint igen hasznos szolgálatot tesz minden rendű gyűjtőnek, nyelvésznek, s alkalmas arra, hogy új gyűjtők képzése gyorsan s mégis kielégítő alapossággal történhessék. Néhány megjegyzést azonban, nem annyira magával az átírással, mint inkább a hozzáfűzött megokolásokkal, észrevételekkel kapcsolatban nem tudok elhallgatni.

Gyakorlati szempontból, a mai nyelvjárási szövegek lejegyzési szükségleteit véve figyelembe, alig lehet e hangjelölési tervzet ellen lényegesebb ellenvetést tenni. Kétségtelenül hibás a magánhangzórendszer jelölését grafikusan összefoglaló ábrán az *o—ó, ö—ő* hangzók elhelyezése. Az ábra szerint ezek a magánhangzók azonos nyelvállással (és egyszersmind azonos fokú labialitással) képződnének. Ez elég komoly hiba, mely nemcsak a kezdő gyűjtőt, de esetleg egy későbbi kor nyelvészét is megzavarhatja. Ismeretes ugyanis, hogy a középső nyelvállású labialis rövid magánhangzók lényegesen nyiltabbak, mint hosszú korrelatív párjuk, s ahogyan az ábrán az *ë* meg az *é*, az *ä* meg az *á* nem került egy vonalba, akként az *o, ö*-nek meg az *ó, ő*-nek sem lett volna szabad egy vonalba kerülnie. DEME nemcsak világosan látja, de külön ki is emeli, milyen tévedés volna pl. az *ä*-t az *á*-val, az *ë*-t az *é*-vel összevéteni, amit a megelőző gyakorlat hibájával ró fel, noha nemigen volt magyar nyelvész, aki e hangok egymáshoz való viszonyát egészen világosan nem látta volna, s az ide vágó hibák a nyelvjárási följegyzések egy régebbi korszakába tartoznak. Az *ä* és az *ë* hangokkal kapcsolatban teljes joggal utasítja el azt a megoldást, hogy a szimmetria kedvéért

alapjellel lássunk el olyan hangot, mely ritka és rendszerint nem fonematikus értékű, az *o* és az *ö*-féle hangok esetében mégis ugyanez történik, s ezen nem segít a „szűk“ és „laza“ ejtés mellékes megemlítése. Különben az ábrázolás, az *o* és *ó*, *ö* és *ő* egy szintre helyezése az említett kongresszus határozatainak sem felel meg. A DEMÉTÓL ajánlott megoldás mind elvi szempontból helytelen, mind — s ez ebben a jelölési rendszerben fontosabb — gyakorlati szempontból zavaró, félreértésekre adhat okot, tehát föltétlenül kiküszöbölendő. Az *ö* hosszú párját lehet *ō*-nek vagy *ǫ*-nek, az *o*-ét *ō*-nak vagy *ǫ*-nak jelölni, az *ó* rövid megfelelőjét viszont *ǫ*-nek, az *ó*-ét *o*-nak írni. Nehézséget csak *ǫ*, *ǫ* rövid párjának a jelölése okoz, kérdés, azonban, hogy erre — a szimmetrián kívül — milyen mértékben van szükség (tehát az *o* és az *u*, az *ö* és az *ü* között lévő hangra), különben az *é* rövid párja az ábrán éppúgy hiányzik.

Több-kevesebb szórszálhasogatással föl lehetne még néhány apróbb ellenvetést hozni. Miért kerülnek az alapjeles hangok (fonémák) tárgyalásába pl. a félhosszúság jelei?* Fel lehetne hánytorgatni, hogy egyszer a jelölést attól teszi függővé, milyen fejlődési folyamat előzte meg a mai hangot (pl. ha a magánhangzó orrhangú volta az eltűnt orrhangú mássalhangzót pótolja, az orrhangúságot jelölni kell), ho'ott máskor ehhez hasonló eljárást hibának ró fel. Gyakorlati szempontból elfogadható, hogy az *i* kezdetű emelkedő diftongusok *i*-jét az irodalmi helyesírásnak megfelelően *j*-vel írjuk. Minek azonban ehhez ilyen álelvet kovácsolni, hogy nem nevezhető diftongusnak az, ami ugyan diftongus, de gyakorlatilag kényelmesebb nem annak jelölni? Kissé korainak tartom annak a határozott megállapítását, hogy egyes, a köznyelvtől eltérő ejtésű *t*-k és *d*-k (vö. MNyj. VI, 111) nem kakuminális, hanem csak postalveoláris ejtésűek. Lehetséges, hogy valóban így van, de e *t*-k és *d*-k ejtése igen különböző, füllel is lényeges eltéréseket lehet megfigyelni, s pontos vizsgálat nélkül ilyen kategorikus kijelentéseket nem jó tenni.* Mindezek s ehhez hasonlóak nem lényegesek.

A gyakorlat szemszögéből a magyar nyelvjárási gyűjtés különleges céljainak figyelembevételével tehát ez a hangjelölés megfelel, sőt minden eddig alkalmazott rendszernél jobban felel meg. Nem szabad azonban meglepedeznünk arról, hogy ez a jelölésmód egy, célszerűségi szempontoktól kívánt kompromisszum, de semmiképen sem elvészű. Az a kritika, melyben DEME az eddig szokásban volt eljárásokat, főleg az Első Magyar Népnyelvkutató Értekezlet határozatait részesíti, nem minden pontjában méltányos. Ez az értekezlet kétféle jelölésmódban állapodott meg, az egyikben a főcél az olvashatóság, a másikban a tudományos szempontból megkívánható pontoság volt. A jelölés ilyen kettéválasztása a kettős cél érdekében érthető. A fonetikai átírások világszerte elterjedt elvét érvényesíti az egyik: ugyanannak a hangnak mindig ugyanaz az egyetlen jel (betű vagy betű és diakritikus jel, esetleg jelek egysége) a jelölője; az olvashatóság és az elnagyolt, de több tudományos célra mégis elegendő tájékoztatás elvét a másik. A kettő között kétségtelenül szakadék tátong, de ezt a szakadékot is megpróbálják a határozatok áthidalni, azaz az olvashatóság szempontjai szerint elnagyolva lejegyzett szöveget a nyelvtudomány finomabb igényei számára is hasznosíthatóvá tenni úgy, hogy ajánlják egy-egy gyűjtés mellé kiegészítésül a nyelvjárási hangjainak pontos leírását, s ebben valamennyi szociális értékű változat figyelembevételét. S ez a leírás lehet olyan részletes, olyan pontos, amilyenre a nyelvjárás ismertetője és a rendelkezésére álló technikai eszközök képesek. Nem zárja ki végső elemzésben azt sem, hogy fonetikai magyarázatának megvilágítására a közlő akár lemez- vagy filmfelvételt mellékeljen gyűjtéséhez vagy kiadványához. Az Első Népnyelvkutató Értekezlet tehát voltaképpen kompromisszum nélkül igyekezett megoldani a kérdést, ragaszkodva egyes

elvekhez mindkét esetben (az persze más kérdés, mennyire védhető az elvekhez való ragaszkodás, ha az a célszerűség kárára van). Kétségtelenül mind a két rendszernek voltak hibái. Nem éppen a karácsonyfaszerű finnugor betűkre gondolok, ezek elvégre kevésbé a rendszer hibái, mint a rendszert alkalmazó egyes egyének vagy nyelvészeti iskolák ferde gyakorlatából fakadnak, hanem inkább arra, hogy SETÁLA jelölési rendszere több ponton elavult, a fejlődött fonetikai ismeretek túlnőttek rajta, s elvszerűségén rés ütődött, amelyet ideje volna kijavítani. A Csűry-féle átírási rendszerben, illetőleg e rendszernek az értekezlettől módosított változatában rejlő hibák szintén nem elég gondos alkalmazásában jelentkeztek, bár kétségtelen, hogy a különféle nyelvjárások hangjainak egymással való egybevetését e jelölésmód megnehezíthette, mint minden durvább pontosságú följegyzés. Gyűjtőink azonban — nagyrészt Csűry tanítványai — nagyon is észrevették, hogy a nyelvjárás egyes hangjai, fonémái, egy nyelvjáráson belül több variánsban is jeletkezhetnek, sőt erre rá is mutattak (vö. pl. VÉGH J.: Sárréti népmesék és népi elbeszélések 10,11; Mutatvány a Magyar Nyelvatlasz próbagyűjtéseiből VII, ij jegyzetek, VIII, i, ij). Az egységesre gyalulás, a szociális árnyalatok mellőzése inkább a gyűjtő egyéni hibája. Amennyiben kissé pontosabb megkülönböztetés elnagyolt átírási rendszerben egyáltalán megvalósítható, ebben a jelölésmódban is lehetséges volt. Főleg azonban nem szabad elfelejteni, hogy az értekezlet a maga megoldását nem szánta véglegesnek, hanem alapnak, és nagyon is előre látta, hogy a nyelvatlaszgyűjtések során felmerülő szükségleteknek megfelelően határozatát később módosítani kell. S a valóságban ez is történt (vö. Mutatvány a Magyar Nyelvatlasz próbagyűjtéseiből, IX, jegyzet).

DEME kritikája a múlt gyakorlatával szemben általában túlzóan szigorú. Merev a gyorsírással történő feljegyzés bírálata, melyet DEME a „sematizáló feljegyzés“ legszélsőségesebb formájának tart.* Először is meg kell jegyezni, hogy a gyorsírással történő feljegyzés egyelőre igen fontos, és csak az a kár, hogy olyan kevés gyűjtőnk gyakorolja. Folyó szöveget, előadást, mesét másképp feljegyezni — átstilizálás, a feljegyzés szükségszerű hézagainak önkényes vagy emlékezetből való kitöltése nélkül — voltaképpen nem is lehet, hacsak a gyűjtő nem akasztja meg lépten-nyomon az elbeszélőt, ami viszont a kapott szöveg természetességét igen hátrányosan befolyásolja. A gépi rögzítésnek, mely természetesen a legtokéletesebb mód, egyelőre még igen sok akadálya van. Kevés ilyen gép áll rendelkezésünkre, s attól, hogy minden gyűjtő ilyen gépet vihessen magával, még nagyon távol vagyunk, ennél jóval könnyebb elérni azt, hogy minden gyűjtő tanuljon meg gyorsírást. Villany sincs még mindenütt, vagy az áram nem megfelelő, és sok helyen, pl. pásztorszálláson, magányos tanyán még sokáig nem is lesz, itt tehát gép nem használható. Viszont a gyorsírással feljegyzésnek sok komoly előnye van. Lehetetlenné teszi, hogy a gyűjtő felületesen, egyszeri kiszállással alkosson véleményt a nyelvjárás hangjairól, finom megkülönböztetéseket téve, ami még igen nagy gyakorlatú gyűjtő számára is kemény feladat, hanem igenis kénytelen előbb tájékozódni a hangrendszeréről, mert feljegyzéseit, jeleit ehhez kell igazítani, szinte mindenegyes nyelvjárási területen újraalkotva a maga gyorsírási rendszerét. Nem jelenti ez azt, hogy mint DEME véli, irodalmi helyesírással írja le a szöveget, sem azt, hogy merev szkéma szerint jegyzi föl a hallottakat, mintegy kiegyenlítő az ingadozásokat, hiszen a gyorsírás éppen azzal, hogy előre alkalmazkodik egy adott nyelvjárási hangrendszerhez, azaz a fonémák fővariánsait jelöli, az ettől eltérő tényeket külön jelekkel éppúgy rögzíteni tudja, mint a latinbetűs fonetikai írás. Az íróasztal mellett történő áttétel tehát közel sem olyan veszedelmes, s azt hiszem sokkal megbízhatóbb, mint az egy-két napra kiszálló gyűjtőnek kínos pontosságú feljegyzései. Legföljebb azt lehetne ellene vetni, hogy ilyen futó portyázásra a

gyorsírás valóban nem alkalmas. Egyelőre azonban, szövegek feljegyzésére ügyes gyűjtő kezében, ki egyszersmind ügyes gyorsíró, ez a leghasználhatóbb eljárás.

Az átírás egységesítése azonban kétségtelenül igen fontos, e szükség felismerése teremtette meg különben az Első Népryelvkutató Értekezlet határozatát, s az egységesítés fontosságát DEME meggyőzően fejtegeti. A kongresszustól elfogadott rendszer, melyet DEME tanulmányában szabatos világossággal fejteget, voltaképpen az értekezlettől elfogadott egységes nyelvjárási hangjelölés nagymértékű továbbfejlesztése, a SETÁLA és a CSÚRY-féle rendszerek óvatos, körültekintő és kétségtelenül szellemes összeházasítása, formailag is kompromisszum. Ismétlem, e rendszert, néhány hibájának kiküszöbölése után, igen használhatónak találok, magam még magyar nyelvtörténeti tárgyalásban is alkalmazom. A gyakorlati céloknak megfelel, s ennyi elég is, mert ez a fontos. Hangsúlyozni kell azonban, hogy a rendszer elvszerű megokolása körül valami nincs rendben.

DEME szerint az egyezményes átírási rendszer fonematikus annyiban, hogy nem jelöl olyan különbségeket, melyek egyszerűen csak $h e l y z e t e n k é n t$ (én emeltem ki! B. G.), egyénenként vagy esetenként előforduló változatok, fonetikus viszont abban, hogy a lehető legpontosabban igyekezik feltüntetni még az árnyalati különbségeket is ott, ahol e különbségek mögött nagyobb törvényszerűségek részletproblémái húzódnak meg. Ez igen jól hangzik, és némi paradoxonnal, elvszerű kompromisszumnak volna nevezhető, ha valóban így volna. Erre az összeegyeztetésre azonban egyéb kompromisszumok oltódnak. Az asszimilációs jelenségek egy részét jelölni kell, így pl. a zöngésséggel kapcsolatosakat (*hoty kell, vezsd el*); még érthető, hogy ezzel szemben az idegen jelek (χ, η) használatát mellőzi a jelölés, valahányszor ezek a hangok függő változatai egy vezérfonémának, s a változat a magyar nyelvszókások szerint szükségszerű, mert esetleg nyomdai nehézséget is okozhatnak, és főleg az olvashatóság szempontjából nem kellemesek, noha mindez máris új szempontokat visz be a rendszerbe. De még gyakorlati szempontból is kevésbé érthető, hogy ha a zöngéségi hasonulást jelölni kell, miért nem szabad jelölni a jésített hanghoz való hasonulást, holott ez mellékjellel nem jár, még kevésbé tesz új betűt szükségessé, s az olvashatóság szempontjából jelentéktelen. Vagy egy-egy y megtakarítása olyan lényeges?

Baj van azonban a vezérelvvel. A fonetikus átírás egy hang — egy betű elvével szemben DEME egy új, csábítóan hangzó elvet állít fel: az állandó hangkapcsolat — állandó betűkapcsolat elvét. Ámde ezt az elvet már a hasonulásokkal kapcsolatban adott utasítás áttöri, hiszen eszerint semilyen, a magyar köznyelvben kényszerűen bekövetkező hasonulást nem volna szabad jelölni, s átírásunknak még sokkal nagyobb mértékben kellene az irodalmi íráshoz közelednie. A mássalhangzók szempontjából jelölésünk szinte alig volna fonetikus írás. Még sokkal nehezebb azonban megérteni, hogyan illeszthető ebbe az elvbe pl. az *sz* hangnak *sz* betűkapcsolattal való jelölése. Mert hogy valaki az *sz* hangot hangkapcsolatnak tekintse,* az egyáltalában nem valószínű, mégha az affrikáták esetében esetleg a jelölés mögött hasonló gondolat húzódnának meg. Helyesebb tehát a hangkapcsolat — betűkapcsolat elvét teljesen elhagyni, s bátran vállalva a jelölési rendszer kompromisszumos, célszerűségeire törő jellegét, egyszerűen kimondani, hogy ezt így írjuk, emezt pedig így, mert így célszerű, s így könnyebb írni, olvasni egyaránt, zavart viszont magyarul tudó számára nem okoz (de még ebben az esetben is jobb volna a *mindjárt*-ot *minygyárt*-nak írni, szóval a jésítéses hasonulásokat is jelölni).

Különösen nehéz azonban alapul kimondani a köznyelvi ejtéshez való viszonyítást. Vajjon van ilyen egységes, minden részletében pontos és szűk

határok közé szorított köznyelvi ejtés? Mindnyájan tudjuk, hogy ilyen norma nincs, s ez maga ingataggá, cseréplábon álló szoborrá teszi ezt az egész kemény, különmemű fémekből összekovácsolt hangjelölést. A nyelvatlaszgyűjtésben ezt a különben igen súlyos fogyatékoságot (mely egyéb hangjelölési rendszerek mélyén is ott bujkál) sikerült kiküszöbölni, vagy legalábbis elhanyagolhatóvá csökkenteni azzal, hogy a gyűjtők közös utakra mennek, s tapasztalataikat megbeszélik, főleg pedig szakadatlan gyakorlás, közös lemez-lehallgatás és lejegyzés útján meg ezeket követő megbeszélésekben. A népnyelvi gyűjtés szempontjából azonban tekintetbe kell vennünk, hogy ilyen összedolgozás nehezen valósítható meg, s főleg nehezen állandósítható, gyűjtőink különféle magyar tájon felnőtt, különféle tájéjtekesen nevelkedett magyarul beszélő emberek, köznyelvi normájuk tehát szükségszerűen változatos, egyenetlen. Ez a körülmény viszont alapjaiban ingataggá teszi az egész jelölési rendszert, s sehogyan sem szabad magunkat azzal áztatnunk, hogy meglévén az egységes, egyezményes jelölésrendszer, most már a gyűjtések eredménye egynemű, egységes lesz. Bizony, az eredmény egyelőre nem lesz nagyon sokkal jobb, mint a régi nehezen vagy sehogyan össze nem hangolható jelölések okozta tårkaság. Sõt. Minthogy nagyobb pontosságra törekszünk, az egyenetlenségeknek még nagyobb lehetőségük támad, s a zavart növeli az az illúzió, hogy most már egységes a jelölés, ugyanaz a jel minden gyűjtőnél, tehát szükségszerűen ugyanazt a hangot jelöli, kielégítő egyöntetűséggel, holott a lejegyzés a lejegyző kiejtésétől függően sokszor lényegesen különböző nyelvi valóságot fog takarni, sőt eltakarni.

Ezen a téren tehát sürgősen újabb teendők várnak ránk. A jelölési rendszer használható a jelzett határok között és veszélyek mellett, sőt a nyelvatlaszgyűjtések során a tűzpróbát is kiállotta az említett gondos és állandó közös gyakorlással egységesítve. De magának a nyelvatlasznak a példája arra int, hogy rövidesen meg kell állapítani az úgynevezett alapjelek rögzített ejtését. Ez egyelőre merő megegyezésen alapulna, egyszerűen megállapodnánk abban, hogy a köznyelvi ejtésváltozatokból melyiket fogadjuk el egy-egy alapelj megfelelőségnek, ezt lemezre vagy egyébként rögzítenénk, és ismertetét minden népnyelvi gyűjtőtől megkövetelnénk, sőt időről időre közös gyakorlással szilárdítanánk. Ezzel egyszersmind a magyar köz- és irodalmi nyelv standard kiejtése megállapításának útját is egyengetnénk, mert hogy erre régóta szükség van, azt bármely színpadunkról hallható magyar kiejtés, helyesebben kiejtésváltozatok igazolják. Ha e standardizálás megtörténik, és később még talán az iskolákba is megtalálja az utat, átírásunk kétségtelenül még hasznosabb, jobb és főleg egységesebb lesz. Ez utóbbi előnyeit azonban természetesen már csak jövő nyelvésznevezdekek fogják élvezni.

Addig elégedjünk meg azzal, hogy a hangjelölés gyakorlati céljainak megfelel; helyesebben a hátralévő munka elvégzése után meg fog teljesen felelni. Ne akarjunk azonban minden áron elveket építeni amögé, ami merőben gyakorlati értékű kompromisszum több, egymással nem egybehangzó elv között. Az elvi megokolás amúgysem tenné jelölésünket jobbá. Azt viszont vegyük tudomásul, hogy az egységes jelölés még nem biztosítja az egységes hallást, és a vele lejegyzett szövegek egyöntetűségét, az egyes jelek értékének mindig kielégítő fokú egyenértékűségét.

BÁRCZI GÉZA

A * jelzésű részekben felvetett gondolatokat a szerző a bírálat kéziratának átolvasása után kisebb módosítások formájában értékesítette cikkében. — Szerk.

A nyelvjáráskutatás időszerű kérdései¹

I. A nyelvjáráskutatás sürgőssége

Amióta tájszavak és nyelvjárási jelenségek feljegyzésével foglalkoznak, állandó a visszatérő félkiáltás: ütött a tizenkettedik óra, az utolsó percben fogunk hozzá a gyűjtéshez. TOLDY FERENC már 100 évvel ezelőtt a nyelvjárásk gyors nivellálódását és sajátságai rohamos pusztulását emlegeti, ZOLNAI GYULA 1929-ben már nyomtalan pusztulásukról beszél (Vö. DEME: A nyelvjárási anyag felhasználása és feldolgozása, Bp., 1949, 21). Ha már a XIX. sz. közepén vagy a XX. sz. elején volt valami jogosultságuk az ilyen, nem annyira a tényeket megállapító, hanem a kutatásra felhívó, annak sürgősségét, fontosságát hirdető felhívásoknak, akkor sokkal inkább van ma, amikor az eddig elszigetelten ható egységesítő tényezők a szocializmus gazdasági és társadalmi rendjében az eddiginél erősebben hatnak. Ismeretes, hogy már a kapitalizmus idején megkezdődik a nyelvjárásk viszszaesése. A XIX. sz. elején kialakult irdalmi nyelv nemcsak a városi polgárság körében, nemcsak gazdasági, állami életünk nyelvhasználatában, nemcsak a közoktatásban jutott uralomra, hanem lassan tért hódított a faluban is, így hatással volt nyelvjáráskra is. Erős harc indult meg a régi, nyelvjárási és az új, köznyelvi alakok között. A fejlődés természetesen, lassú volt, ez következik a nyelv természetéből és a XIX. sz. végi gazdasági-társadalmi viszonyokból, mégis sok tájszó kihalt, az alaktani rendszer sok nyelvjáráskban egyszerűbb lett, sőt még hangtani téren is lemérhető a köznyelvhez való igazodás, alkalmazkodás hatása. A XX. sz. elején a kapitalizmus gyorsuló fejlődése a nyelvi egységesülés útját is siettette. A napjainkban lezajló

¹ Nyelvtudományunk napjainkban nagy fellendülést mutat. Régi hiányok pótlódnak. A nyelvjáráskutatás azonban stagnál. Ez a probléma már hosszabb ideje foglalkoztatja nyelvészeinket. Több oldalról elhangzott a kívánság, hogy erőteljesen meg kell indítanunk a nyelvjáráskutatást, el kell háritanunk az akadályokat és a nehézségeket. A kutatás megszervezésével és megindításával kapcsolatos kérdések megbeszélésére a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének magyar osztálya 1953. április 6-án szűkebbkörű értekezletet tartott. Ezen megjelentek Bárczi Géza, Bartha Katalin, Benkő Loránd, Hidvégi Andrea, Szabó Dénes a budapesti egyetem részéről, Kálmán Béla a debreceni egyetem részéről, Deme László, Hegedűs Lajos, Imre Samu, Keresztes Kálmán, Lőrincze Lajos, Lőrinczy Éva, Végh József a Nyelvtudományi Intézet részéről. Írásban küldték el hozzászólásukat Temesi Mihály pécsi ped. főiskolai tanár és Kovács István debreceni egyetemi tanársegéd. Az értekezlet Végh József referátuma és Deme László „A magyar nyelvjárásk néhány kérdése“ c. azóta megjelent könyve alapján foglalkozott a fenti tárggyal. Az alábbiakban a megvitatásra került fontosabb problémákat ismertetem. Az eredeti referátumot némely részletében kibővítettem, felhasználva a megbeszélésen elhangzott értékes szempontokat. Bár a részt vevők a főbb kérdésekben egyetértettek, néhány részletben voltak eltérő nézetek, és sokban közelebb jutottunk a problémák tisztázásához, ez a beszámoló mégsem jelenti az értekezlet hivatalos állásfoglalását. Közzétételének csupán az a célja, hogy ismertesse a most kialakulóban lévő felfogásunkat, jelezze, melyek a még megoldandó elvi és módszertani kérdések a nyelvjáráskutatás terén. Kíváncsot volna, hogy hozzászóljanak mások is, akiket érdekel a magyar nyelvjáráskutatás ügye.

nagy gazdasági, társadalmi változások következtében pedig a kapitalizmus idején megindult nyelvi egységesülés még inkább meggyorsul. A nagymérvű iparosítás, a fiatalságnak az üzemekbe, bányákba való özönlése, új munkahelyek keresése következtében előállott nagy belső vándorlás és (az ennek nyomában fellépő) nyelvi keveredés, a gazdálkodás régi formáinak megváltozása, a legelhagyatottabb faluknak az út-, vasút-, autóbusz-, telefonhálózatba és így a gazdasági életbe való bekapcsolása, továbbá a művelődési forradalom egyaránt az egységes nemzeti nyelv kialakulását, az irodalmi nyelv érvényesülését és a nyelvjárási sajtóságok fokozatos visszaszorítását segíti elő.

Mindez kötelez bennünket, hogy sürgősen mentsük meg a tudomány számára nyelvjárásaink nyelvi értékeit. A különböző nyelvjárásokban a hangtan, alaktan, mondat- és szókincs tekintetében sok olyan elem és jelenség található, ami a köznyelvben nincs meg. Vizsgálatuk tehát nyelvtörténeti és általános nyelvészeti szempontból nagyfontosságú. De a köznyelv jelenségeit is másképpen értékeljük, ha ismerjük azokat a nyelvi forrásokat, melyeknek eredőjeként kialakultak. AVANYESZOV „I. V. Sztálin a nyelvek és a nyelvjárások fejlődéséről“ című előadásában ezt mondja: „SZTÁLIN arra vonatkozó utalásai, hogy ezeknek (t. i. a területi nyelvjárásoknak) a nemzeti nyelvek kialakulása folyamán milyen szerepük van, megnövelik a *dialektológiának* mint tudományos disciplinának a jelentőségét, különösen a történeti dialektológia jelentőségét a nyelv történetének megkonstruálása terén, és egyben azt is megkövetelik tőlünk, hogy a meglévő mai nyelvjárások tanulmányozásánál elmélyült történeti szemléletet érvényesítsünk“ (NyIK. 1951, 2. sz. 44). A nyelvjárás kutatás fontosságát nemcsak azok hangoztatják nálunk, akik ezzel foglalkoznak, hanem általában vezető nyelvészeink is. PAIS DEZSŐ „Mit tettünk és mit tegyünk a nyelvtudomány ügyében a Sztálin teremtette fordulat után?“ című, 1951-ben tartott előadásában ezeket mondja: „Ki kell emelnem, amit a sztálini nyilatkozatokat továbbépítő szovjet közlemények is hangsúlyoznak: a nyelvjárásgyűjtés nemcsak igen fontos, hanem szerfelett sürgős is, talán a leg-sürgősebb nyelvtudományi feladatot (a ritkítás tőlem, V. J.). ... A Sztálin észrevételeit mérlegelő szovjet nyelvészekkel együtt nem lehet más a véleményünk, mint hogy a nyelvjárások anyagát minél bővebben, minél hitelesebben meg kell mentenünk, nemcsak a nyelv múltjának tudományos ismerete, hanem a nyelv, az egységes nyelv jövő fejlődésének biztosítása érdekében is“ (a ritkítás tőlem, V. J.). (AkÉrt. LVIII. 488. füzet, 379) 1953-ban „A magyar nyelvtudomány időszerű kérdéseiről“ tartott akadémiai előadásában PAIS ismét nyomatékkal húzza alá a nyelvjárás kutatás fontosságát. Egyben összehasonlítva a nyelvjárás kutatás állását egyéb nyelvészeti feladataink teljesítésével, nem tartja elegendőnek eddigi eredményeinket. „Nem akarom megismételni az 1951-ben mondottakat. De valamire mégis utalnom kell. Akkor, amikor Göcsej legbelsejében Nagylengyel határában megfeszített, sőt hősies, de aránylag rövid munkával olajpatakokat sikerült fakasztani a földből, és olajtavakat megtölteni velük (Szabad Nép 1953 május. 14. 3. l. A geológus), sietnünk kell, hogy az egyik megbecsülhetetlen kincs: a hazai nyersanyag kiemelésével természetesen együttjáró környezeti és társadalmi változások ne fenyegetsenek ősi kincsünknek: nyelvünk egyik legfontosabb változatának megőrkítés nélkül való elvesztésével. — Általában aggasztó, hogy a nyelvatlaszgyűjtés, de új nyelvjárási anyagnak a felgyűjtése is lassabban halad a tervezettnél, részben mivel a kiválóan képzett és gyakorlott gyűjtők egy részének, főképpen az egyetemieknek alig van módjuk ezzel a szívük szerint való feladattal foglalkozni, részben pedig mivel új szakemberek képzésére nincsenek meg a lehetőségek.“ (1953. május 24-én az első osztályban a nagygyűlés keretében elhangzott előadásból, A Magyar Tud. Akad. I. Oszt. Közl. III, 27.)

Vizsgáljuk meg, indokoltak-e ezek a megállapítások! Nézzük meg, mi történt a nyelvjáráskutatás terén az utóbbi esztendőkből! Az 1941-es népnyelv-kutató értekezlet gazdag munkatervet dolgozott ki, de anyagi nehézségek miatt, és mivel nem lehetett a kutatásra alkalmas pedagógusokat a tanári munkától mentesíteni, csak kisebb nyelvtani, szókincs- és szövegyűjtések folytak. A felszabadulás és különösen a sztálini cikkek után a nyelvjáráskutatásban is fordulat következett be. 1950 tavaszán megindult végre a nyelvatlaszgyűjtés, nem sokkal utóbb megkezdődött az új tájszótár készítése is. A MTA. Nyelvtudományi Intézetének munkatervében az értelmező szótár és a leíró nyelvtan mellett központi helyet foglal el a nyelvatlaszgyűjtés. A nyelvatlaszgyűjtés nemcsak azért jelentős, mert a nyelvtani kérdőív anyagának 350, a szóföldrajzi kérdőív anyagának 180 kutatóponton való végigkérdezése és begyűjtése után áttekintő képet kapunk végre a magyar nyelvjárások hangállományáról és hangállapotáról, legfontosabb alaktani és néhány mondattani sajátosságáról, a jelenségek elterjedésének határaitól, a szavak földrajzi megoszlásáról; hanem azért is, mert a nyelvatlaszgyűjtés elvi célkitűzéseiben és gyakorlati módszerében, filológiai pontosságában, magas igények támasztásával lényegesen előbbre viszi a nyelvjáráskutatás ügyét. Nemcsak a hangtani feljegyzés lett sokkal pontosabb és megbízhatóbb, mint az összes eddigi gyűjtésekben, hanem az alakok szociális érvényének megállapításában, a valóságos nyelvi állapot felvételére való törekvéssel a gyűjtött anyag általános nyelvtudományi szempontból sokkal értékesebb lesz, mint az eddigi magyar nyelvjárás tanulmányoké. Hasonlóan fontos vállalkozás az Új Magyar Tájszótár adatainak gyűjtése is. Ez a SZINNYEI Magyar Tájszótára óta megjelent vagy egyetemi és tudományos intézetekben, múzeumokban őrzött kéziratos nyelvjárási anyagot cédulázza fel. Az eddigi gyűjtések kritikai felülvizsgálatával, majd később közzétételével nagy szolgálatokat tesz, de nem terjed ki új gyűjtésre. Az 1941-es népnyelv-kutató értekezlet fontosnak tartotta nyelvjárási szövegek gyűjtését és kiadását is. Még 1944-ben megjelent VÉGH JÓZSEF: „Sárréti népmesék és népi elbeszélések” című kiadványa, 1946-ban HEGEDÜS LAJOS: „Népi beszélgetések az Ormányságból” című hanglemezes gyűjtése, 1952-ben megjelent HEGEDÜS LAJOS: „Moldvai csángó népmesék és beszélgetések” c. szövegekönyve. Nagy értéket jelentenek továbbá a MTA. Nyelvtudományi Intézetének nyelvjárási anyagot, beszélgetéseket tartalmazó hanglemezfelvételei (HEGEDÜS LAJOS munkája), 1952-ben megjelent az Akadémia kiadásában KERESZTES KÁLMÁN szerkesztésében KISS GÉZA: Ormánysági Szótára.

Eredményeink tehát vannak. De vannak mulasztásaink is. A nyelvatlaszgyűjtésen és a magnetofonnal történő szövegfelvételen kívül — néhány lelkes egyéni kezdeményezést nem számítva — semilyen szervezett nyelvtani, szöveg- és szókincsgyűjtés nem folyik. Pedig köztudomású, hogy a nyelvatlasz sem a nyelvtant, sem a szótárt nem pótolhatja. (A Magyar Népnyelv V., VI. kötetében, illetőleg a Magyar Nyelvjárások I. kötetében megjelent nyelvtani tanulmányok régi gyűjtések feldolgozásai, illetőleg közölt anyagok nyelvészeti értékesítései).

Mi az oka, hogy gyűjtőmunka nem folyik?

1. Nincsenek megfelelően képzett nyelvjáráskutatóink. A nyelvjáráskutatásban eddig sikerrel részt vevők zömét leköti a kétségtelenül legsürgősebb nyelvjáráskutató feladat: a nyelvatlaszgyűjtés, néhányat az egyetemi és főiskolai oktató munka vagy az állami adminisztráció. Egyetemünk az utóbbi években szerveztek ugyan kiképző tanfolyamokat, de ezek nem voltak elég tervszerűek, a tanfolyamok után a hallgatókat nem foglalkoztatták rendszeresen, a gyűjtő munkára jelentkeztettek nem kaptak megfelelő témát, így egy-egy rövid nyári

gyűjtés után inkább más nyelvészeti feladatra vállalkoztak. Az utóbbi 8–10 esztendő alatt nem nevelődtek ki új nyelvjáráskutatók.

2. A kutatás nem volt jól megszervezve. Nem készítettünk konkrét ter-
veket. Az 1941-es népnyelvkutató értekezlet után az 1949-ben tartott I. nyelvész-
kongresszus az 1941-esnél is gazdagabb programot javasolt, szintén ilyet
ajánlanak az 1941-es értekezlet után megjelent módszertani könyvek (BAKÓ
ELEMÉR: A népnyelvi gyűjtés és anyagrendezés módszere, Debrecen, 1942,
KÁLMÁN BÉLA: Nyelvjárási gyűjtésünk múltja, mai állapota és feladatai.
Bp., 1949; DEME LÁSZLÓ: A nyelvjárási anyag felhasználása és feldolgozása.
Bp., 1949; LŐRINCZE LAJOS: Földrajzinév-gyűjtésünk. Bp., 1949.). Mindegyik
programpont szép és hasznos nyelvjárástani, nyelvtörténeti, sőt általános
nyelvtudományi szempontból is. De úgy látjuk, szükség van arra, hogy a gazdag
programból kijelöljük azokat a feladatokat, amelyek a legfontosabbak és
legsürgősebbek. Néhány, talán szerényebb feladat megoldása a tudomány
számára gyümölcsözőbb, mintha mindent akarunk, a végén pedig semmit sem
csinálunk; vagy ha semmiképen sem akarjuk megkötni a kutató kezét, rábizzuk
a feladat kiválasztását a kezdőkre, akik vagy erejükön felüli feladatra vállalkoz-
nak, és munka közben megtorpannak, vagy nem jutnak túl a gyűjtésen, és nem
kezdenek hozzá a gyűjtött anyag nyelvészeti feldolgozásához.

3. Nincs eléggé tisztázva az anyag közlésének és feldolgozásának a mód-
szere, a gyűjtött anyag nyelvészeti értékesítése. Talán nem túlozunk, ha azt
állítjuk, hogy az utóbbi időkben azért nem nevelődtek ki új nyelvjáráskutatók,
mert a nyelvészethez kedvet érők nem látják a nyelvjáráskutatásban rejlő
nyelvészeti lehetőségeket, kedvüket szegi az, hogy pusztá anyaggyűjtő és adat-
közlő munkát végeznek. CSÜRY és tanítványai nagy érdemeket szereztek, ami-
kor a nyelvjárási anyaggyűjtésnek új módszerét kidolgozták, de az anyag nyelv-
észeti értékesítését a Csüry-iskolának sem sikerült megoldania. Az adatok fel-
dolgozásának módszerét illetően kátyúba jutott a nyelvjáráskutatás, és talán
ezért lohadt le a gyűjtőkedy is. Ebből a kátyúból úgy lehet kijutni, ha a nyelv-
járási anyaggyűjtést tervszerűvé tesszük, ha tudjuk, hogy mit miért gyűjtünk,
látjuk, hogy a magyar nyelvtudomány nagy épületében hol lesz a helye és mi lesz
a funkciója. A jelen sorok írásának is az a célja, hogy hozzásegítsen bennünket
e kérdések megoldásához.

A következő feladatokkal kívánunk foglalkozni:

Mit gyűjtünk (miért gyűjtünk, hogyan gyűjtünk, hol gyűjtünk)?

A gyűjtők képzése.

A kutatás megszervezése.

II. Mit gyűjtünk?

Az utolsó két évtizedben sok szó esett erről a kérdéstről a nyelvjárá-
skutatásban. CSÜRY és iskolája a „mindent gyűjtünk” elvével akarta felszámolni
a régi gyűjtések ki nem elégitó módszerét. A Nyelvőr-beli (és NyF.) gyűjtések
érdeme, hogy az egész nyelvi rendszerről képet akartak adni. Azonban a maguk
korában értékes gyűjtések már nem felelnek meg az újabb tudományos kívánal-
maknak. Többnyire az egyes hangtani, alaktani jelenségeket sorolják fel néhány
példával, a nyelvjárási alakokat pedig sokszor a köznyelvből származtatják.
A nyelvi jelenségek elterjedésének mértékéről és módjáról nem lehet belőlük képet
alkotni, így természetesen az egész nyelvi rendszerről nyújtott képük is sovány.
CSÜRY és tanítványai azért egy-egy nyelvi jelenség beható leírását próbálták
nyújtani, ú. n. *jelenségmonográfiákat* készítettek. Az 1941-es népnyelvkutató
értekezleten és azután is sok vita volt arról, hogy mit érdemesebb csinálni:

ú. n. *jelenségmonográfiát* vagy az egész nyelvi rendszert feldolgozó *nyelvtani leírásokat*. CSÜRY tanítványai azon a felfogáson voltak, hogy egyelőre helyesebb jelenségmonográfiákat készíteni, mert az egész nyelvi rendszerről néhányéves gyűjtő munkával nehéz képet alkotni. De azért sem tartották jónak az általános monográfiákat, mert 10 évvel ezelőtt nem tudtuk, hogyan lehetne azokat jól megcsinálni. Nem láttuk a sarkpontokat, nem tudtuk azt, hogy a magyar nyelvjárásoknak melyek azok a hangtani, szótani (alaktani), mondattani problémái, melyeknek vizsgálata nyelvjárástani, nyelvtörténeti és általános nyelvészeti szempontból fontos. A nyelvatlasz kérdőszavainak, a nyelvtörténeti adattár sémáinak, a leíró nyelvtan adatgyűjtési kategóriáinak elkészítése után és nem utolsó sorban az 1930-as, 40-es években megjelent nyelvjárási jelenségmonográfiák tanulságainak birtokában ma már könnyebben megállapíthatjuk, hogy nyelvjárási jelenségeink közül melyek a tudomány számára tanulságos kérdések. Ilyen előmunkálatok után könnyebb lesz az általános, az egész nyelvi rendszerre kiterjedő monográfiákat elkészíteni. Ma már megegyezik a közfelfogás, hogy egyaránt szükség van az egész nyelvi rendszert felölelő, áttekintő monográfiákra és egy részletet feldolgozó, ú. n. jelenségmonográfiákra. (Vö. DEME „A nyelvjárási anyag felhasználása és feldolgozása.” Bp., 1949, 14—21).

A nyelvtani rendszer tanulmányozásán kívül fontos a *szókincs* vizsgálata is. A régi nyelvjáráskutatás csupán tájszavakat gyűjtött. CSÜRY hangoztatta nálunk először, hogy egy nyelvi egységet a maga teljes egészében kell vizsgálni, fel kell gyűjteni egy nyelvi egység teljes szókincsét. A Szamosháti Szótár és a múlt évben megjelent Ormánysági Szótár mutatja, hogy a jó regionális szótár nemcsak a lexikai vizsgálatokat teszi lehetővé, és nagy hasznára van más tudományoknak (pl. földrajz, néprajz, történet), hanem gazdag nyelvi anyagával, példamondataival a nyelvtani vizsgálatokat is elősegíti, gyakorlati szempontból mintegy előfeltétele egy nyelvjárás beható tanulmányozásának. A szókincs és a nyelvtani rendszer vizsgálata szempontjából tehát a magyar nyelvjáráskutatás távolabbi nagy programját úgy tudjuk meghatározni, hogy szükség van nagy *regionális szótárakra* és *alapos, az egész nyelvi rendszert, hangtant, szótant (alaktant), mondattant felölelő monográfiákra*. Közéleti programként pedig a *szűkebb terjedelmű*, de az egész nyelvi rendszerrel foglalkozó *monográfiákat* és a *jelenségmonográfiákat* jelölhetjük meg.

a) *A nyelvtani leírások, monográfiák*

Alapos, részletes monográfiát, ami az egész nyelvtani rendszert (hangtant, szótant, mondattant) tárgyalja, sokévi gyűjtéssel, jó nyelvjárási szöveggyűjtemény és szótár birtokában lehet lelkiismeretesen megcsinálni. De áttekintő monográfiát páresztendei gyűjtő munkával el lehet készíteni, ha a módszert megkönnyítjük. Ennek pedig az a módja, hogy a *kutatási sémát*, a vizsgálandó jelenségek listáját elkészítjük, utána pedig összeállítjuk azokat a szavakat, amelyeken a vizsgálandó jelenségek tanulmányozhatók. Aki próbálkozott valaha nyelvjárási monográfia készítésével, tudja azt, hogy milyen nehéz az adatgyűjtést elvégezni, kijelölni azt, hogy mit gyűjtsön, melyek azok a fontos szavak, amelyek a *vizsgálandó jelenségek paradigmái* lehetnek. (Könnyebb helyzetben volt az, aki olyan kérdést választott, amelyről már volt hasonló tárgyú nyelvjárási monográfia.) Mit csináltak eddig általában a gyűjtők? A legegyszerűbb módszer az volt, hogy szótárak — a Szamosháti Szótár megjelenése előtt kétnyelvű szótárak — anyagának mechanikus átnézésével állították össze vizsgálandó jelenségük gyűjtési sémáját, vagy pedig GOMBOCZ rendszerezése nyomán állítottak össze valamelyes sémát és paradigmát. Az egyes szavakat azután igyekeztek aktív,

indirekt módszerrel, kérdezéssel, de nem nyílt rákérdezéssel begyűjteni. Természetesen, passzív megfigyelésük anyagát, szó- és szöveggyűjtésüket is kicédelázták. 1—2 esztendő passzív módszerű szó- és szöveggyűjtés anyaga azonban általában nem volt elég, hogy egy jelenséget rendszerszerűen megvizsgáljanak. Tanulmányosak erre vonatkozólag SULÁN BÉLA megjegyzései a „Szempontok az í-zés vizsgálatához” c., 1951-ben megjelent tanulmányában: „Martoson 1940 nyara óta 1943 őszéig összesen körülbelül öt hónapot töltöttem el nyelvjárásgyűjtéssel. Ez alatt az idő alatt többnyire beszélgetéstörödékeket és alkalmi szövegeket gyűjtöttem. Később azonban rájöttem, hogy ha ilyen szöveggyűjtésekből akarom majd összeállítani a martosi í-zés eseteinek lehetőleg teljes jegyzékét, az í-zés terjedelméről adott vázlatom talán nagyon is hiányos lesz, mert nem az í-zés szempontjából készülő gyűjtésekkel aligha jutok a martosi nyelvjárás minden í-ző eleméhez. Ezért körülbelül három hónapos szöveggyűjtés után a közvetlen gyűjtőmódszerhez folyamodtam: az í-ző anyagot közli leírásokból összeállítottam egy kérdőívet, ezt kiegészítettem Balassa szótárának (A magyar nyelv szótára, Bp. 1941) í-t tartalmazó szavaival, továbbá a NyUSz. alapján készített — az í-zés szempontjából számbajöhető — nyelvújítási szavak jegyzékével, és ennek a kérdőívnek az anyagát közvetlenül [nyilván aktív, indirekt módszerrel] végigkérdeztem” stb. (Magyar Nyelvjárások I, 14). Tehát mindenképpen szükség volt valamilyen összeállításra, ha ezt nem nevezték is sémának. Az ilyen módszerrel gyűjtött és közölt anyagok, mivel minden kutató másként állította össze őket, nehezen hasonlíthatók össze. Nincsen közös törzsanyaguk, így nyelvészeti felhasználásuk is nehéz. A kutató nem tudja, hogy a hiányzó adat a valóságban is negatívumot jelent-e. Mennyivel hasznosabb lesz, ha a nyelvtörténet és a nyelvjárási irodalom adatainak gondos tanulmányozása után elkészítjük a magyar nyelvjárások hangtani, alaktani, mondattani kutatási sémáját, a séma után pedig a paradigmákat tartalmazó kérdőívet, hogy megkíméljük kutatóinkat hosszú hetek, hónapok vagy évek nehéz előkészítő munkájától. Így azok felszabaduló idejüket a gyűjtés pontosabb, gondosabb elvégzésére és az anyag nyelvészeti feldolgozására fordíthatják.

A sémarendszerű gyűjtéssel szemben általában két ellenérv szokott felmerülni: 1. Túlságosan megkötjük a kutató kezét. 2. Nem jó, ha a gyűjtőknek annyira „szájukba rágjuk” a témát, nem lesz iniciatívájuk. Mindkét ellenérvre könnyű a válasz. A sémával nem kötjük meg a kutató kezét. Szabad neki a séma felül más jelenséget is tanulmányozni, szabad a kérdőívben szereplő paradigmákon kívül mást is begyűjteni, csak az a fontos, hogy az összehasonlíthatóság meg a rendszer teljessége kedvéért állítsa össze a kérdőívben szereplő paradigmákat. Az anyaggyűjtés után az anyagot rendezni és nyelvészeti értékkelni kell. A séma csak váz, csak vezérfonal, a kutatónak kell élettellel kitöltenie. — Hogy az így, tervszerűen elkészített, a munkaközösség által megvizsgált és a gyakorlatban csiszolt, alakított, javított séma és kérdőív mennyivel jobb, mint a kutatók (különösen a kezdők) készítette saját séma és kérdőív, azt nem kell bővebben fejtegetnünk. Ha a tehetséges, nagy invenciójú és jó problémalátású kutató szűknek érzi a sémát és a kérdőívet, jogában áll kibővítenie, az adatok értékelésekor átrendeznie. A kérdőív nem béklyó, hanem a meginduláshoz adott segítség. A kérdőív a kutatás meggyorsítására, az adatok feltárásának megkönnyítésére szolgál, hogy így ezen az úton 5—6 esztendő múlva a magyar nyelvjárások hangtani, alaktani, mondattani jelenségeiről az ország 8—10 pontján képet kaphassunk. Séma és kérdőív nélkül egy-egy hangtani vagy alaktani jelenségről kapunk egy-két monográfiát, és míg várakozunk a nagy nyelvjárásstudományokra, elmosódnak a nyelvjárási sajtásokok. — Nagy előnye a séma- és a kérdőívrendszernek, hogy nemcsak nagy gyakorlattal rendelkező, képzett kutatók, hanem ú. n. haladó kutatók is végezhetik az adatgyűjtés fárasztó munkáját, és a séma segíti

őket a feldolgozásban is. Ennek számbavétele pedig nagyon fontos, hiszen szinte minden nyelvjáráskutató munkát új kutatókkal, a munkába ezután beállók-
kal kell elvégeztetnünk. (Már fentebb említettük, hogy a nyelvatlasmunka
hosszú időre leköti nyelvjáráskutatóinkat, az egyetemeken oktató nyelvészeink-
től sem igen várhatunk nagyobb szabású gyűjtőmunkát.) Ha más területeken
sikerrel alkalmazták a sémarendszert az adatok feltárásában, miért ne alkalmaz-
hatnánk a nyelvjáráskutatásban is. (Vö. nyelvtörténeti adattár, a leíró nyelvtan
adatgyűjtési kategóriái, nyelvatlasz.) Végezetül mi is a részletes (hangtant, szótant,
alaktant, mondattant is tárgyaló) monográfiákból jelöltük meg a nyelvjárás-
kutatás távolabbi célját. De ezeket szöveggyűjtemények, szótárak nélkül lehe-
tetlen megcsinálni. Elgondolásunk szerint kb. 8—10 ezer paradigmával (a nyelvtani
nyelvatlasz-kérdőív anyagának a tízszeresével) megkaphatnók az áttekintő
képet fontosabb nyelvjárás-területeink nyelvtani rendszeréről.

A nyelvjáráskutatók többsége szükségesnek tartja, hogy a sémarendszerű,
áttekintő monográfiákon kívül a teljes nyelvtani leírások elkészültéig készít-
tessünk ú. n. *jelenségmonográfiákat* is; vagyis egy-egy nyelvi jelenséget a lehető
teljes nyelvi anyagon, önmagában vizsgáljunk meg. Ilyen téma volna pl. az *ő-zés*
és *é-zés* vagy az *é-zés* és *í-zés* vizsgálata. A jelenségmonográfiákhoz is el kell készí-
tenünk a tervet. Nem minden hangtani vagy alaktani jelenséget érdemes mono-
gráfiaszerűen feldolgoztatni. Viszont így kimaradna sok hangtani, alaktani kérdés.
A sémarendszerű gyűjtés azzal, hogy egy nyelvjárás teljes hangtani, alaktani és
mondattani rendszerét felöleli, az így támadó hiányokat pótolja.

Nagy szolgálatokat tett DEME LÁSZLÓ a nyelvjáráskutatás ügyének, amikor
most megjelent tanulmányában (A magyar nyelvjárások néhány kérdése) elkészít-
tette a magyar nyelvjárások hangtani kutatási sémáját. A *sémák* összeállításakor
a vizsgálat alapjává a *hangok funkcionális megterheltségét* tette. Ennek a köz-
nyelvhez, mint mérőszközhöz, de nem mint származtatási alaphoz viszonyít-
tott típusait tendenciák szerint vizsgálja. Mik a nyelv fejlődését irányító *tenden-
ciák*? Deme fejtegetéseinek lényegét a tőle vett idézetekkel a következőkben
próbálom megadni. „Minden nyelvnek megvannak a maga, csak rá jellemző
sajátosságai, amelyek a fejlődése során kialakultak benne, s oly erősen a sajátjává,
lényegévé váltak, hogy továbbfejlődésének módját is megszabják, irányítják,
befolyásolják. Ezek statikusan nézve sajátságok; mozgásukban, a fejlődést
irányító működésükben pedig az adott *nyelv fejlődésének belső törvényei*.” (137)
„A tendenciák nem mások, mint a nyelvjárás fejlődésének belső törvényei.
Leíró szempontból sajátosságok, de történetileg kialakult sajátosságok, amelyek
a nyelvjárásnak oly erősen a lényegévé váltak, hogy továbbfejlődését is állandóan
irányítják, egy bizonyos mederben tartják.” (137) „A tendencia nem egyszer
lefolyó változási folyamat, s nem is annak oka: hanem működésében a
nyelvjárások azon törekvése, hogy a fejlődés többirányú lehetőségei közül
az egyiket válassza (pl. labialitás); állapotszerűen pedig a nyelvjárások-
nak az a sajátossága, hogy a többféle szinkron lehetőség közül követ-
kezetesen az egyik található meg benne (pl. labialitás)” (133). A hangok funkcioná-
lis megterheltségének szempontjából DEME a következő tendenciákat kívánja
vizsgálni nyelvjárásaink hangtanában: magánhangzóknál: 1. labiális, 2. illabiá-
lis, 3. zárt, 4. nyílt, 5. rövid magánhangzós, 6. hosszú magánhangzós, 7. a difton-
gusok jellege, 8. nazalizáció, 9. hiány, többlet; mássalhangzóknál: 1. apalatális,
2. palatális, 3. explozív, 4. nem affrikáta — affrikáta, 5. oldalréses — közép-
réses (pl. *j-zés* a *ly* vagy *l* terhére), 6. rövid mássalhangzós, 7. hosszú mással-
hangzós, 8. mássalhangzó hiánya (hiátus), többlete. Ha ezen séma alapján
feldolgozzuk egy nyelvjárás hangtanát, a hangok funkcionális megterheltségének
szempontjából a jelenségek megléte vagy hiánya, illetőleg a tendenciák mértéke,
foka alapján áttekintő képet kapunk az illető nyelvjárás hangtanáról. Ez szink-

ron anyag, de történeti távlatba beágyazva kapjuk meg. „Ugyanakkor összehasonlíthatóvá is válik az anyag az összes többi nyelvjárásával, hiszen a séma minden lehetőséget felölel, s így a feldolgozó kénytelen választ adni arra, hogy a jelenség a nyelvjárásban megvan-e vagy sem, továbbá milyen helyzetben és, milyen erősségekben van meg” (145). A sémában egy-egy szó többször szerepel, hiszen minden jelenséget meg kell vizsgálni az elképzelhető összes fonetikai helyzetben. A sémát kérdőívvé kell átalakítani, a vizsgálandó jelenségek paradigmátárát össze kell állítani, a séma csak feldolgozási keret, nem pedig gyűjtési segédlet. A gyakorlatban ki kell próbálni a kérdőívet is, a sémát is. Esetleg egyszerűsíteni, egyes részeiben pedig bővíteni kell.

A hangtani sémán kívül ki kell dolgoznunk a nyelvjárások alaktanának és mondattanának kutatási sémáját is. Természetesen az alaktan és a mondattan terén a különbségek nem olyan nagyok. Éppen ezért nehezebb lesz összeállítani a vizsgálandó jelenségek listáját, a kutató sémát. Nyelvjárásaink alaktanával és mondattanával keveset is foglalkoztak. A problémákat nem látjuk annyira tisztán, mint a hangtanban. Annál inkább szükség van arra, hogy egy munkaközösség a sémákat összeállítsa. Ha a vizsgálandó jelenségek listáját (a sémát) kidolgoztuk, el kell készíteni azon szavak jegyzékét, melyeken a jelenségek vizsgálandók.

A mondattanban nehezebb lesz a paradigmákat megadni, illetőleg nehezebb lesz azokat begyűjteni. De itt is össze lehet állítani az érdekesebb problémákat (a sémát). Megfigyelésükre általában csak passzív módszer alkalmas, látjuk ezt a nyelvatlaszgyűjtés tanulságaiból, tehát itt lényegesen kevesebbet tudunk begyűjteni kérdőívvél. A mondattani vizsgálatokhoz szövegek kelleneek.

A monográfiákkal kapcsolatosan még egy problémáról kell megemlékeznünk. Milyen legyen a gyűjtött *anyag feldolgozása*? Eddig két módszer volt divatos: pusztán leíró és történeti vizsgálat. Mivel a kutatók a szinkron-leírást csak kezdetnek tekintették, megpróbálták a nyelvjárási adatokat a nyelvtörténetiekkel összekapcsolni (VÉGH JÓZSEF: A békési népnyelv névszótövei, Debrecen, 1943.; PAPP LÁSZLÓ: Az *ú* és *ü* hangok a hosszúpályi népnyelvben, Debrecen, 1948.; TEMESI MIHÁLY: Az *úr* mánsági nyelvjárás nyelvtana. Kiadásra vár). Ezek a vizsgálatok sajnos nem hozták meg a kívánt eredményt. A nyelvjárási adatokat a történeti fejlődésbe beilleszteni egyelőre reménytelen feladat. A nyelvtörténeti adatokról nem tudjuk, hogy melyik nyelvjárás emlékei, az esetleg más tájról való nyelvjárástörténeti, nyelvtörténeti alak és a vizsgált nyelvjárás adata között összefüggést megállapítani módszertani hiba. Így a nyelvjárás tanulmány írója akarva-akaratlanul is közmagyar nyelvtant ír, megfűszerezve egy-két nyelvjárási példával. Nagyon helyesen veti fel tehát a kérdést PÉTER LÁSZLÓ, hogy nem lehetne-e az ilyen dolgozatokra fordított hatalmas fáradságot, erőt, utánajárását gazdaságcsabban felhasználni, több szinkronikus felvételt csinálni, s csak midőn már több pontról van jó módszerrel gyűjtött, megbízható anyagunk, hozzáfogni a kérdés történeti elmélyítéséhez, a köznyelvvél és más nyelvjárásokkal való egybevetéshez. (Az *ö*-zés kérdéséhez, Magyar Nyelvj. I, 118—119.) A magyar nyelvjárás kutatás tehát a feldolgozás módszerét illetően jutott kátyúba. Minden kutató érzi, hogy itt van a hiba. Jobb, gyümölcsözőbb módszert kell kidolgozni. DEME LÁSZLÓ már 1945—46-ban készült és 1949-ben megjelent tanulmányában (A nyelvjárási anyag felhasználása és feldolgozása) is bírálta nyelvjárás-kutató tanulmányaink módszerét, még alaposabban bírálja most megjelenő tanulmányában (A magyar nyelvjárások néhány kérdése). A hangtani vizsgálatokra meg is adja az új, járhatóbb módszert: ez *egy-egy nyelvjárás hangtanának tendenciák szerinti tanulmányozása a hangok funkcionális megterheltségének alapján* (l. fentebb).

Sokkal nehezebb lesz a jó módszert megtalálni az alaktan és később majd a mondatban számára. Mégis úgy látom, hogy DEME gondolatmenetét követve új feldolgozási módszerül kínálkozik a *nyelvjárási anyagnak szinkron szemléletű de a történeti ismeretek alapján való osztályozása* annak bemutatása, hogy a nyelvtörténetben érvényesülő, a fejlődést megszabó, irányító törekvések (tendenciák) hogyan mutatkoznak egy-egy nyelvjárásban. Néhány példát említek. A névszótövek egy csoportjában a magyar nyelvterület nagy részén a bekövetkezett a hangzónyújtás (*madár — madarat, kéz — kezet* típus). Érdekes szempont mostmár annak vizsgálata, hogy ez a nyújtás mennyire érvényesült az egyes nyelvjárásokban. A fentemlített típus kéttagú palatális példáiban nyugaton, keleten, északon egyaránt rövid tőhangzós alakokat találunk: *tehen, szeker, level*, de már alig van olyan nyelvjárásunk, ahol a *madár* szó *madar* alakban maradt volna fenn. A hangzónyújtó tövekhez tartoznak az ú. n. *ú, ű, í* tövek is. A nyelvtörténet tanulsága szerint az egytagú *ú, ű, í* tövekben megvolt a hangváltozás a ragozásban és a képzett alakokban: *út — utat, utas, utazik*; ezt a nyelvállapotot őrzi néhány palóc nyelvjárás és az irodalmi nyelv. Mostani tudásunk szerint azonban a magyar nyelvterület szélén nincs meg a hangváltás, mindenütt rövid alakok használatosak: *ut, uton, utas*. A Tiszántúl nagyobb részén a hangváltás szintén nincsen meg, de itt nem rövid, hanem hosszú hangzós alakokat találunk: *út, útat, útas, útazik, útasít*. Egy-két szóban megvan a hangváltás: *tűz — tüzet, nyíl — nyilat, úr — urat*... Ez utóbbi alakok is azt bizonyítják, hogy e területeken is megvolt a hangváltás a többi egytagú szóban is, de az analógia kiegyenlítette. Mivel egyéb tárgyi bizonyítékunk (e vidékekről származó nyelvtörténeti adatunk) nincs, a kérdés történetének mélyebb vizsgálatába nem bocsátkozhatunk. Még nehezebb annak eldöntése, hogy a magyar nyelvterület szélein az egy- vagy kéttagú rövid hangzós tövek eredeti hangállapot megőrzött maradványai-e, vagy pedig az analógia kiegyenlítő hatásának eredményei. Ennek eldöntése talán jobban sikerül, ha gazdagabb nyelvjárási ismereteink lesznek, és nagyobb nyelvtörténeti anyagunk kerül napvilágra. A magyar nyelvtudomány számára a szinkron állapot felvétele a leghasznosabb. Továbbá igen érdekes annak megállapítása, hogy az eredetibb nyelvállapotot mennyire kezdte ki a köznyelv kiegyenlítő hatása. Tapasztalataink szerint a *tehen, szekere*féle alakok nagyon eltűnőben vannak. Egyes rövid *u, ű, í* hangzókat kedvelő nyelvjárásokban a környező nyelvjárások hatására terjedni kezd a hosszú tőhangzós alak, egyelőre még nem rendszerszerűen, hanem egyes szavakban, pl. *búza, borgyú*. Viszont ennek fordítottjára is találunk példákat. A kákcisi nyelvjárásban pl. a régi *út, kút, tűz* alakokat kiszorította a rövid tőhangzós *ut, kut, tűz* (I. KERESZTES bevezetése az Ormánysági Szótárban, XI, XII.). Ezek bemutatása a jó nyelvjáráskutató munka feladata. Az anyagnak, nem mechanikus, abc-szerű közlése, hanem a nyelvtörténeti ismeretek birtokában történő csoportosítása, a *jelenségek magyarázása, értelmezése* (pl. a környező nyelvjárások vagy a köznyelv hatása) volna szerintem az anyag feldolgozásának járhatóbb, gazdaságosabb útja. (Kb. ezen az úton próbál járni, ha nem is mindig tudatosan BARTHA KATALIN: A szlavóniai nyelvjárás szóképzése. Magyar Nyelvjárások I.)

A nyelvjárások nivellálódása és a köznyelv egyre erősebb térhódítása előtérbe hozzák a *nyelvi jelenségek dinamikus szemléletének kérdését*. A nyelvi jelenségek bemutatásakor és így természetesen a gyűjtéskor sem szabad megfélekedni a nyelvfejlődésről, t. i. arról; hogy a nyelvi rendszer elemei állandó mozgásban vannak. A meglévő alakok mellé új alakok keletkeznek, részben a nyelv fejlődése belső törvényeinek működése folytán, részben más, szomszédos nyelvjárások és a köznyelv hatására. A régibb nyelvészeti felfogás a jelenségeket általában statikusan szemlélte, de újabban nyelvészeink jó eredménnyel érvényesítik a dinamikus szemléleti módot, így a magyar nyelvtörténetben sikerrel alkalmazza

PAIS, BÁRCZI. A magyar nyelvjáráskutatásban már CSÚRY BÁLINT is beszélt kihálófélben lévő alakokról, tanítványai is sokat beszéltek nemzedékváltásról (volt olyan című dolgozat is); mégis a CSÚRY-iskola a jelenségeket általában statikusan szemlélte, és így a valóságról, a jelenségek elterjedésének mértékéről, módjáról nem adhatott igazán hű képet. Nyelvjáráskutatásunkban a nyelv-
atlaszgyűjtők alkalmazták először ezt a módszert. Eszerint 'a nyelvjáráskutató-
nak meg kell állapítania az alakok szociális érvényét: melyik a leggyakrabban
használatos, az ú. n. főalak, melyik van keletkezőben, melyik van elhalóban.

b) Szógyűjtés

A nyelvtani rendszer 8—10 ezer adaton keresztül séma és kérdőív segí-
ségével vizsgálható. A nyelvtani rendszer vizsgálódási körének kijelölése könnyebb
feladat. De mi történjék a lexikával? A *regionális szótár* akkor értékes, ha az illető
nyelvi egységnek lehetőleg teljes szókincsét magában foglalja, felveszi azokat a
szavakat is, amelyek megvannak a köznyelvben is, felsorolja az összes jelentés-
árnyalatokat példamondatokkal. A szógyűjtésben teljességre kell törekedni.
Egy-egy szó megléte vagy meg nem léte is döntő. Amíg nincs köznyelvi szótárunk,
addig minden szót fel kell venni a tájszótárakba. A gyűjtés folyamán azután is
mindent fel kell jegyezni, szerkesztéskor lehet majd dönteni arról, hogy egy-egy
szó bekerüljön-e a szótárba, ha a jelentése is megegyezik az értelmező szótárban
felsorolt jelentésekkel, vagy elég lesz az utaló. — Egy regionális szótár elké-
szítése nagy feladat. Mégsem kell rá egy emberélet. Ha módszeresen,
fogalomkörök szerint haladva gyűjtünk, és a kutató évente 3—4 hónapot a hely-
színen tud tölteni, akkor 6—8 esztendő alatt elvégezhető a gyűjtés. Az ellenőrzés,
szerkesztés kb. 2—3 esztendő. Tehát kb. 10 év alatt elkészülhet egy ilyen szótár.
Ha a mi nemzedékünk 5—6 ilyen tájszótárt el tudna készíteni, igen nagy lépést
tennének a nyelvjáráskutatás terén. A szógyűjtéssel egyidejűleg természetesen
szöveggyűjtést is kell végezni, ami igen sok nyelvtani anyagot hoz. A szótár
elkészítése után könnyen meg lehet írni az illető nyelvi egység részletes nyelv-
tanát is. Egy nyelvi egység teljes nyelvészeti feldolgozásának tehát 3 részből kell
állnia: 1. szótár, 2. szöveggyűjtemény, 3. nyelvtani leírás. A Szamosháti,
Ormánysági, a Wichmann-féle csángó szótár után a most készülő szegedi szótáron
kívül még a következő regionális szótárakra volna szükség. Fontossági sor-
rendben: 1. palóc (középpalóc), 2. göcseji (vagy órségi), 3. kemenesaljai (vagy
soproni, Csorna-körüli), 4. sárréti (vagy kunsági), 5. középsomogyi (vagy Tolna
megyei). [Az erdélyi területen is legalább két szótárra volna szükség.]

A nyelvjáráskutatók többsége azon a véleményen van, hogy a nagy szótár-
vállalkozásokon kívül is szükség van *szókincsgyűjtésre a nagyobb tárgykörök-
ből*, pl. kendermunka, földművelés, állattartás, táplálkozás, s különösen tanul-
ságos lenne néhány most elterjedő művelési ág szókincsének tanulmányozása
(pl. rizs-, gyapottermelés). Kétségtelenül érdekes lehet pl. annak az összehason-
lítása, hogyan nevezik a szekér vagy a szövőszék egyes alkatrészeit az ország
különböző részein. Azt sem érdektelen összevetni, hogy mi az eltérés vidé-
kenként a földművelési terminológiában (a nyelvataszgyűjtés nyilván csak vázlat-
os képet ad majd erről). De ez már csak akkor történhetik meg, ha van sok hely-
ről gyűjtésünk. CsÚRY tanítványai készítettek ilyen tárgykörmonográfiákat,
ezek általában igen jók, de anyaguk csupán adatközlés. Az adatok nyelvészeti
értékelésére még nem tettek kísérletet. A magyar nyelvjáráások lexikai kutatásá-
nak irányát még nem látjuk olyan világosan, mint a nyelvtaniét. Talán a szó-
földrajzi nyelvataszgyűjtés előbbhaladásával e téren is többet tudunk. Minden-
esetre a magyar nyelvjáráások lexikai problémáit nem lehet más nyelvek nyelv-

járási lexikai tanulmányaiból kikövetkeztetni. Továbbá a szókincsgyűjtésben is meg kell állapítanunk a tervszerűséget még a gyűjtés helyére vonatkozólag is. Nem fogadhatjuk el azt az önmagában helyes tételt, hogy mindenütt mindent érdemes gyűjteni. Talán 20—30 év múlva megtehetjük ezt, de ma még nem.

A lexika körébe tartozó feladat a *személynév-* és a *földrajzinév-gyűjtés* is. Mindkettő nagyon fontos nemcsak a nyelvtudomány, hanem más tudományok, a történet, földrajz, néprajz, szociológia stb. szempontjából is. Később kijelölendő feladat, hogy ezt a gyűjtést az országnak mely részein, hány járásban, községben kellene sűrűsően elvégezni, mert a gyűjtést az egész országban itt sem végezhetjük el.

A lexika terén még fel kell vetnünk egy fontos kérdést. Jogosult-e a régi értelemben vett *tájszógyűjtés*? Ennek tisztázása azért is fontos, mert Csúry és iskolája határozottan szembe fordult a régi tájszógyűjtéssel. Tette ezt azért, hogy megvesse a nyelvjárás lexikai vizsgálatának alapját, a teljes szókincsgyűjtést. Továbbá ki akarta emelni a nyelvjáráskutatást a ritkaságvadászások színvonaltalanságából. Ez az irányzat elvben lehetségesnek tartja, hogy a nyelvjáráskutatók gyűjtéseikből a tájszavakat kiírják, de a tájszógyűjtést semmiképpen sem tartja célnak. Kétségtelen, az volna jó, ha a magyar nyelvterületnek minél több pontjáról volna gazdag szókincsgyűjtésünk, de sohasem számíthatunk arra, hogy nekünk olyan gazdag archivumaink lesznek, mint az észteknek vagy a finneknek van, náluk jóformán mindenki gyűjt. Tehát a mi elkészítendő regionális szótáraink anyagát nagyon jól kiegészíti az, ha más vidékről is feljegyezzük a köznyelvtől eltérő alakú, jelentésű vagy a köznyelvben nem ismeretes szavakat. Csak az a baj, hogy a tájszógyűjtést, bármennyire is nagy hasznát veszi a szótán, az etimológia, a nyelvtörténet, gyakorlatilag nem jelölhetjük ki öncélú feladatnak, hanem mindig csak egy más nyelvészeti feladat (nyelvtani gyűjtés, tárgykörmonográfia) melléktermékének. Nem mehetünk ki azzal a céllal egy községbe, hogy tájszavakat gyűjtünk, naponta feljegyezzünk 30—40 szót, és ezek egyikéről-másikáról is kiderül, hogy szűkebb értelemben véve nem is tájszavak. Talán annyit tehetünk, hogy tudatosítjuk nyelvjáráskutatóinkban a tájszógyűjtés fontosságát, hogy ragadjanak meg minden kínálkozó alkalmat. Természetesen, ha más tudományágak (pl. néprajz) művelői vagy pedagógusok küldenek be tájszavakat, azokat szívesen vesszük. Csak megkívánjuk, hogy a tájszavak feljegyzése is megfelelően a lexikai követelményeknek, tehát közöljék a szó teljes és csonkatövét, jelentését, és ne maradjon el a jelentést pontosan megvilágító példamondat sem, továbbá jelezzék a szó használati körét, szociális érvényét.

c) Szövegyűjtés

Kétféle gyűjtési mód van szokásban: 1. az egyszerű hallásra támaszkodó, ú. n. kézzel való feljegyzés és 2. a géppel való felvétel. A *géppel való gyűjtésnek* a megbízhatóságot, hűséget, illetőleg óriási előnyei vannak. A hanglemezen szereplő szövegeket sokszor, hússzor, harmincszor, ha akarom százszor is le tudjuk hallgatni, így a legfinomabb árnyalatokat, az egyes a hangok képzésében mutatkozó pillanatnyi ingadozásokat is meg lehet figyelni és örökíteni. De ne hanyagoljuk el a kézzel való feljegyzést sem! A géppel való gyűjtés ma még nem tökéletes módszerű. Először is a gép torzít. A géppel való felvételnél továbbá a beszélő sokszor nagy elfogódottsággal küzd. Meglátszik ez a mondat szerkesztésén (így sok a kusza mondat, félmondat), a viszonyító eszközöknek (pl. ragoknak) a normálistól eltérő használatában és olykor a kiejtésben is. A géppel felvett szövegekben a normális helyzetnél sokkal több a nyelvi botlás. Módszertani hiba volna, ha az így felvett szövegek publikációiban előforduló töredékességet,

bizonytalanságokat, a hibásan szerkesztett mondatokat a beszéd természetes változatának tekintenők, a kiejtésben előforduló sok köznyelvi alakot pedig úgy vennék, mintha a beszélő általában így alkalmazná őket. Az utóbbi kétségtelenül a köznyelvhez való közeledés egyik fokmérője, talán arra jó, hogy megmutassa, melyek azok a nyelvjárási formák, amelyeket a parasztember leghamarabb elhagy, ha tudatosan vagy tudat alatt változtatni igyekszik a beszédén (egymás közti társalgásban kevesebb köznyelvi alak fordul elő beszédében). A Nyelvtudományi Intézet archívumában lévő lemezeknek vannak kitűnő részletei, amikor a beszélő megfélekedik a természetellenes helyzetről, de vannak kevésbé használható felvételek is. A szövegek kiadásakor tehát meg kellene kísérelni jelezni, hogy egyes részek — legtöbbször a beszélgetés vagy elbeszélés eleje, vagy ott, ahol szünet áll be, és a beszélő újra kezdi a mondókáját — nem a normális beszédet tükrözik. A géppel való felvételnél a gyakorlatban általában jól bevált az a módszer, hogy a beszélő hosszabban beszéljen, nagyobb élményt mondjon el, így jobban belelendül a természetes beszédmodorba, lassan megszabadul gátlásaitól. De az a módszer, hogy a beszélőt előre felhívjuk, hogy mindent mondjon el, és arra vigyázzon, hogy mindent sorjában mondjon el, semmit ki ne hagyjon (folklor szempont), nem jó. Ez zavarja a beszélőt, nagyon jó munkát akar végezni, nagyon szépen akar beszélni és jól akar „szerkeszteni”, tehát nem önfeledten beszél. A most alkalmazásban lévő magnetofonfelvételnél a rejtett mikrofon nem alkalmazható, fontos, hogy az alany a mikrofonba belebeszéljen, már ha félrefordul, pl. megtörli beszédközben az orrát, ez is módosítja a hangfelvételt.

Az egyszerű hallás után kézzel való feljegyzésnek megvannak a maga természetes fogyatékségei. Meg kell kérnünk az adatszolgáltató alanyt, hogy lassan beszéljen, mert különben nem tudnók elbeszélését feljegyezni. Így elvesz a természetes beszéd sok frissesége. Nemcsak a hanglejtés és a hangsúlyozás más, amit eleve nem tudnánk megfigyelni a szövegfeljegyzés gondja közepette; más a mondatszerkesztés is, elvesznek a paraszti beszédre annyira jellemző emfaticumok. A kézírásos feljegyzés (gyorsírással vagy egyéni rövidítéseket alkalmazó feljegyzés) alkalmával továbbá eleve le kell mondanunk a finomabb árnyalatok jelzéséről. Nem tudjuk megfigyelni és megörökíteni azt sem, hogy *e* vagy *é* hangot különböző nyíltsági vagy zártsági fokon ejtenek, de sok esetben nem lehet elég megbízhatóan visszaadni a mássalhangzó-asszimilációt, az ikerítődést, az *-l*, *-r*, *-j* nyújtó hatását, a nazalizációt, az eliziót sem. Ezek u. i. nem olyan szabályosak, mint ahogy szövegeink, szótáraink jelzik. A kézírásos feljegyzés tehát finomabb hangtani tanulmányokra nem lesz alkalmas, de alkalmas arra, hogy nagyjából visszaadja a nyelvi egységre jellemző hangállományt és hangállapotot (sajnos, többnyire a gyűjtő utólagos értékelése alapján, tehát sematikusán), viszont alaktani és mondattani szempontból igen jó.

Szövegyűjtést kezdő nyelvjáráskutató nem végezhet, a gyakorlott is csak akkor teheti viszonylag kevesebb veszéllyel, ha jól ismeri a nyelvjárást. Tehát erre is érvényes a referátumunkban ismételtlen visszatérő felhívás: kevés helyen, inkább kevesebb szöveget, de megbízhatóan jegyezzük fel. A gépi felvételnél pedig törekedjünk a zavaró körülmények kikapcsolására, teremtsük meg az adatközlő számára a beszéd természetes légkört; készítsünk felvétel közben feljegyzéseket; hallgassuk le hamarosan a szövegeket, és ne csak a publikáció, hanem az archívum számára is lássuk el az anyagot bőven jegyzetekkel; nehogy 20–30 év múlva egy kutató, aki a felvétel körülményeit nem ismeri, téves következtetéseket vonjon le. A szövegek kiadásába pedig vigyünk be több filológiát, röviden jellemezzük adatközlőinket is. A nehézségek felsorolásával azonban nem akarunk senkit sem visszariasztani a szövegyűjtéstől. Ezzel csupán tanácsot akarunk adni gyűjtőinknek, hogyan küszöböljék ki a hiba-

forrásokat. Másrészt jelezni kívánjuk a feldolgozó számára, hogy mit várhat a nyelvjárási szövegektől megbízhatóságot, fonetikai pontosságot illetően. Sajnos, nagyon kevés szövegünk van. Kár, hogy képzett nyelvjáráskutatóink újabban nem gyűjtenek szövegeket. Ismételten hangoztatjuk, hogy szöveggyűjtés nélkül nem tudjuk elképzelni nyelvjárásaink feldolgozását.

d) A gyűjtés helye

Még egy kérdés tisztázandó: területileg hol kell elvégezni a regionális szótár, a nyelvtani monográfia anyaggyűjtését: egy nagyobb összefüggő területen több ponton vagy pedig a nyelvterület egy pontján. CSÚRY BÁLINT Szamosháti Szótárának anyagához több községből gyűjtött ugyan, de anyagának nagyobb részét mégis csak Egriben és Mikolán szedte össze. KISS GÉZA is gyűjtött több községből, de anyagának zöme Kákicsról való. De CSÚRY szótára Szamosháti, nem pedig egri, a KISS — KERESZTES-féle sem kákicsi, hanem Ormány-sági Szótár. Elméletileg szépen hangzik, hogy a lexikai és a nyelvtani gyűjtést nagyobb területen végezzük el, de ez a gyakorlatban kivihetetlen. Tehát az a járható út, ha a kutató inkább egy kis nyelvi egység (legfeljebb 2—3 falu) nyelvét dolgozza fel, mint egységet, de azt tökéletesen, semmint 20—30 községbe is bekukkantson, de egyikben se végezzen alapos munkát. A regionális atlaszgyűjtés feladata, hogy megvizsgálja, hogy egy-egy alak vagy szó hogyan hangzik a nyelvterület különböző pontjain. A kutatópontot előzetes tájékozódás után ott kell kiválasztani, ahol a vidékre jellemző nyelvi sajátosságok a legjobban megtalálhatók, a nyelvjárás archaikus. Nem tanácsos a kutatópontot nyelvjárási határon, átmeneti területeken kiválasztani, mert ezeknek a vizsgálata akkor lesz értékes, ha a nyelvjárási mag (Kernlandschaft) nyelvi állapotát ismerjük, és az átmeneti területek anyagát van mihez hasonlítani. Az átmeneti területeken nagyon sok a párhuzamos alak, és a kutató nem tudja őket helyesen értékelni. Éppúgy meg kell szüntetni azt az eddig folytatott gyakorlatot, hogy a kutató csak ott gyűjtött, ahol született vagy a rokonai éltek. Így értékes nyelvi területek kimaradtak a gyűjtésből. Amíg a kutató a maga buzgalmából, megfelelő anyagi támogatás híján dolgozott, ez természetes volt, de semmiképp sem engedhető meg a tervszerűtlenség akkor, ha a nyelvjáráskutatást mint intézeti munkát végzi, vagy ezért ösztöndíjat kap. A kutatás sürgőssége és fontossága szempontjából vannak fontosabb és kevésbé fontos helyek. A gyűjtésben a sorrend megtartása nagyon fontos, ha valóban el akarjuk végezni azt, ami a mi nemzedékünkre vár. A penzumszerű, első gyűjtések helyét természetesen nem lehet megkötni.

*

Összefoglalva: mit gyűjtsünk?

1. A nyelvjáráskutatásba bekapcsolódók, kezdők *szókincsgyűjtést* végezzenek egy tárgykörön belül, továbbá *kisebb nyelvtani gyűjtést*, pl. az ikes igék ragozása, a külső és belső helyviszony jelölése, a határozó kifejezése, a határozóragok funkciója, a birtokviszony jelölése, a birtokos személyragos szavak többes számának jelölése (egy birtokos több birtok, több birtokos több birtok) stb.

2. A *haladók nyelvtani monográfiához* gyűjtsenek anyagot. A cél az, hogy egy község, egy nyelvi egység teljes hangtani, alaktani és mondattani rendszerét feldolgozzák. De a hangtani, alaktani rendszert ki lehet dolgozni részletekben is. A sémarendszerű monográfiákon kívül a haladók megvizsgálhatnak egy-egy nyelvi jelenséget teljes részletességgel. Készíthetnek szinkron szemléletű, de a történeti rendszer ismeretében csoportosított jelenségmonográfiát. Az egy tárgy-

körben mozgó lexikai gyűjtést nem ajánljuk haladóknak addig, míg e téren nem lesznek meg a távolabbi perspektíváink.

3. A *képzett* gyűjtők gyűjtsenek nyelvjárási *szövegeket*.

4. Azok, akik a nyelvtani leírásban, a szó- és szöveggyűjtésben, a nyelvjáráskutatásban való *jártasságukat* megmutatták, megbízhatók egy-egy *regionális szótár* anyagának összegyűjtésével és ezzel kapcsolatban *alapos nyelvtani monográfiá* elkészítésével, továbbá *regionális nyelvatlások* készítésével.

III. A gyűjtők képzése

A gyűjtők képzését sokkal alaposabbá és tervszerűbbé kell tennünk! Párhetes, hónapos kiképző tanfolyam mit sem ér. Első feltétel, hogy a gyűjtőknek *alapos nyelvészeti és nyelvtörténeti ismereteik* legyenek. Meg kell ismerniök továbbá a magyar nyelvjárási irodalom főbb eredményeit. Az elméleti ismeretek után a nyelvjáráskutatás módszerét kell megtanítani, kitérve a kutató módszer fejlődésének történetére. A legfontosabb azonban a fonetikai képzés.

A fonetikai képzésnek az a célja, hogy a gyűjtők felismerjék a vizsgálandó nyelvjárási hangjait, a hangok képzésének finomabb árnyalatait is. Az eddigi kiképzéseknek — néhány dicsérendő kivételtől eltekintve — általában az volt a hibája, hogy csak azt tanították meg, hogyan kell az egyes hangokat, diftongusokat, hangkapcsolatokat jelölni, de nem fejlesztették tervszerűen a hallgatók hallási és appercepciós készségét, nem tartottak kellő számú fonetikai gyakorlatot, nem elemezték ki az egyes fonetikai helyzeteket. — Eddig a gyűjtők fonetikai képzése úgy történt, hogy a tanfolyam vezetője maga, vagy egy erősen tájszólásban beszélő hallgató diktálta a szavakat, illetve szövegeket. Helyesebbnek látszik, ha a kiképzés hanglemezek segítségével történik. Először is azért, mert kevés olyan tanfolyamvezető van, aki a maga beszélt nyelvétől távol álló nyelvjárási hangállományát természetesen és nem mesterkéltén adja vissza, másodsorú nehéz ugyanazt a szót ugyanabban a hangtani helyzetben, ugyanazzal a hangárnyalattal egymásután többször kiejteni. A hanglemez egy-egy rövid mondatát — mint fentebb is említettük — sokszor meg lehet ismételni. Így a hanglemezrel végzett fonetikai gyakorlat a hangok legfinomabb árnyalatainak kielemezésére a legjobb eszköz. Hanglemezek segítségével a kiképzést a különböző egyetemeken és főiskolákon egységesen lehetne végezni. Továbbá azért is szükség volna pedagógiai jellegű hanglemezek készítésére, mert népnyelvi hanglemezeink oktatási célokra kevésbé alkalmasak, legtöbbször olyan bonyolult hangállapotot rögzít, hogy azokkal kezdőknél nem sokra megyünk. A hanglemezek elkészítése nem jelentene nagy kiadást, egyetemenként 3—4 lemez elég volna erre a célra.

Kezdetben a köznyelvi kiejtés lejegyzését kell gyakoroltatni, hogy a gyűjtők megszabaduljanak a helyesírási béklyóktól, tanuljanak meg hallani és merjenek hallásuk után jegyezni. Ezután lehetne a köznyelvi kiejtésben nem szereplő fonémák és hangtani helyzetek feljegyzését gyakoroltatni.

Véleményem szerint a fonetikai kiképzésben a következő fokozatokra, illetőleg a következő felvételekre volna szükség:

1. Egy-egy szó felvétele köznyelvi kiejtésben (a szavak között szünetek, hogy ne kelljen a gépet mindig leállítani). Az egyes szavak lejegyzésének gyakorlása után bizonyos szókapcsolatok gyakorlása a fontos. Például ilyenek: *bontsd ki, öntsd ki, dobd ki, nyisd ki, lökd fel, tátsd ki, mondd meg, álld meg, mondd el* stb.

2. Egy-egy rövid mondat köznyelvi kiejtésben.

3. Összefüggő szöveg köznyelvi kiejtésben. Ha a köznyelvi beszédet jól le tudják jegyezni fonetikusán, akkor kerül a sor a népnyelviekre.

4. Egy-egy kifejezés — szünetekkel felvéve — a nyílt *e* és zárt *ë* érzékel-
tetésére.

5. Egy-egy kifejezés (szünetekkel felvéve) a nyílt *e* és a nyíltabb *ę* érzékel-
tetésére (1. lemez).

6. Példák az *ö*-zésre. Egy-egy szó (itt már együtt szerepel az *ö* és *ë*).

7. Rövid mondatok *e-ző*, *ë-ző*, nyíltabb *ę-ző* és *ö-ző* szavakkal (de a szavak-
ban ne legyenek diftongusok).

8. Példák az *á* és *é*, *ā* és *ā* gyakorlására.

9. Rövid mondatok a fentiek gyakorlására (2. lemez).

10. A diftongusok gyakorlására egy-egy szó szünettel felvéve,

a) *óu*, *őü*, *aò*, *eó'*

b) *uo*, *ua*, *üö*, *üe*, *ië*, *ié'*, *ië'*

c) *uò*, *üö*, *ië*-típusúak

11. Rövid mondatok diftongusos szavakkal.

12. Példák, egyes szavak és szókapcsolatok a nazalizáció gyakorlására
(tiszántúli és dunántúli típusok).

13. A mássalhangzó asszimilációra és a magánhangzó elíziojára vonatkozó
példák (3. lemez).

14. Eredeti népnyelvi hanglemezek hallgatása egy-egy szempont, pl.
zárt *ë* és nyíltabb *ę* gyakorlására, egy-egy diftongus vagy hangkapcsolat gyakor-
lására.

15. Eredeti népnyelvi hanglemezek hallgatása és lejegyzése.

Egy ilyen fonetikai iskolának körülbelül egy évig kell tartania (a 10., 12.,
13. típusokat heteken át kell gyakoroltatni). Csak akkor érdemes kiküldeni a
gyűjtőket a helyszínre, ha ezen az iskolán átmentek. Ha már anyaggyűjtést
végzett is a kutató, akkor is folytatni kell a hanglemezhallgatást. Hosszú évekbe
kerül, míg valaki azt mondhatja magáról, hogy jól tud feljegyezni. Véleményem
szerint a nyelvjáráskutató kiképzésénél az általános ismertetések után ennek a
fonetikai iskolának az elvégzése a legfontosabb. Azokat, akik egyetemi hallgató
korukban ezt a fonetikai iskolát sikerrel elvégzik, lehetne tudományos intézetek-
ben nyelvjáráskutatásra alkalmazni, és velük kellene a különböző irányú gyűjté-
seket végeztetni.

A fonetikus feljegyzés előhaladásával a hallgatókat közös kiszállásokra kell
elvinni, hogy az alanyokkal való bánásmódról és a népi beszéd feljegyzésének
módszeréről a helyszínen is tájékoztassuk, és a kutatásba bevezessük őket.

A nyelvjáráskutatók kiképzésével kapcsolatban DEME LÁSZLÓ többször
idézett tanulmányában értékes gondolatokat vet fel. Három év kellene szerinte
a nyelvjáráskutatók kiképzésére. Ez a terv a következő volna: 1. év: fonetika,
a gyűjtés és feljegyzés technikája, a nyelvjárások főbb hangtani kérdései, a han-
gok funkcionális megterheltsége szempontjából a szembenállásonkénti elemzés
és tendenciák szerinti vizsgálat elméleti kérdései (pl. *i*-zés — *é*-zés, *ë*-zés — *ö*-zés
stb.). Az első nyáron 3—4000 szavas kérdőívet kellene végigkérdezni a hangtan
köréből. 2. év: Az összegyűjtött anyag séma szerinti feldolgozása, a nyelvjárások
és a nyelvtörténet tanulmányozásával. A második évben megkapják a hallgatók
az elkészítendő alaktani séma elméleti ismereteit is, az alaktani sémát a második
nyáron begyűjténék. 3. év: Az alaktani séma feldolgozása és előkészület a mondat-
tani gyűjtésre és szöveggyűjtésre.

Ezt a tervet minden nyelvjáráskutató örömmel üdvözölheti, mert szépen
összekapcsolja a nyelvjáráskutatást a nyelvtörténeti ismeretek tanulmányozásá-
val. A fokozatok is igen jók, csak egy baj van. Az egyetemi hallgatók elfoglalt-
ságát figyelembe véve ez a terv, mostani formájában, nem valósítható meg.
A kutatóképzésnek ezt a módját kellene választani tudományos intézetekben

vagy egyetemeken, főiskolákon, tanársegédek, gyakornokok stb. számára. Az egyetemi hallgatók számára azonban le kell egyszerűsíteni a tervet. Legfontosabb belőle az elméleti és a fonetikai képzés, továbbá az anyag nyelvészeti feldolgozásának eszméje. Tehát az elkészítendő hangtani kérdőív egy részét vagy egyes részeit lehetne végigkérdezni az első nyáron, a második nyáron pedig folytatni lehetne a gyűjtést, vagy már alaktani kérdéseket is elő lehetne venni. Ennek az elaprózásnak az a veszélye, hogyha a hallgatók a hangtan vagy az alaktani rendszer egy részletét dolgozzák ki, akkor csorbát szenved a kiképző terv egyik fontos része, nem látják a hallgatók a nyelvi jelenségeket a nyelvi rendszer egészében. — Mindenesetre a DEME-féle kiképzési tervet elfogadhatjuk kiindulási alapnak. A kiképzést végző tanfolyamvezetők bevonásával el kell készítenünk egy egyszerűbb tervezetet, meg kell kezdenünk a hallgatók kiképzését, s a gyakorlat majd kialakít egy követhető eljárásmódot.

Summázva az eddig elmondottakat: a nyelvjáráskutatók kiképzését tervszerűvé kell tenni. A kiképzés és az első gyűjtések után a kutatók azonban ne csak a gyűjtésüket dolgozzák fel, hanem végezzenek más nyelvészeti munkát is. Nyelvjáráskutató munkájuk pedig ne csak pusztán gyűjtésből álljon, válasszák a feldolgozásnak azt a módját, amihez a nyelvtörténet tanulmányozása szükséges.

IV. A gyűjtés megszervezése

Az eddigiekben már többször szóltunk szervezési kérdésekről. Most ezeket összefoglaljuk és eggyel-mással kiegészítjük.

1. Kétségtelenül a legfontosabb, hogy a munkát megszervezzük. Legalkalmasabbnak látszik a gyűjtés szervezésére a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete.

2. A Nyelvtudományi Intézet gondoskodik a kiképző tanfolyamok megszervezéséről. A tanfolyamokat azonban az egyetemek és főiskolák maguk rendezik és vezetik.

3. A Nyelvtudományi Intézet az egyetemek és főiskolák képviselőivel együtt megállapítja a kiképző tanfolyamok tematikáját (később tankönyvet is állít össze), és pedagógiai célú hanglemezeket készít.

4. A Nyelvtudományi Intézet gondoskodik kutatótémák kijelöléséről, a témák sémáinak összeállításáról, hogy az egyetemen és főiskolákon a szemnáriumi és szakdolgozati tétel kiadásánál fel lehessen őket használni.

5. Ki kell jelölnünk a kutatóterületeket, illetőleg a kutatópontokat.

6. Meg kell keresnünk a módját annak, hogy a fonetikai kiképzést nyert, de a vidéken működő pedagógusok közül néhányan szintén kapcsolódjanak be a nyelvjáráskutató munkába.

*

Elvi, módszertani kérdésekben, a gyűjtés sorrendjét illetően lehetnek köztünk véleménykülönbségek, a gyűjtők kiképzésének tervével is sokat kell még foglalkoznunk. Abban azonban mindannyian egyetértünk, hogy a nyelvjáráskutatás ügyét a holtpontról ki kell lendítenünk, a nyelvjárási anyag gyűjtését mielőbb meg kell kezdenünk.

VÉGH JÓZSEF

A szókezdő mássalhangzócsoport egyik feloldási módja a magyarban

Közismert tapasztalati tény és hangtani törvény, hogy a finnugor nyelvekben (a mordvin kivételével), néhány hangfestő szót nem tekintve, nem kezdődhetik eredeti szó két vagy több mássalhangzóval. Így a magyar nyelvben sem kezdődhetnek finnugor eredetű szavaink mássalhangzócsoporttal. Hangutánzó szavaink egy részében előfordul ugyan olyan mássalhangzó-csoport, amelynek második tagja az *r* hang, de ez sem nagyon gyakori, pl. *brekeg*, *prücsök*, *prüszköl* ~ *trüszköl*, *fröcsköl*, *krárog* stb.

Minden nyelv szóképzésének elég jelentékeny hányada azonban jövevény-szó. Az indoeurópai nyelvekben pedig nagyon gyakoriak bizonyos szókezdő mássalhangzócsoportok.

Idegen (főleg szláv és német) eredetű, szavainkban a magyar nyelv, vagy legalább is a nyelvjárások jelentékeny része kiküszöböli a mássalhangzótorlódást. Egyöntetűséget természetesen hiába keresnénk a köznyelvben és a nyelvjárásokban. Vannak olyan szavak, amelyekben a köznyelv őrizte meg a több mássalhangzós szókezdetet, mint a *friss*, *krájcár*, *gróf* stb. szavakban, amelyeknek a nyelvjárások egy részében *firis* vagy *fiss*, *karajcár*, *gërof* alakját találjuk. Máskor a köznyelv a feloldott alakot használja, mint a *gereblye*, *barázda*, *borona* esetében, mikor viszont a nyelvjárások egy részében található *gráblo*, *brázdo*, *bránno* alak is.

A szókezdő mássalhangzócsoport feloldása többféle, nagyon változatos módon történhetik a magyarban. A következő megoldási módokkal találkozunk:

1. A szókezdő mássalhangzócsoport tagjai közé egy ejtéskönnyítő magánhangzó ékelődik. Ez az egyik leggyakrabban előforduló eset. Példák: *berkenye* (< szl. *brekyňa*),¹ *galagonya* (< szl. *glogiňa*), *cseresznye* (< szl. *črešňa*), *barack* (< szl. *brasky*), *morotva* (< szl. *mrtva*), *kilincs* (< ófr. *clinche*), *szekrény* (< ófr. [yallon] *scrin*), *cövek* (< kfn. *zvec*), *garas* (< kfn. *grosch*) stb.

2. Evvel rokon csoport, mikor a mássalhangzócsoportot követő magánhangzóval helyet cserél a mássalhangzócsoport utolsó tagja. Pl. *szilva* (< szl. *slíva*), *márna* (< szl. *mrena*), *parlag* (< szl. *prelog*), *korpa* (< szl. *krupa*), *kalmár* (< kfn. *krámaer*) stb.²

¹ A származtatások ebben a néhány sorban, ahol külön hivatkozás nem történik a SzófSz.-ből valók.

² ÁSBÓTH (NyK. XVIII, 364) a *szolga* (< szl. *sluga*) szóval kapcsolatban tagadja a magánhangzó és mássalhangzó metatézisének lehetőségét és észszerűbbnek veszi a szl. *sluga* > m. *szuluga* > *szulga* > *szolga* változást a szl. *palica* > m. *pálca* analógiájára. A *szuluga* (írva: *zuluga*) alak valóban kimutatható és az esetek egy részére vonatkozik is, pl. szl. *sředa* > m. *szeréda* > *szerda*, n. *krámaer* > m. *kalamár*, *kalmár*, azonban **szalanta*, **szilva*, **marana*, **paralag* (egy kétséges adat 1223: *poralouc* OklSz.), **koropa* stb. alakokat sem a régiségben, sem a nyelvjárásokban nem tudunk kimutatni, és így nincs jogunk kétségbe vonni a metatézises átvétel lehetőségét. ÁSBÓTH felfogását teljesen átveszi BALASSA is (TMNy. 174).

3. A több mássalhangzós szókezdő harmadik feloldási módja az ineti-
mologikus, ejtéskönnyítő szókezdő rövid magánhangzó fejlődése. Ennek a cso-
portnak a szabályait HORGER foglalta össze (MNy. XVII, 78—86). Ilyenek az
iskola (< lat. *schola*), *istálló* (< ol. *stallo* v. kfn. *stal*), *ostrom* (< ófn. *sturm*),
ösztoke (< szl. *stykü*) stb. Ez a feloldási mód rendszerint az *s*-, *sz*-, *z*-, *zs*- + más-
salhangzós szókezdőknél fordul elő.¹

4. A negyedik módja a szókezdő mássalhangzócsoport feloldásának az
egyik mássalhangzó elhagyása.

a) Elmaradhat a szókezdő mássalhangzó, mint a *kadarka*, *parhelt*, *gánica*
stb. szavakban,

b) elmaradhat a csoport második mássalhangzója, mint a *Szaniszló*,
sógor, *cikkely*, *cérna* stb.

c) vagy a mássalhangzó kiesés kombinálódhatik a magánhangzós hely-
cserével is, mint a *szarka* és a *zarándok* szavakban az *str*-hármas mássalhangzó-
csoport feloldásával.

Hogy azonban az esetek nem olyan egyszerűek és egyértelműek az egész
nyelv területén és a nyelvtörténet folyamán, arra vonatkozólag elég, ha egyetlen
helynév, a Trencsén megyei *Gbelány* névváltozatait megnézzük. Az alakok egy
részében a szlávossal őrződött meg a *Kbelan*, *Gbeleny* alakban, *Gbelány* alakokban.
Közbeékelődött magánhangzót találunk a *Kebeleny* alakban, szókezdő ejtés-
könnyítő magánhangzót fejlesztett az *Egbelény* alak, elmaradt a szókezdő mással-
hangzó az 1434-es *Villa Belene*, 1469-es *Poss. Belen* és 1518-as *Poss. Beelan*
alakokban (FEKETE-NAGY ANTAL, Trencsén vármegye, 1941. 118—9). Ha
egyszer a szókezdő mássalhangzó marad el, előfordulhat az is, hogy ugyanabban
a szóban vagy névben a második mássalhangzó marad el, mint az ugyancsak
Trencsén megyei *Hvoznica* falunév 1250-es *Hoznucza* és 1525-ös *Woznycza* alak-
jában (u. o. 127).

De nem is szükséges helynevekhez folyamodnunk, hiszen az *iskátula* stb.
alakok mellett él a *katula*, *katuja* stb., a *gánica*, *gánc* stb. mellett az *izsgánc*, a
kurumpi mellett a *kumpi* alakváltozat is. Érsekújvár környékén a szláv alakhoz
közelebb álló két mássalhangzóval kezdődő *cviklá*, *cvékla* alak mellett községen-
ként váltakozva megtaláljuk a *civikla* (Udvard, Naszvad) és a *cikla* (Bajcs, Aha,
Zsitvabesenyő), *cékla* (Martos), ill. *céklá* (Alsószőlős, Valkház) stb. alakokat is.
(Mutatvány a Magyar Nyelvatlasz próbagyűjtéséből. Szerk. BÁRCZI GÉZA,
1947, I. 6).

Cikkemben a fenti felsorolásnak csak néhány módját, a 4-iket, tehát az
egyik magánhangzó elhagyását szándékozom tárgyalni. Bár elég tekintélyes
anyagot feldolgoztam, teljességre nem törekedhettem, és a folyóiratokban, cik-
kekben elszórt nyelvjárási és nyelvtörténeti adatokat, valamint a helynévanyag
jelentékeny részét nem vehettem tekintetbe. Így is kialakul ennek a feloldási
módnak a rendszere.

Először tehát azokat az eseteket tárgyalom, amelyekben a mássalhangzó-
csoportból a magyarban csak az első mássalhangzó marad meg. SIMONYI (A magyar
nyelv² 1905. 251 és Ung. Spr. 221) csak ezt a csoportot tárgyalja néhány sorban,
és ezekből is csak a *kintorna*, *gárgyán*, *sógor*, *cikkely*, *hála*, *szabad* szavakat említi.
Ezeknek a szavaknak eredeti latin, német, szláv szókezdő mássalhangzócsoportja
szinte azonos helyzetű, mert két mássalhangzóból áll, és a második elem min-
denütt a *-v*. Ha azonban jobban körülnézünk, más csoportokat is találhatunk,
kétségtelen azonban, hogy a második elem a lényegesebb, hiszen, ha anyagunkat
a második elem szerint csoportosítjuk, arra az eredményre jutunk, hogy második

¹ A szó elején keletkezett ejtéskönnyítő magánhangzó a francia nyelvre is jellemző
(lat. *schola* > ófr. *eschole*, újfr. *école*, lat. *studium* > ófr. *estude* > újfr. *étude* stb.).

elemként eddigi példáim szerint csak az *l*, *r*, *t* (*d*) és *v* szerepelhetnek, tehát ezek a hangok tűnnek el a magyarban.

a) A második elem *l*.

1. **forint** (< vlsz. lat. *floreni* EtSz.) már 1403-tól kezdve *Florentos* alakban személynévként, 1489-ben ugyancsak személynévi használatban *Forynt-werew*, tehát *l* nélkül (EtSz.). Helynévi összetételben Zala megyében 1412: *Florenteshaza*, 1415: *Florynthushaza*, 1513: *Forentoshaza*. Nyelvjárási alakváltozatai között más szőkezdő megoldást nem találunk, mint a szőkezdő egyszerű *f*-et. A XVI. sz-tól kezdve általános az *l*-nélküli alak. „Hogy a régebbi *florënt~florint* milyen úton-módon vált *forënt~forint*-tá: **folorë(i)nt*-ból-e ú. n. egyszerejtéssel vagy az *l* egyszerű elesésével-e, nehéz megmondani” — írja az EtSz. Szerintem, mivel több példánk is van az *l* eltűnésére, főleg a csillagos alak felvétele, tehát a második feltevés a valószínűbb.

2. **Fóris** az EtSz. szerint a latin eredetű *Flórián* név becéző alakja a *Flóris* mellett. Adatunk már a XV. sz.-tól kezdve van a *Fórisra*, míg az *l*-es alak csak a XVIII. sz.-ban jelentkezik. Van még *Fóri*, *Fórika* változata is a névnek (EtSz.).

Nyelvtörténeti adataink ebből a csoportból csak erre a két szóra vannak a XV. századtól kezdve. A következők, ha elő is fordulnak régebbi, XVIII–XIX. századi szövegekben, mindig csak torlódásos, tehát mássalhangzó + *l*-es szókezdettel, mint a *plundra*.

3. **klarínét** (< ném. *klarinet*). Nyelvjárási változatai: *karnét* (CSOMA KÁLMÁN, Jászberény nyelve, 1908. 25) és esetleg a székely *kalánéta*, *kálánéta* (MTSz.) is ebbe a csoportba tartozik.

4. **klórmész** ~ Jászberény: *kórmész* (CSOMA i. m. 25).

5. **plundra** (< cs.-t. *plundra* SzófSz.) 'egy nadrág- vagy ruhafajta'. A régebbi, XVII–XVIII. sz-i alakok csak *l*-es formákat mutatnak, de Félégyházáról, Szegedről, Beregszászról és Bereg-Rákos vidékéről vannak *pundra*, Erdély több helyéről *pundri* adataink 'kabát, köpeny' stb. jelentéssel (MTsz.).

6. **puzgér** 'hólyag' (< szlov. *pl'uzgier*). Nyitravidéki tájszó (SZÜCS ISTVÁN: NyF. XX, 21).

6/a. **sejt** (< kfn. *sleht*) eredetileg 'lép, sonkoly'. [Előfordul feloldás nélkül, *slejt* alakban és az 1. sz. feloldási móddal: *selejt*].

7. **slingel** (< ném. *schlingen*) Gömör m. *kisingel*, Heves m. Visonta *singolt* (MTsz.).

8. A **szilva** (< szl. *sliva* SzófSz.) szónak is vannak különösen a nyelvterület nyugati részén *sziva*, *szia* változatai is. Ezek azonban magyarázhatók egy szl. *sliva* > m. *szilva*, > *szíva*, > *szíva* > *szia* alakfejlődéssel is. Mivel azonban más példánk is van a mássalhangzó + *l* eltűnésére, így itt sem rekeszthetjük ki a szl. *sliva* > m. *szíva* átvétel lehetőségét.

Most és a következőkben bemutatok néhány földrajzi nevet, különösen Trencsén és Zala megyékből. Ezeknek természetesen koránt sincs olyan értékük, mint a közszavaknak, mert lehetnek az íródeáknak tévesen hallott vagy tévesen leírt, számára értelmetlen helynevek. Hogy azonban a feloldás módjára mégis adnak, ha nem is perdöntő, de támogató útmutatásokat, az kétségtelen.

9. **Hlumec** (< szl. *chlumec* 'halmocska'). A *Hl*-es alakok mellett 1496: *Homecz*, 1504: *Chumecz* (FEKETE NAGY ANTAL: Trencsén vármegye. 1941. 124). [Más megoldási lehetőség csoportosításomban a 2. sz., tehát a hangcsérés megoldás mutatkozik a *Kolmetze* alakváltozatban (u. o.)].

b) A második elem *r*.

10. **bricesz** (< angol *breeches* EtSz.) ~ Veszprém m. Bakonyszentlászló *bicsész nadrág* 'csizmanadrág' (saját gy.).

11. **friss** (< ném. *frisch* EtSz.) ~ Jászberény *fiss* (CSOMA i. m. 23, 25). [Gyakoribb a másik, 1. sz. megoldás, a régi és a nyelvjárási alakok közt számos *firis*, *firizs* alakváltozatot is találunk (EtSz).]

A *fröcsköl* ~ *föcsköl* hangutánzó szópár nem tartozik közvetlenül ide, mert lehetnek egymástól többé-kevésbé független alakulások is. A *fröcsköl* alakváltozat különben később jelenik meg.

12. **frufu** 'hajsigák, homlokfürt' (? < fr. *frou-frou* EtSz.) ~ Szamoshát *fufu* 'homlokfizura a nőknél' (SzamSz.). A szamosháti adatnál gondolhatunk azonban disszimilációra is.

13. **krumpli** (< ném. **krumpr* DEME: MNy. XL, 275 kk. vagy hazai ném. *krumpiern* HORGER: MNy. XLI, 61 kk.). Gazdag alakváltozatai közül a *kompér*, *kompér*, *kompeér* Nógrád, Heves megyékben, általában a palócságban, a *kompéla*, *kompéra* Abaújban, a *kumpri* az Arad megyei Pécskán, a *kompí* Debrecenben, a *kumpi* Komárom és Gömör megyékből, valamint Jászberényből van följegyezve (MTsz. és CSOMA i. m. 23). A *kumpri* nyelvjárási alakváltozatokat DEME (i. h.) a **krumpri*, a *kumpi*, *kompí*-t pedig a *krumpi*-ből, a *kumpér*, *kompér*, *kompéra*, *kompéla* alakokat a *krumpér*-ből vezeti le. HORGER (i. h.) csak a *kumpér*, *kompér* változatokkal foglalkozik, és ezeket ugyancsak a *krumpér*-ből származtatja. HORGER a szóeleji -r hang kiesését (de csak a *kumpér* adatnál) a szóvégi -r disszimiláló hatásának tulajdonítja, viszont ez a *kumpi*, *kompí*, *kompéla* alakokat nem magyarázza.

[Bőven vannak adataink a főleg Dunántúl használatos 1. sz. feloldási módra a *kolompér*, *kurumpli* és palóc *koromplyi* stb. változatokra a MTsz. *kolompér* c. alatt.]

14. **presbiter** (< lat. *presbyter*) ~ Pápauid. *pëzmitër*, *pëgnicër*. (BEKE: NyF. XVII, 45).

15. **preszburt** ~ Rezi (azelőtt Zala, ma Veszprém m.) *pëzbors* 'disznósajt' (saját gy.).

16. **proletár** ~ Zala m. Hosszúvölgy *poletár* (olv. *polétár*; HÉJJAS i. m.), Veszprém m. Szentgál *polétár* (LŐRINCZE LAJOS közlése), Vas m. Tanakajd és Veszprém m. Dudar *polétár* (saját gy.).

17. **Brodno** (< szl. *brodino* 'átkelőhely') az *r*-es alakok mellett találunk 1438-ból egy *Budno* és 1507-ből *Budna* alakot (FEKETE NAGY i. m. 104).

18. **Fridrik** (< ném. *Friedrich*) ~ Jászberény *Fidrik* (CSOMA i. m. 25) és Zala m. Hosszúvölgy *fidrik* (HÉJJAS ZOLTÁN: Hosszúvölgy zalamegyei község hangtana. Szeged, 1942. 36).

19. **Paprocán** (< horv. *praprut* stb. 'páfrány', tehát 'páfrányos', HADROVICS, NyK. XLVIII, 407) zalamegyei helység 1478: *Pratprochstan*, ma *Proprovcán* vagy *Paprocán* (CSÁNKI III, 86).

A *prüszköl*, *prüsszög*, *prüsszent* és *prücsök* szavaknak *püszköl*, *püsszög*, *püsszent* és *pücsök* változatai (HÉJJAS i. m. és MTsz.) nem tartoznak egészen ide, mert hangutánzó szavak lévén, nem biztos, hogy *pr* > *p* változás történt-e. Mindegyik fenti szó előfordul *tr*- és *t*-s szókezdettel is.

A mássalhangzó + *r* csoportban egyetlen egy adatunk sincs az -*r* elhagyására a nyelvtörténeti adatok között, tehát a XIX. sz. előtti időkből. A példák túlnyomó részében az *r* eltűnését a szó végén vagy közepén szereplő másik *r* disszimiláló hatásával is magyarázhatjuk, mint a *kumpér*, *pëzmitër*, *polétár*, *pëzbors* esetében.

Helynevekben és személynevekben régebbi adatok is előfordulnak.

c) A második elem *t(d)*. Csak az *szt*-, *zd*- (*zsd*-) kapcsolatban fordul elő.

20. **Szaniszló** (< sz. *Stanislav*, MELICH: Szl. jöv. 1: 4. és HORGER MNy. VIII, 12, XVII, 78).

21. **szátva** 'szövőszék' (< szl. *stativa*, HORGER MNy. XVIII, 11 és kk.), vannak még *szágyfa*, *szátyfa*, *szátyiva* és *szátyva* alakváltozatai a MTsz.-ban. [Más megoldás, a 3. sz., még hangátvetéssel is kombinálva az erdélyi és északkeleti *esztaváta*, *esztováta*, *esztéváta*, *esztovata*, *isztováta*, *osztováta*, *oszáta* stb. alakváltozata (uo.).]

22. A ***szeg** 'vicus, utca sor' (< szl. **stgb*, MELICH Nyr. XXXI, 499–500) aligha vonható ide, mert ez az etimológia a legkisebb kritikát sem bírja el.

23. **szobor** (< szl. *stobor* 'oszlop'). A régi nyelvben előfordul a *czobor*, *czubor* (NySz.) és a Kisalföldön a *cobor* alakváltozat (MTsz.). [Más megoldás a brassói megyei *esztobor* (MTsz.).]

24. **szoba**. Eredete vitás, de abban megegyeznek a vélemények, akár a szláv, latin vagy német eredetet vesszük, hogy az átadó nyelv *st-* (olv. *szt-*) hangkapcsolatának a magyarban *sz-* felel meg.

25. **Zenkóc** (< szl. *Zdenkovce* a *Zdenko* személynévből) ~ 1366: *Zdenkole*, mai *Zenkóc* (CSÁNKI, II, 802).

26. **Zsgyár** (< szl. *Zďar* 'égés' KNIEZSA MNy. XLII, 68) ~ 1425: *Sar* (uo.). Ebből a csoportból a *Szanaszlóra*, *szobára* és *szoborra* vonatkozólag már számos régi, XVI. századi és még régebbi adataink vannak.

Az eddigiektől eltérően alakult *toklász* szavunk (< szl. *stoklas* SzófSz.), amely valószínűleg a ma is élő *tok*, *gabona tokja* 'ua.' szó hatására másirányú fejlődést mutat. Első biztos adatunk a XVII. sz.-ból való mindig szókezdő *t-*vel.

d) A második elem v.

27. **cékla** (< szl. *svckla* SzófSz.). A MTsz. egy *cvikla* adatot is közöl. Ezt még megtoldhatom az Érsekújvár környéki *cvéklá* és *ciklá* alakváltozatokkal. (Mutatvány a Magyar Nyelvatl. próbagyűjtésből I. 6.) [Más megoldás, az 1. sz. az udvardi és naszvadi *civikla* (uo.).]

28. **cérna** (< tót *cverna* < kfn. *zwirn*, *zwirne*, esetleg közvetlenül a németből SzófSz.) [Más, 1. sz. megoldás az 1413: *Cheuernas* és 1556: *chivorna* ~ *chevorna* (OklSz.).]

29. **cibak** 'kétszersült' (< ném. *zwieback*). A nyelvjárásokban általánosabb a *v* nélküli alak, mint Gyuláról, Szamoshátról, Mezőberényből, Göcsejből és Szentgálról *cibak* (GYEPES JÁNOS: A gyulai nyelvjárás. Szeged, 1938, 11; SzamSz., KENÉZ i. h. MTsz. és LŐRINCZE LAJOS közlése), a váci *cipak* (NyF. X, 11) és a drávamelléki *cibak* (MTsz.).

30. **cikkely** 'éka' alakú betoldás' (< ném. *zwickel* SzófSz.). Megtaláljuk a szatmármegyei *cikli* (SzamSz. és MTsz.), őrségi *cikkü*, szegedi *cikula* és baranyai *cigula* alakváltozatokat is (MTsz.).

31. **cvikkol** (< ném. *zwicken*) ~ Békés m., Mezőberény *cikköl* (KENÉZ ZSUSZANNA: A mezőberényi nyelvjárás. Szeged, 1940. 8).

32. **gárgyán** (< lat. *guardianus* FLUDOROVITS: Lat. jsz. 25). Újabbán újralatinosítva inkább a *gvárdián* ismeretes, de a kódexek korából egészen a XVIII. sz.-ig a *gardian*, *gargyan*, *gárgyán*, *gárján* stb. alakok (NySz.) voltak a használatosak.

33. **hála** (< szl. *chvala*, *hvala* SzófSz.). A XV. sz.-tól kezdve mindig ilyen alakban.

34. **haraszt** (< szl. *chvorst* 'bozót' SzófSz.). Már a XIII. sz.-tól kezdve mindig *-v* nélkül.

35. **kintorna** (< klat. *quinterna* SzófSz.).

36. **kár** (vlsz. < délszl. *kvar* SzófSz.). A XV. sz.-tól kezdve mindig ebben az alakban szerepel.

37. **kór** (< valamely északi szl. *chvorb* SzófSz.). A XIV. sz.-tól kezdve mindig csak ilyen alakban.

38. **kotta, kóta** (< lat. *quota* SzófSz.). Már a NySz.-ban mindig csak a *kóta* alakját találhatjuk meg a XVI. sz. óta.

39. **könting** 'drachma, quinte' NySz. (< ? ném. *quintl* LUMTZER — MELICH, DOLw. 273).

40. **kvadrát** (< ném. *quadrat*) ~ Mezőberény *kadrát* (KENÉZ i. h.). [Más megoldás az első mássalhangzó elhagyásával a csongrádi *vadrát* (BÁRDOS LAJOS : A csongrádi nyelvjárás, kézirat. 31).]

41. **kvarc** (< ném. *quarz*) ~ Mezőberény *karc* (KENÉZ i. h.).

42. **kvitáncia** 'nyugta' (< klat. *quietantia*). A NySz.-ban több *kitancia* alak is előfordul.

43. **sógor** (< ném. *schwager* SzófSz.); HELTAI-nál *swogor* alakban találjuk még (NySz.).

44. **szabad** (< szl. *svobod* SzófSz.). Mindig így a XI. sz. óta.

45. **szent** (< szl. *svet* SzófSz.). Mindig így a XIII. század óta.

45/a. **szvetter** ~ Tardona, Borsod m. *szetter* (saját gy.).

A fenti példák nagyszámúak és legnagyobb részük már a kódexek korában vagy még sokkal előbb is előfordul, és mindig *-v* nélküli alakban, mint a *cékla*, *cérna*, *cikkely*, *gárgyán*, *hála*, *haraszt*, *kár*, *kintorna*, *kór*, *kóta*, *kitancia*, *sógor* (ennél kezdetben *v*-vel), *szabad*, *szent*.

Helynevekben :

46. **Hoznuca** (< szl. *Hvozdnica* a *hvozď* 'erdő, liget' jelentésű szóból alakult szláv helynév). Ennek a Trencsén megyei falunak a neve a gyakori *Hwoznicza*, *Hwoznyce* alakok mellett 1250-ből előfordul *Hoznuca* és *Hossnycz* alakban is (FEKETE i. m. 127). [Más megoldások az 1471-es *Howoznycza* és 1525-ös *Woznycza* alakok.]

47. **Szvedernik**. A Trencsén megyei község nevével legtöbbször *Zwedernyk* alakban találkozunk, de van 1392-ből egy *Zedernek*, 1483-ból *Sedernye* alakunk is. A község magyar neve *Szedernye* volt, mai szlovák neve *Svederník* (FEKETE i. m. 193).

48. **Szverepc**. A sok *Zwerepecz*, *Sverepec* adat mellett találunk 1327-ből *Scerepecz* és 1396-ból valamint 1408-ból *Zerepecz* adatokat is.

49. **Szvinna** (< szl. *svinna* 'disznós'). A *Swynna*, *Zwinna* alakok mellett szerepel az 1393-as *Zyne*. Magyar neve *Litvaszinye*, a mai szlovák *Svinná* (FEKETE i. m. 194). Ide tartozik a többi *Szinye*, *Szinnye* helynév is (vö. MELICH, Szl. Jöv. II, 403).

A fenti példák is megmutatják, mennyire nem lehet általános szabályokat levonni, hiszen még a legelterjedtebb esetben — mikor a második mássalhangzó *-v-* — még akkor is vannak kivételek, mint a *kvártély* (< né. *quartier* SzófSz.), amelyben a régiségben és a nyelvjárásokban is csak *kovártély*, *kovárti* stb. alakokkal, tehát az 1. sz. megoldással találkozunk. A hasonló hangalakokkal kezdődő *kvadrát*-nál viszont a *kadrát* és *vadrát* megoldások fordulnak elő. Az *udvar* (< szl. *dvor* SzófSz.) szavunk viszont csak ebben a megoldásban szerepel, bár a Trencsén megyei *Dvorec* községnek a névváltozatai között a *Dworecz*, *Odwarcz*, *Odworcz*, *Wdwarcz* alakok mellett szerepel egy *Daworecz*, tehát az 1. megoldási mód.

Kérdés, hogy ide lehet-e vonni a *fánk*, *pánkó* stb. alakváltozatait, valamint a *pöce* szót, noha a felnémetben *pf-* a szókezdet, viszont a hazai német nyelvjárások egy részében, pl. Erdélyben, a felnémet *pf*-nek *p*-felel meg.

Ha már most azt vizsgáljuk, miért éppen a második *l*, *r*, *v*, *t* tűnt el, erre a tényre csak az a magyarázat kínálkozik, hogy az *l*, *r*, *v* a leglágyabb, legvokalikusabb mássalhangzók. Nyelvjárásainkban szóbeljei helyzetben az *l* tűnik el legtöbbször. A franciában és a lengyelben is számos helyzetben vokalizálódott. Az *r* eltűnése történhetett egyrészt azáltal is, hogy az átadó német-osztrák nyelv-

járásban racsolva ejtették a szót, ami néha egészen vokalikus jellegű, a példák más részében, mint a *frufra*, *prësbítër*, *proletár* esetében a második *r* disszimiláló hatására is elveszhetett az első *r*. A *v* is a fenti példák nagy részénél a hazai latinban és a bajor-osztrák nyelvjárásokban β (*y*), bilabiális spiráns, illetőleg félhangzós *y*, tehát erősen vokalikus jellegű.

A *-t* viszont azonos helyen képzett zárhang, mint a megelőző *sz-* és így a réshang erős sziszegése és a következő magánhangzó zöngéje közt elveszett a kevésbé hangzós *-t*. Érdekes viszont, hogy mindenütt a *t* marad meg, ha nem azonos helyen, hanem a *t*-nél hátrább képzett *s* előzi meg. Ilyenkor, mint a *tanëcli*, *trázsal*, *trózsák*, *tucli*, *tészli* stb. szavakban mindig a hátrább képzett *s* marad el. Fiziológiai szempontból azért sorvadhat el az *st-* kapcsolatban az *s*, mert a post-alveoláris rés után közvetlenül alveoláris (előbbre képzett) zár következik, tehát azonnal elzárja a rést. Az *szt-* esetében viszont a nyelv helyzete nem változik. Így a réshang jól hangzik, a zár viszont kissé hanyag ejtésben nem teljes, és így az azonos helyen képzett és nem teljesen elzárt kisebb rés is a szókezdő *sz-et* erősíti.¹

A fenti kapcsolat szabályba foglalva a következő: Az *sz-* szókezdet a magyarban vagy megmarad (*Sziána* helynév Erdélyben) vagy elébe kerül egy ejtéskönnyítő magánhangzó (*ösztöke*, *esztovata*, *esztobor*) vagy elmarad a *t* (*Szaniszló*, *szoba*, *szobor*), egyetlen esetben (*toklász*) a szókezdő *sz-* marad el. Az *st-* szókezdet vagy megmarad (*stanicli*, *stoppol*, *stiglic*), vagy (ez a régebbi megoldás) elébe kerül egy ejtéskönnyítő magánhangzó (*iskola*, *istálló*, *ostrom*, *isterc*, *istiglic*, *istrázsa*) vagy már a XVII. sz. óta és attól kezdve egyre több szóban, tehát erősödő irányzattal, elmarad az *s-* (*télázi*, *tészli*, *tigline*, *tucli* stb.).

Ha most a második esetet vizsgáljuk, akkor vessünk előbb egy pillantást a finn nyelvre, amelynek jövevényszavaiban szinte kizárólag így szűnik meg a mássalhangzótorlódás. A finn jövevényszavak hangtani kérdéseit itt nem tárgyalom, csak példának mutatok be néhányat SETÄLÄ nyomán (Ältäre germanische Bestandteile in den ostseefinnischen Sprachen. FUF. XIII, 345–475): finn *kapa* 'száritott' (hal stb.) < svéd *skave*, finn *kaunis* 'szép' < gót *skauins*, f. *kinkku* 'sonka' < sv. *skinka*, f. *panka* 'függő' < ósv. *spang*, f. *peili* 'tükör' < ósv. *speghil*, f. *pilari* 'Gaukler' < sv. *spelare*, f. *rakku* 'nadrágfajta' < sv. *brakkur*, f. *ranta* 'part' < óészaki *strand*, f. *rengas* 'kör' < óész. *hringr*, f. *rouva* 'asszony' < óizl. *froua*, *frouva*, f. *rumpu* 'dob' < óész. *trumba*, f. *rätätli* 'szabó' < ósv. *skräddare*, f. *vasta* 'Badequast' < sv. *kvast*. Elvértve találunk más megoldási lehetőségeket, mint a második mássalhangzó elhagyását *hertta* 'Herz (in den Karten), herzförmiger Schmuck' < sv. *hjerter*, *hjerta*; f. *parras* (*partaa-*) 'margo navigii' < sv. *prart* vagy a magyar l. sz. megoldást: f. *perjantai* < óész. *frjádagr*.

Most pedig a magyar anyagot csoportosítom:

A szláv szókezdő *šč-*-nek a magyarban a nyelvtörténet egész folyamán és az egész nyelvterületén egyértelműleg a *cs-* szókezdet felel meg: *csáva* (< szl. *ščava*), *csávik* 'sóska' (< szl. *ščávik*), *Csépán* 'István' (< szl. *Ščepan*) *csetka* 'ecset' (< szláv. *ščetka*), *Csetnek* (< ószláv) *ščitnik*) *csira* 'meddő' (< szl. **ščira*), *csorba* (< szl. *šćrba*), *csuka* (< szl. *ščuka*) vö. EtSz.

¹ Nem perdöntő kísérlet, de megemlítem, hogy az akkor két éves Gyuri fiammal is megpróbáltam kiejtetni a fenti szavak egy részét. Egészen tisztán beszél, az *r*-et is kiejti, de észrevettem nála, hogy a szókezdő mássalhangzócsoporthoz nem tudja kiejteni. A fenti szavak közül csak a *kumpi*-t mondta ki már előzőleg többször magától is, a többi szó ismeretlen volt számára. Én mindenütt a mássalhangzócsoporthoz szókezdettel mondtam ki előtte a szavakat. Kiejtése a következő volt: *karinét*, *kórmész*, *pužgér*, *šingel*, *fišš*, *kumpi*, *pëzbüter*, *polëtar*, *püškol*, *püšsent* — *šibak*, *šikkol*, *šikli*, *kadrát*, *karš*. Megjegyzem még, hogy az *sz*, *s*, *c* nála egyformán *š*, a *z*, *zs* pedig *ž*.

50. **fánk** (< kfn. *přankwoche*-val függ össze SzófSz.). A XVI. sz.-tól általában így mutatkozik.

[Más megoldási módja az erdélyi *pánkó* MTsz.]

51. **fára** 'plébánia' (< ném. *pfarre* EtSz.). A nyelvjárásokban (dunántúli tájszó) megtalálhatjuk a *fáro* alakot is Veszprém megyében (BEKE NYF. XVII, 42 és HORVÁTH ENDRE NYF. XXXIV, 106) és Göcsejben (MTsz.). Fejér megyéből van *fáré* változatunk is (MTsz.) és Felsőőrről *fára* (vlsz. *fáro*) (IMRE MNépn. IV, 186).

52. **flancol** (< ném. *pflanzen, pflanzen* EtSz.). A köznyelvben is általános. Nyelvjárási alakokat jegyeztek fel Gyulán (GYEPES i. m. 11) és a Zala megyei Hosszúvölgyön *flantsol* (olv. *flancol*) alakban (HÉJJAS i. m. 36).

53. **flaszter** (< ném. *pflaster* EtSz.). A nyelvjárásokból is sok adatunk van rá: pl. *flaszter* (Debrecen NYF. XXVI, 44 és Gyula, GYEPES i. m. 11) a hosszúvölgyi *flaster* (olv. *flaszter*), számosháti *flaszter* (SzamSz.), bakonyaljai *flaszterol(l)* (NYF. XXXIV, 106), drávamenti *flaszteroz* 'lever, ledöngöl' és a Pozsony megyei Peredről *flájszteroz* 'szobát padol' (MTsz.).

54. **font** (< kfeln. *pfunt* EtSz.). Van a régiségben és a dunántúli nyelvjárásokban *font* alakja is, és szerepel 'mérleg' jelentésben is (l. NYSZ., OKLSZ., MTsz. és NYF. XXXIV, 106).

55. **frájer** 'örvezető' (< ném. *gefrierer*, nyelvjárási *kfrájer*). Alakváltozatai a *frájer*, *frájer*, *frájer* (EtSz.) és *frájer*, *frájer* (SzamSz.).

56. **gánica** (< szerb-horv. *žganci* és tót *žgance* EtSz.). Számos alakváltozata van: *gánica*, *ganca*, *gánci* (MTsz.). Ezeket még megtoldhatom az Óriszigeten feljegyzett *gánc* alakokkal. [Más megoldás az *izgánc* alakváltozat (MTsz.).]

57. **kséftel** (< ném. nyj. *kšeftlŋ* (MOLLAY közlése) a *gescheft*, olv. *kséft* szóból képezve). Alakváltozatai a gyulai *seftel* (GYEPESI i. m. 11), szekszárdi *seftül* (CZIRÁKI JÓZSEF: A szekszárdi nyelvjárás hangtana, 21), a mezőberényi *seftél* (KENÉZ i. m. 8).

58. **skatulya** (< ol. *scatola* vagy klat. *scatula* SzófSz.). Tömérdek alakváltozata van, mint a nagykanizsai, légrádi, hosszúvölgyi, szennai, drávamenti, tehát délzalai és délsomogyi *kátula* (SZABÓ NYF. XLVIII, 16, HALLER JENŐ: A légrádi tájnyelv, 12, HÉJJAS i. m. 36, NYÍRI ANTAL: A zselicségi Szenna nyelvjárása, 19, MTsz.) a szalontai, beregszászi, gyulai, számosháti, tordai, mezőberényi, bihari, tokaji *katuja* (*katuja*) (NYF. LXIX, 8, TÖRÖS BÉLA: A beregszászi nyelvjárás, 17, GYEPES i. m. 11, SzamSz., NYF. XXXII, 21, KENÉZ i. m. 8, MTsz.), az ipolyszalkai *katulya* (RADVÁNYI KÁLMÁN: Az ipolyszalkai nyj. 14), az apátfalvi *katula* (TAKÁTS LAJOS: Az apátfalvi nyelvjárás, Makó, 1926. 21–22), csongrádi és kiskunmajsai *kátyula* (BÁRDOS i. m. 30 és MTsz.), a jászberényi, szekszárdi és szentgáli *katula* (CSOMA i. m. 25, MTsz. és LŐRINCZE közlése), a hódmezővásárhelyi *katulja* (MTsz.) és a Torontál megyei Szajánból való *kátyulla* (MTsz.). [Más megoldás a számos *iskátulya* stb. alakváltozat (MTsz.).]

59. **smakkol** 'izlik' (< a ném. *schmacken* DOLw.). Alakváltozata a Zala megyei Hosszúvölgyből a *mákkol*, olv. *makkol* (HÉJJAS i. m. 36). [Más megoldás a göcseji *samakol* (MTsz.).]

60. **sneff** 'szalonka' (< ném. *schnepfe. schneff* DOLw.). Alakváltozata a drávamelléki *neff* (NYR. VI, 43).¹

61. **spácioz** (< ném. *spazieren*). Feljegyzett alakváltozata az apátfalvi, debreceni, ermelléki és székelyföldi *pacéroz* (TAKÁTS i. m. 21 és MTsz.).

62. **spagét** (< ném. *spagat*). Van Kemenesalján és Nagykanizsán *pagét*, valamint Veszprém megyében *pagiét* változata (NYF. XXXIII, 9, XLVIII, 11 és XXXIV, 106).

¹ A DOLw-ben (238) hibásan *nyef* alakban szerepel.

63. **spájz** (< ném. nyj. *speis*; DOLw.). A Pápvidekről van *paiz* feljegyzésünk (BEKE, NyF. XVII, 11).

64. **spanyol** (< ol. *spagnolo, spagnuolo* Szófsz.). Találunk Apátfalván *panyor* (TAKÁTS i. m. 21) és Cegléden *panyol-megy* alakot is (TÚRI KÁROLY: A ceglédi nyelvjárás, Szeged, 1940, 15). [Más megoldás a székelyföldi *isponyor* 'pecsétviasz' alak (MTsz.).]

65. **spárga** (? < ol. *spago* Szóf Sz.). A *párga* alak megvan Vácott, Csongrádon, Jászberényben, Légrádon, Apátfalván, Cegléden (NyF. X, 11; BÁRDOS i. m. 30; CSOMA i. m. 25; HALLER i. m. 12, TAKÁTS i. m. 21; TÚRI i. m. 15), Tordáról meg *párgo* alakot jegyzett fel VISKI (NyF. XXXII, 21). [Más megoldások a palóc *éspárga* és erdélyi *espárga, ispárga* (MTsz.).]

66. **sparhelt** (< ném. *sparherd* DOLw.). Sok és változatos adataink vannak rá a nyelvjárásokból: *pórhelt* (Nagykanizsa, NyF. XLVIII, 16), *puórhelt* (Pápvidek NyF. XVII, 11), *polhert* (Ipolyszalka RADVÁNYI i. m. 14 és Rezi saját gy.), *pórhel* (Légrád, HALLER i. m. 12, Kemenesalja NyF. XXXIII, 9, Komárom m. MTsz.), *parhét* (Apátfalva, TAKÁTS i. m. 21), *porhét* (Csongrád, BÁRDOS i. h. és Szegvár, saját gy.), *pórhěj* (Jászberény, CSOMA i. h.), *porhelt* (Tanakajd, Vas m. saját gy. és Hosszúvölgy, HÉJJAS i. h.), *párhét* (Gyula, GYEPES i. h.), *porhely* (Közép-Baranya MTSz.), *pórhert* (Vas m. MTsz.), *porhét* (Cegléd, TÚRI i. h.), *porhelt* (NYÍRI i. h.), *párhélt* (Mezőberény, KENÉZ i. h.), *porhel* (Eszék vid., Drávamellék MTsz.), *parhert* (Dédés, Borsod m. MTsz.).

67. **spektál** (< lat. *spectare*). A szigetközi *péktán* 'spektálva' alakváltozat is idetartozik (NyF. XXXVIII, 17).

68. **spekulál** (< ném. *spekulieren*). Feljegyzett alakváltozatai a *pékulál* (Csongrád, BÁRDOS i. h., Hosszúvölgy, HÉJJAS i. h., Tanakajd, Vas m. saját felj., Szentgál, LŐRINCZE közlése), *pékulál* (Beregszász, TÖRÖS i. h. Mezőberény, KENÉZ i. h.).

69. **spenót** (< ném. nyj. *spenot* Szóf Sz.). Nyelvjárásai alakváltozatai a légrádi *penót* (HALLER i. h.), tanakajdi *pènuet* (saját felj.), répcevidéki *pénót*, palóc *pinóót*, fejmegyei *pinót* (MTsz.). [Más megoldások az *espenát*, *éspinóót*, *ispinát*, *ispinót* (MTsz.).]

70. **spice** (< ném. *spitz*) ~ *picc* (Nagykanizsa, NyF. XLVIII, 16), Debrecen *picces* 'hegyesre szabott' (MTsz.). [Más megoldás az *éspicc*, *ispicc* (MTsz.).]

71. **spicli** (< ném. *spitzel* DOLw.) ~ *picli* (Veszprém, MTsz.).

72. **spiritusz** (< ném. v. lat. *spiritus*) 'denatufált szesz' és 'borszesz' értelemben *piritus* alak van meg a Szamosháton, Kecskeméten és Háromszékben (SzamSz., MTsz.) és a *piritusz* alak Ipolyszalkán, Csongrádon, Cegléden (RADVÁNYI i. m. 14, BÁRDOS i. h., TÚRI i. h.), *piritác* pedig Szlavóniában (MTsz.).

73. **spongya** (< lat. *spongia* Szóf Sz.) ~ *pongya* (Csongrád, BÁRDOS i. h.), *pandzsija* (Szekszárd, CZIRÁKI i. h.). [Más megoldás a palóc *éspongya* (MTsz.).]

74. **spór** [< ném. *spar(herd)*] ~ *pór* (Bihar m., Palócság, Debrecen, Erdély MTsz.). Vö. 66. sz.

75. **spórkassza** (< ném. *sparrkasse*) ~ *pórkássza* (Nagykanizsa NyF. XLVIII, 16), *porkassza* (Apátfalva, TAKÁTS i. h.), *pórkássza* (Cegléd, TÚRI i. h.).

76. **spórol** (< ném. *sparren*) ~ Vác: *póró* (NyF. X, 11), Jászberény: *pórol* (CSOMA i. h.), Zala m. Hosszúvölgy: *pöröl* (HÉJJAS i. h.), Szamoshát: *póyról*, *spóyról* (SzamSz.), Torda: *pórol* (NyF. XXXII, 21), *pórol* (TÚRI i. h.) Baranya vm. Hiriés: *páóráő* olv. *paóraő* (TOMANÓCZY: Hiriés hangtana 44), Mezőberény: *póyról* (KENÉZ i. h.), Kemenesalja: *pórunyi* (NyF. XXXIII, 9).

77. **priccel** (< ném. *spritzen* DOLw.) Nagykanizsa, Cegléd, Szentgál: *priccöl* (NyF. XLVIII, 16, TURI i. h., LŐRINCZE szóbeli közlése), Apátfalva és Jászberény: *priccël* (TAKÁTS i. h., CSOMA i. h.), Ipolyszalka: *priccónyi* (RADVÁNYI i. h.).

78. **spulni** (< ném. nyj. *spuln*) Hosszúvölgy és Hirics: *pulni* (HÉJJAS és TOMANÓCZY i. h.).

79. **stanicli** (< ném. nyj. *stanizl* DOLw.) ~ Vác: *tanyicli* (NyF. X, 11), Hosszúvölgy: *tanetsli* olv. *tanëcli* (HÉJJAS i. h.) Szentgál: *tanëcli* (LŐRINCZE közlése), Torda: *tánészli* (NyF. XXXII, 21), Mezőberény: *tanicli* (KENÉZ i. h.).

80. **stelázi** (< ném. *stellage* DOLw.) Rezi, Ipolyszalka, Jászberény, Gyula, Bakonyalja, Szentgál és Hosszúvölgy: *télázi*, az utolsónál *teläzi*-nak írva (saját gy.; RADVÁNYI i. h., CSOMA i. h., GYEPES i. h., NyF. XXXIV, 109, LŐRINCZE közlése és HÉJJAS i. h.), Mezőberény és Szamoshat: *telázi* (KENÉZ i. h. és SzamSz.).

81. **stempli** (< ném. *stempel* DOLw.) ~ Apátfalva: *temfli*, *templi* (TAKÁTS i. h.), Hajdú m. Földes és Háromszék: *templi*, ill. *cempel* (MTsz.) 'támasztóoszlop stb.' jelentésben a *stömpöly* címszó alatt találunk *tömp*, *tömpöl*, *tömpöly* alakokat a NySz.-ban. [Más megoldás a *palóc estemplyi* (MTsz.).]

82. **steszli** 'a tengelyvég borítója' (< ném. *stössel*, nyj. *štesl*), Pápavidék, Bakonyalja, Szentgál, Dudar, Rezi: *tészli* (NyF. XVII, 32, XXXIV, 110, LŐRINCZE közlése és saját gy.).

83. **stiglic** (< ném. *stieglitz* SzófSz. a *tengelice* címszó alatt) ~ Apátfalva, Jászberény, Cegléd, Palócság, Pécska: *tiglic* (TAKÁTS i. h., CSOMA i. h., TURI i. h. és MTsz.), Répcevidék és Szentgál *tiglic* (MTsz. és LŐRINCZE közlése), Palócság, Vác, Abauj m.: *töklinc* (MTsz.), Balaton mellék: *tengelice* (MTsz.).¹ Az OklSz.-ban és NySz.-ban számos *tengelic*, *tenglic*, *tengülic* stb. alakot találunk a XIV. sz.-tól kezdve. [Más megoldása a Sopron, Vas, Somogy és Tolna megyében előforduló *istiglic*, ill. *istiriglic* alak (MTsz.).]

84. **still** a jelentés nincs megadva, de az idegen szavak között fordul elő *till* alakban egy nagykanizsai közlésben (NyF. XLVIII, 16).

85. **stokfis** 'gadus morhua arefactus, egy halfajta' (< ném. *stockfisch* DOLw.). Már kihalt szó. A NySz.-ban találunk a *stokfis*-féle alakok mellett *tokfis*-t is.

86. **stoppol** (< ném. *stopfen*) ~ Hirics: *topâõni* olv. *topâõni* (TOMANÓCZY i. h.).

87. **strázsál**, **strázsa** (< délszl. *straža* SzófSz.) ~ Beregszász és Gyula: *trázsál* (TÖRÖS i. h. és GYEPES), Szamoshat és Eszék vid. *trázsa* (SzamSz. és MTsz.), Bakonyalja, Torda: *trázso* (NyF. XXXIV, 109 és XXXII, 21). [Más megoldásai az *esterázsa*, *ëstrázsa*, *istërázsa* stb. alakváltozatok (MTsz.).]

88. **strimfli** (< ném. nyj. *strimpfl* DOLw.) ~ Csanád m. Apátfalva és Temesköz: *trimfli* (TAKÁTS i. h. és MTsz.), Cegléd *tinfli*² (TURI i. h.), Szalonta: *tirimfi* (NyF. LXIX, 8), Jászberény: *timfi* (CSOMA i. m. 23,25), Szamoshat: *trifli* (SzamSz.), Torda: *trinfi* (NyF. XXXII, 21). [Nagy számban találhatók a más megoldású *ëstrimflyi*, *istirimfli*, *istirinfi* stb. alakok is (MTsz.).]

89. **strózsák** (< ném. *strosack* DOLw.) ~ Vác, Ipolyszalka, Csongrád, Gyula és hely nélkül *trózsák* (NyF. X, 11, RADVÁNYI i. h., BÁRDOS i. h., GYEPES i. h. és MTsz.).

¹ A MTsz. a *tengelic* címszó alatt közli az adatait 'vad gerlice' értelmezéssel, pedig ez a kis madár egy verébnagyságú tarka énekesmadár. Kérdéses különben a *tengelic* és *stiglic* egymáshoz való viszonya.

² Az *f* előtti ingadozó *n ~ m* használat az adatokban a dentilabiális *m*-et jelenti.

90. **strumpfbandli** (< ném. *strumpfbandl* DOLw.) ~ Apátfalva *trupántli* (TAKÁTS i. h.).

91. **stucli** 'csuklómelegítő, ujjatlan kötött kesztyű' (< ném. *stützel* DOLw. 257). A MTsz. Dunántúlról több helyről közöl *tucli*, *tuszli* alakokat.

92. **stukatuross** (< ném. *stukatur* szóból). Apátfalva és Cegléd: *tukatúross*, *tukatúr* (TAKÁTS és TURI i. h.).

93. **svartli** 'disznósajt' (< ném. *schwartel* 'főtt disznóbőr'). NYÍRI a Zselic-ségi Szenna nyelvjárása c. tanulmányában a *zsvartli* mellett *vartli* alakot is közöl.

Helynevekben és személynévnevekben:

94. **Dancka** (< lengy. *Gdańsk*, *Gdańsko* EtSz.). A XVI. századtól kezdve van adatunk erre a lengyel városnévre. Az EtSz. az ó-lengyel *Danško* alakot veszi elsőnek, de a magyar *Dancka* nagyon jól megfelelhet egy *Gdańsk(o)* alaknak is. Valószínűleg XVI. századi átvétel, és akkor már a lengyelben *Gdańsk* volt a neve.

95. **Gbelany** hn. (< szl. *Gbelany* 'köblös'). A történeti helynévanyagban 1434: *Villa Belene*, 1469: *Poss. Belen*, 1518: *Poss. Beelan* alakok is szerepelnek a *Kbelan*, *Gbeleny* alakok mellett. [Egyéb megoldási módok a *Kebevény* és *Egbevény* (FEKETE i. m. 118–19).]

96. **Gschwindt** sz. *Svint* alakja fordul elő Mezőberényben (KENÉZ i. m. 8).

97. **Melinc** hn. (< szl. *hmelnica* 'komlóshely'). A *Hmelinica*, *Hmelinche* mellett 1411: *Melinche*, 1524: *Melyncze* és XIX. sz.-i *Melinc* (CSÁNKI III, 62).

98. **Hlozsa** hn. (< szl. *hloža* 'galagonyás'). A *Hlosa*, *Hlose* alakok mellett 1492: *Loza* (FEKETE i. m. 123).

99. **Hrabove** hn. (< szl. *hrabové* 'gyertyános'). A *Hrabo*, *Hrabou* alakok mellett van 1505-ből *Rabowa* és 1508-ból *Rabo*, majd a XIX. sz.-ből *Rabó* változat. [Más megoldás 1347: *Harabowa*, 1364: *Harabo* és *Harabowcz* (FEKETE i. m. 126).]

100. **Hricsó** hn. (< szl. *Hričov*) 1516, 1519: *Richo* és újabb *Ricsó*. [Más megoldás: *Hyrychou*, *Herichou*, *Heriso* (FEKETE i. m. 127).]

101. **Hradna** (< szl. *hradna* a *hrad* 'vár' szóból). A régiesebb *Granna*, *Garanna* alakok mellett 1439: ... *radna* és újabban is *Kisradna*, *Nagyradna*, ma szlovák *Hradná* (FEKETE i. m. 127).

101/a. A **Klapka** családnévnek Komáromban és Érsekújváron *Lapka* alakváltozata is van.

102. **Pfaff** szn.-nek *Faj* változata él Gyulán (GYEPES i. m. 11).

103. **Pflaum** szn. *Flúm* (uo.).

104. **Renkóc** hn. (< szl. *Frankovce* a *Frank* személynévből). A *Renkouch*, *Renkolch* stb. alakok mellett 1428-ból van *Frankolch* változat is (CSÁNKI III, 97).

105. **Spitzer** szn. ~ *Piccër* (Szigetköz NyF. XXVIII, 17).

106. **Stern** szn. ~ Mezőberény: *Tér* (KENÉZ i. h.).

107. **Schwarz** szn. ~ Gyula: *Várc* (GYEPES i. h.), Kemenesalja *Varc* (NyF. XXXIII, 9).

108. **Táncsics** Mihálynak, az első forradalmi munkásköltőnek, 1848 egyik hőségnek is régebbi neve *Stancsics* volt.

109. **Vladovics** szn. ~ *Ladovics* (Gyula, GYEPES i. h.).

110. **Vladimir** szn. ~ *Ladomér* ~ *Lodomér*.

Ha végigfutunk azokon a példákon, amelyekben az első mássalhangzó marad el, a helyneveket és a ritkább személynveveket nem tekintve, azt láthatjuk, hogy a szó elejéről elmaradó mássalhangzó általában csak a *p*-, *k*- és *s*- lehet, de ezek sem minden kapcsolatban. A *p*- csak *pf*-es szókezdetben maradhat el, de ez tulajdonképpen csak a német *pf*- szókezdő affrikátának hanghelyettesítéses

átvétele (50—4 és 102—3 példa). Ez azonban már nyelvemlékeinkből igazolható (50, 54). A *k-(g-)* elhagyása csak két újabb jövevényszóban (55, 57) és néhány névben (94—6, 101a) mutatható ki, ahol a szókezdő *k*-t egy nála előbbre képzett réshang vagy zárhang követi.

Az esetek legnagyobb részében a szókezdő *s-(zs-)* marad el, ha zárhang követi. Zárhangnak számít természetesen az *m* és *n* is (56, 58—92, 105, 106, 108). A zárhang csak két esetben (56, 58) hátrább képzett, túlnyomó részben (36 esetben) a zárhang (*p-, t-*) előbb képzett mint a postalveoláris *s-*, tehát bilabiális vagy alveoláris. Ez a feloldási mód azonban nem régi, mindössze két esetben (81, 85) találkozunk a nyelvemlékekben ilyen megoldással. Ez tehát a XVII. században kezdődő megoldás, és az általános régi, a szó előtt fejlesztett inetimologikus magánhangzós megoldást csak a XIX. században kezdi kiszorítani és fölváltani. Legújabb jövevényszavaink azonban már ilyen megoldással, és nem az inetimologikus magánhangzó kifejlesztésével kerülnek el a szókezdő mássalhangzótorlódást.¹

KÁLMÁN BÉLA

¹ Dolgozatom 1950-ben nyomdára készen állt. Azóta a nyelvátlaszgyűjtésekből néhány adattal kiegészíthettem volna egyes alakváltozatokat, de mivel ez a többlet eredményeim nem változtatott volna, dolgozatomat az 1950-es fogalmazásban teszem közzé.

Képzőtanulmányok a Sopron megyei nyelvjárásokból

1951. júliusában nyelvjárási szöveget gyűjtöttem Sopron megye néhány községében (Csorna, Kapuvár, Völce), és már akkor megragadta figyelmemet, hogy mennyi régies vagy pedig a köznyelvtől eltérő képzőt és képzésmódot őrzött meg ez a nyelvjáróterület. Felvetődött bennem a gondolat, hogy érdemes volna ezt a nyelvjáróterületet — de általában minden magyar nyelvjáróterületet — ebből a szempontból is megvizsgálni, hiszen nagyon jól tudjuk, hogy igen gyakran éppen a nyelvjárásokból merítheti a nyelvtörténész nyelvünk régi állapotára vonatkozólag a legértékesebb adatokat.

Elhatározásomban megerősített egykori nagy mesterem, GOMBOCZ ZOLTÁN is, aki „Egy ismeretlen képző” c. tanulmányában (NyK. XIV, 20) azt írja „... a ritkább képzők tárgyalása módszertani szempontból is érdekes volna; hiszen éppen a magyar nyelv különletében keletkezett képzők körében nyílnék a legkedvezőbb alkalom a képző keletkezésének, jelentésváltozásának s analógiás továbbterjedésének megfigyelésére.”

Sajnos azonban a nyugati nyelvjáróterületen végzett gyűjtőmunkám túlságosan rövidnek és elégtelennek bizonyult ahhoz, hogy e fontos kérdéshez érdemben hozzászólhassak. Nem is szólva arról, hogy a gyűjtésem célja sem volt akkor még egy, a szóképzéstanulmányhoz szükséges adatgyűjtés, hanem táj-szavak és nyelvjárási szövegek gyűjtése. Így igen sok értékes adat maradt feljegyzetlenül. Éppen ezért mostani tanulmányomban csak igen kis mértékben támaszkodhattam saját gyűjtéseimre. Túlnyomórészt Sopron megye nyelvjárásaira vonatkozó és a Nyelvjárási Bibliográfiában megjelölt részlettanulmányokat, monográfiákat, táj-szó- és szövegközléseket vettem figyelembe.

Természetes, hogy egy nyelvjárást a holt¹ betűkön keresztül megismerni sokkal nehezebb, sőt talán nem is lehet. Egyedül az élőbeszéd az, amely által egyes nyelvjárások különleges nyelvi sajátosságai, a köznyelvtől eltérő alaki és szerkezeti vonásai, kifejezésbeli finomságai megismerhetők. Tudom tehát, hogy tanulmányomban lesznek hibák, hiányosságok, az egyéni megfigyelés elégtelenségéből adódó félreértések vagy helytelen megállapítások, amelyeket majd a későbbi, alaposabb és a helyszínen végzett kutatások lesznek hivatva kiegészíteni vagy helyesbíteni. De addig is, ha csak néhány szempontot, néhány meg-gondolkoztató adatot szolgáltathattam a későbbi kutatások vagy szóképzés-monográfiák számára, akkor e tanulmány elérte célját.

Mint már a tanulmány címéből is látható, amit írtam, az nem teljes és részletes szóképzésmonográfia, hanem csak tallózás a nyugati nyelvjáróterületnek a köznyelvtől eltérő képzői és képzésmódjai között. A köznyelvvel megegyező képzéseket csak annyiban tárgyalom, amennyiben funkcionális terheltségük

nagyobb, vagy pedig a megszokottól eltérő alakban, jelentésben vagy funkcióban használja őket a vizsgált nyelvterület.

Megpróbáltam összegyűjteni: 1. az archaikus képzőket és képzésmódokat, különös tekintettel a régebbi hangállapotot mutató képzőkre, 2. a nyelvjárás leginkább használt, illetve eleven képzőit, tehát a köznyelvinél nagyobb funkcionális terheltséggel bíró képzőket, figyelembevéve az ősi vagy a nyelvünk külön életében keletkezett képzőkön kívül a nyelvújítási és idegen eredetű képzőket is, 3. azokat a képzőket, amelyeket érzelmi, hangulati árnyalatok, jelentéstani finomságok kifejezésére használ a vizsgált nyelvjárasterület, tehát olyanokat, amelyeknek stiláris szempontból van nagy szerepük (pl.: mondatsűrítő képzők, játszi szóképzések).

A képzőknek e hármas szempontból való vizsgálatából adódik a tanulmány három részre való tagolása, amelyen belül, kivéve az I. rész 1. fejezetét (alakilag archaikus képzők), külön tárgyalom a denominális és deverbális képzőket. Az egyes képzők mellett bibliográfiai adatokat csak akkor közlök, ha BÁRCZI, Tihanyi Alapítólevél c. munkájában nem fordul elő a kérdéses képző. Ha megvan, akkor csupán az ő művének megfelelő lapszámát közlöm, amelynek alapján mindenki, akit a kérdéses képző valamilyen szempontból (alak, jelentés, funkció) érdekel, megtaíthatja a kérdésnek eddig rendelkezésre álló teljes irodalmát.

I.

Archaikus szóképzési vonások

Alakilag régies képzők

Egy régebbi nyelvállapotot őrző alakban találjuk az

1. -ó, -ő~ -ú, -ű (R. -sy, -šy v. -sβ, -šβ > ay > oy > ó; eü > öü > ö vagy > uu > ú; üü > ü) kicsinyítő, nagyító vagy becéző, valamivel ellátottat, valamivel bírót jelentő névszóképzőt (BÁRCZI, Tih. Al. 154 kk.), amely képző tudvalevőleg több eltérő eredetű képzőnek konvergens hangtani fejlődése útján előálló alaki egybeesése, valamint funkcionális vegyülése folytán lett olyan változatos funkciók és jelentések hordozójává, mint ahogy ma is használatos (pl.: kicsinyítő, nagyító, nom. possessoris, igenév- és eszköznévképző).

E képzőt leginkább határozott jelentésmódosító szerep nélkül használják, mégpedig a nyelvjárásra különben is jellemző zártabb és rövidebb

-ü alakban: *kürtü* v *kürt* (halázműszó) 'lészából készített kertelet, kert halak elrekesztésére' (Fertő mellék MNyszet. III, 243); *kürtő*, *kürtü* 'a magyar vejsznél a rész, amelyben a hal fogva marad' (Fertő mellék uo. E szóról l. Gombocz: MNy. III, 263; MELICH: MNy. XX, 44; HORGER: MNy. XXII, 282).

-ó alakban (a mai köznyelvi -ú helyett): a *savanyó* szóban (*só* ~ *sava* + denom. -ny + denom. -ó képző); *oly savanyó*, *ha megészéd*, *apátlan fiu lesz belőle* (Kisfalud, Nagy-Miháli Nyr. XXI, 431. E szóról l. TECHERT: MNy. XXVII, 117).

-i alakban, amely feltehetőleg az előbbi képző delabializált alakja és nyelvjárási különfejleményként keletkezett a vizsgált nyelvjárasterületen

(-šy > -ei $\begin{matrix} \nearrow e \rightarrow e \\ \searrow i \rightarrow i \end{matrix}$) (vö. BÁRCZI, Tört. Hangtan és Szóalaktan c. egy. előadásai, 1951—52). Pl. *Hosszi, betegsínnek halál a végé* (Nagygeresd Nyr. XXXV, 391);

hosszi (Rábaköz Nyr. XV, 421); *előhasi* '(tehen), mely először borjazik' (Répce mellék Nyr. II, 518); *éhhasi, éhhasu* (egyhasú) 'testvér [állat], iker [embernél]' (MNy. IX, 427, Sopron m.); *ivási* 'egykorú' (Sopron MNy. XII, 44, vö. MTsz. *ivású*).

2. -ó, -ő (~-ú, -ű)

deverb. nomenképző, melléknévi igenévképző (vö. BÁRCZI, Tih. Al. 169 kk.), amelyet mint BÁRCZI is mondja (i. h.), „nem lehet elválasztani a denominális -ó, -ő, -ú, -ű-től”. E képzőt megtaláljuk:

-u alakban: *csuhu* 'fekete káka, zsombék-káka': *A puha csuhuvā lehet fonnyi* (Rábaköz, Vas m., Zala m. MTsz. KÁLMÁN, A bősárkányi gyékényszövé és szókincse 14). E szó a *suh ~ csuh* hangutánzó igető származéka (vö. MÉSZÖLY: MNy. X, 163); másként vélekedik e szóról ERDŐS J., aki a rejtelmes *c'ohok* szóval hozza összefüggésbe (MNy. VIII, 240), MUNKÁCSI, aki a kaukázusi *čaya, čiha* szóból származtatja (Nyr. XXXI, 33) és EDELSPACHER, aki török kölcsön-szónak tartja (Nyr. V, 195). Itt az -ó, -ő melléknévi igenévképző elvesztette eredeti jelentését, és eszköznévképző szerepben -ú, -ű; itt -u, -ű alakban fordul elő (vö. *seprű, szalu, vésű*). Előfordul:

-ó alakban is (a mai köznyelvi -ú helyett): *kátyó* 'nagy sár' (Nagylózs Nyr. XXX, 443), amely szó hangfestő eredetű (vö. *kattyog, kátyol*: Balaton mell. *katyma* MTsz.).

Érdekes és régies alakváltozatokban találjuk meg a *tesz* ige participiumát is a vizsgált nyelvjárósterületen. Előfordul: **tó-* és *té-* alakban, az eredeti *tek-*tőnek (ősmagy: **tey-*) kétirányú alakfejlődése következtében. Labializáló nyelvjárósterületen a fejlődés: **tey* > *teü* > *tő*, delabializáló területen: **tey* > *teü* $\begin{matrix} \nearrow \text{té} \rightarrow \text{te} \\ \searrow \text{ti} \rightarrow \text{ti} \end{matrix}$. Az előbbi alakváltozatra példa: *dölögtűő, dölögtűő nap*, az ő asszimiláló hatására, amely jellemző a Répce melléki nyelvjárásra (Nyr. XX, 364, 370); *dölögtőnap i skola* 'mindennapi iskola' (Nagylózs Nyr. XXX, 444). A delabializált alakváltozatra pedig: *dologté nap* 'hétköznap' (Répce mellék Nyr. II, 518, disszimilációval) és *delegti nap* 'dologtevő nap [hétköznap]' (Kapuvár Nyr. XXXVII, 376, vö. MTsz.).

Meg kell említenünk a -t mozzanatos és műveltető képzős igék participiumát, amely szintén régiesebb alakváltozatokban őrződött meg a vizsgált nyelvjárósterületen. Mégpedig:

a) -*tó*, -*tő* alakban (R. **tsy* > *tay* > *toy* > *tó*; **tšy* > *teü* > *töü* > *tő* alakfejlődéssel, vö. BÁRCZI, i. m. 170). Pl.: *csöngető, pörgető, szivató* (de *szivatyu* is, Nagylózs Nyr. XXX, 205).

b) -*tyu*, -*tyü* alakban (R. **tsy* > *tay*, elhasonulással *tēy* és hangsúlyátbillenéssel *iü* majd *tü*; ugyanígy a magashangú tövekben: **tšy* > *tēü* > *tüü* > *tü* alakváltozással, vö. BÁRCZI, i. h.) pl.: *szivatyu, kopótyu* (Nagylózs Nyr. XXX, 205).

c) -*té* és -*ti* alakban a kettőshangzó delabializált változataként (R. -*tsy*, -*tšy*, > -*tsi*, -*tši* $\begin{matrix} \nearrow \text{té} \\ \searrow \text{ti} \rightarrow \text{ti} \end{matrix}$ (vö. BÁRCZI, i. h.), pl.: *csikótie* 'csikottyú' (Répce vidék Nyr. XX, 410); *keszté* 'keztü' (Répce mellék Nyr. II, 560); *csikóté* (u. o. Nyr. II, 518); *fogaté* 'fogattyú' (Nagylózs Nyr. XXX, 205); *fogatil* (uo.) -*ély* deverb. nóm. képzővel továbbképezve; *kopóti* 'kopoltyú' (Rábaköz, Bősárkány Nyr. XVIII, 94. E szóról l. MÉSZÖLY: MNy. VII, 247).

Az -ó, -ő igenévképzőnek van a vizsgált nyelvjárásterületen

-a, -e változata is (vö. BÁRCZI, i. m. 170).

E képzőalak legvalószínűbb magyarázata szerintem BÁRCZIÉ, aki az ősmagyar *-γ (< fgr. *-k vagy *-η) másirányú fejlődésével magyarázza a kérdéses alakot: -ay, -eγ > -ai, -ei > -i, -é (illeszkedéssel), -á (rövidüléssel), -i, -e ~ -a (vö. MNy. XLVI, 223 stb.). De ugyanezt a fejlődési vonalat mutatja egy másik fgr. eredetű igenévképző a *-j (*-i) is. Így lehetséges, hogy az -a, -e végű elhomályosult igenevek egy részében az *-i-t kell keresnünk, mint ahogy PAIS gondolja, pl.: a *fene* -e-jében (vö. MNy. XIV, 277). Hiszen tudjuk, hogy a magyarban elég gyakori a különböző eredetű képzőknek konvergens hangtani fejlődés útján előálló alaki egybeesése és funkcióvegyülése. (Másképpen magyarázzák a képző eredetét: VÉGH J., A békési népnyelv névszótöveit 107; HORGER: MNy. IX, 116 és SULÁN: MNy. XXXVII, 118, akik elvonás útján keletkezett alakoknak tartják a *hulla*, *penge*, *lenge* stb. féle igeneveket.)

A képző -e alakváltozatára kevés példát találtam. Ilyenek: *tetē* (*háztetē*, *fejtetē*) 'ház- és fejtető' (Mihályi MNy. IX, 465); *bögyöge* (hangrendi illeszkedéssel; Maglóca Nyr. XIII, 382), de *bugyoga* (Répce mellék Nyr. II, 517) 'nagyobb korszó, melyben a mezei munkásoknak vizet visznek'.

3. -i nom. possessi képző

Fenti képző régi lativus rag eredetére mutató alakban fordul elő (vö. BÁRCZI, Tih. Ál. 143; MELICH: MNy. X, 156; SZABÓ D.: NyK. XXXIV, 446; KNIEZSA: MNy. XLV, 104). Pl.: *sáré* 'kaszáló, rét, süppedékes, mocsaras hely' (Maglóca Nyr. XLII, 382); *nádé kasza* 'nádvagó kis kasza' (Sopron MNy. X, 381) (vö. BEKE: Nyr. XLVI, 27; MELICH: MNy. XI, 417). A képző fejlődése -ei > -ei $\begin{matrix} \nearrow \text{é} \rightarrow \acute{a} \\ \searrow \text{i} \rightarrow \acute{i} \end{matrix}$. Hogy a fenti képzőt szigorúan el kell-e választani a kicsinyítő képzőtől, mint ahogy idézett kutatóink tartják, vagy pedig azonos eredetűek, mint ahogy ezt BUDENZ: UA. 267; SIMONYI: TMNy. 580; GOMBOCZ: MNy. XXII, 8; SZINNYEI: NyH⁷, 100; LEHTISALO: SUS. Toim. LXXII, 58, állítják, azt a kutatások mai állása mellett még nem merném tisztázott kérdésnek tekinteni. Magam részéről nem tartom lehetetlennek, hogy mindkét képző: a kicsinyítő -j (i), valamint a nom. poss. -i képző, de másfelől az -é lativus rag is végső fokon egy ősi fgr. helynévképzőre megy vissza, mégpedig a *-j-re (l. HAKULINEN: NyK. L, 109 kk.). Ez megtalálható a finn: *Heiniä* (*heini-jä* 'hely, ahol széna nő') helynévben. Ugyanis a fgr. nyelvekben eléggé gyakori, hogy ősi helynévképzőből egyfelől rag, másfelől gyűjtőnévképző → nom. poss. → nom. agentis → kicsinyítő képző és gyakorító képző váljék (vö. HAKULINEN, i. m. és szerző tanulmánya „A kómi -l képzőről” a NyK. sajtó alatt levő kötetében). Pl. a magyar -s képző *Nyirjes*, *Halas*, *Füzes* (helynévképző); gyűjtőnévképző; *füzes*, *nádas* stb.; nom. poss.: *házas*, *kertes*; nom. dem.: *kékes*, *zöldes*, *Annus*, *Katus*, *cicus*; gyakorító képző: *keres*, *repes*, *futos*. Esetleg ismét több különböző eredetű képző azonos alaki fejlődésével és funkcionális vegyülésével állunk szemben itt is. A kérdést a későbbi kutatások lesznek hivatva végérvényesen eldönteni. Egy bizonyos, hogy a mai nyelvhasználatban a kicsinyítő -i (-j) képző élesen elkülönül a nom. poss. -i képzőtől (pl. *házi*, *kerti*, de *Babi*, *Pali*). Hogy ez a funkció- és jelentésmegoszlás mikor és milyen körülmények között következett be, még az ugor együttélés idején-e, ahogy ezt SZABÓ D. gondolja (i. m. 446), vagy pedig nyelvünk külön életében, arra most még nem tudunk pontos választ adni. Egyelőre csak annyit mondhatunk, mint BÁRCZI: „... ahhoz azonban,

hogy tisztán lássuk, a fejlődés milyen fokára jutott el szóképzésünk és az egyes képzők, amelyek ma egymástól függetlenül, esetleg hogyan függnek még össze, az anyag túlságosan csekély” (Tih. Al. 141).

4. -gy denom. nom. képző (< -d helynévképzőből palatalizáció útján keletkezhetett, vö. HEFTY: Nyr. XL, 212; BÁRCZI, i. m. 149).

E képzőre egyetlenegy példát találtam: *Horhagyra fagy a Fertő*: ha hólyagos, gyenge jéggel váltakozva fagy be a víz, kivált szeles időben, mikor csak helyenként keletkezik erősebb, egyenletesebb jégtakaró (Hegykő MNy. X, 380; vö. OklSz.: *horh, hork, horog, horoh* 'angustiae locorum; pass, engpass'; *Horhagy* id. NySz. 1269 in ipso fossato, quod *Hurhag* uocatur stb.; MTsz. *horh* 'mély hegyi út, két hegyoldal közötti szoros út, szakadékos hegyoldalba vajúdott (vízmosta) meredek út'; de *horha*: vékony jég, mely alól a víz elfolyt; *horhára fagyott*: elfolyt a víz a jég alól s ennek következtében a jég szakadós (Győrvidék, Nyr. IX, 286). E szónak a népnyelvben különféle változatai és származékai élnek (vö. BÁRCZI, Tih. Al. 34; LAKÓ: MNy. XXXIX, 357, utóbbinál megtalálható e szó etimológiai magyarázata is). Ami a szó különleges dunántúli jelentését illeti, 'vékony jég, mely alól a víz elfutott' stb., és ami nagy mértékben elűt a szó eredeti (NySz.-ban OklSz.-ban található) jelentésétől, utalni szeretnék HAL VIKTORNAK e szóra vonatkozó megjegyzésére (Nyr. XXI, 94), „*Horh, horhagy* szót többfelé hallani, de nagyon sokfélekép”. E megjegyzése a szó különböző alakváltozataira vonatkozik. A szó fenti jelentésével nem foglalkozik, sőt *Hefty* sem (Nyr. XL, 212), aki a *Horhagy* alakról beszélve azt mondja: „A mai nyelvben nincs ezen alakra példa“. De mint látjuk van, csak a régítől eltérő jelentésben. Lehet, hogy ezt a régiségből megőrzött alakot használta fel a nyugati nyelvjárás-terület egy speciális jelentés kifejezésére. HEFTY ugyanis utal arra, hogy: „eddig nem sikerült a különböző szóalakokra különböző jelentésárnyalatokat megállapítani, noha ugyanazon a területen a szó különféle alakban is előfordul“ (Nyr. XL, 211).

5. -talan, -telen fosztóképző

Megtalálható a régies *-tél, -tíl* alakban (e képző mélyhangú párjáról l. JUHÁSZ: MNy. XXXI, 332). Ugor eredetű képző: vö. manysi: *-tāl*, pl.: *istāl* 'esztelen', *netāl* 'nőtlen', *sujtāl* 'hangtalan, zajtalan'. Pl.: *mesztíláptira vétkeszte* 'lehúzta a csizmáját' (RÖJTÖK Nyr. III, 556. A *lápti*-ban a *-t* lokativus, az *-i* pedig lativusi rag); *mesztíálláb jobban tudog mennyi, mer szoríttya ja bocskor a lábomat* (Völcese, saját gyűjtés. E képzőről l. még MÉSZÖLY: MNy. IV, 410; HORGER: MNy. X, 115).

Archaikus képzésmódok

Az alábbiakban azokat a képzéseket vesszük vizsgálat alá, amelyekben a köznyelvben már elavult vagy elavulófélben lévő képzőket használnak a Sopron megyei nyelvjárások. Ilyeneket is szép számban találunk a vizsgált nyelvjárás-területen, mégpedig egyrészüket kihalt alapszavakban, ill. származékszavakban elavult képzőként, másik (nagyobb) részüket pedig a köznyelvtől eltérően eleven képzőként, nagyobb funkcionális terheltséggel.

I g e k é p z ő k

Deverbális igeképzők

Gyakorító igeképzők

-l (< urali *-l; vö. GYÖRKE, Wortbildungslehre 36—37; LEHTISALO, i. m. 169).

A tiszta -v-tövű igékhez tartozó *nő* és *fő* igék -l szóvéggel jelentkeznek a vizsgált nyelvjárásterületen, pl.: *Tűzhelyen föl meg a szeretet* (Nagylózs Nyr. XXXI, 49); *Ott má tucc beléjje csöppentenyi a csuda vizbü, osztán mēgnjöl* (Potyond, Rábaköz Ethn. XXXIII, 77). Hogy a fenti példákban az -l inetimológikus elem-e, mely a *vót ~ volt, bót ~ bolt, süve, főve ~ sülve, fölve* analógiájára, vagy niint SZINNYEI gondolja, a *szónak ~ szólnak* hatására került bele a két igébe (NyH⁷. 123; EtSz.), vagy pedig gyakorító képző-e (vö. SIMONYI: NyK. XVI, 239, valószínűleg BUDENZ hatására), nem látom tisztázottnak. BUDENZ a MUSz-ban különválasztja a *fő, föl* és *föz* igéket. A *fő*-t egyezteteti a zürj. *pu-* 'kochen, főni' igével. Mindenesetre a komi alakok igen meggondolkoztatóak, amennyiben a *punji* (főni) alak mellett a sziszolai és lozvai nyelvjárásban megtaláljuk a *puljlljini* többszörösen képzett -l gyakorító képzős alakot, az ízmaiban: *puljlljini*, a pelimiben: *puvi vjini* alakot. (WICHM.—UOT., Syrj. W. 218). Az -l gyakorító képzőt megtaláljuk

-ly alakban is, pl.: *sepelyő*, 'rimánkodva panaszkodó' (Sopron MNy. XII. 44). Ugyancsak egy, a köznyelvtől eltérő képzőborkorban,

-ull-ként: *halulla* 'többször hallja' (Csorna Nyr. XLII, 334), amelyben a képző megkétszerezésével fejezik ki a cselekvés gyakoriságát, többször való előfordulását.

-g (< urali *-nk; vö. GYÖRKE, i. m. 59).

Érdekes származékszóban fordul elő a -g képző, mégpedig olyan alapszóhoz járulva, amelyhez köznyelvi használatban sohasem járul -g gyak. képző: *folyogár* (-g gyak. + -ár deverb. nom.) 'hajócska, egy tölgy derekából' (Fertő mellék MNyszet. III, 244). A képző előfordul még

-ng alakban is. Ezt az alakot BUDENZ (UA. 42) és SIMONYI (NyK. XVI, 257) a fgr. *-ng gyak. képző ősbibb fokot megőrző alakjának tartják. Valószínűbb azonban, hogy az -ng a népnyelvben igen gyakori *g > ng* változás eredményeképpen (elhasznulás) jött létre (*náspágol ~ náspángol* vö. DEME: MNy. XXXVII, 190). Pl. *fut csak ugy őringül* 'igen sebes futásról' (Rábaköz Nyr. XIII, 73; alapszava: *őr, öröl, őriz*, vö. JUHÁSZ: MNy. XLIV, 135). Az *őringül* mellett az *őrjeget* alak is előfordul 'erősen kiabál, torkaszakadtából kiabál' jelentésben (Felsőszakony Nyr. XVII, 384. A -j egy ősi fgr. *-j gyakorító képző maradványa, vö. BUDENZ: UA, 34; LEHTISALO: SUS. Toim. LXXII, 79, amely a magyarban főleg képzőbokokban fordul elő); *mikor fölibrett, messzire lát ek kis tüzet, azt keringüli valaki* (Rábaköz Nyr. XIV, 569); *meringüllő* 'vizmerítő' (Sopron, saját gy.). A fenti -gol, -gel, -göl ~ -ngol, -ngel, -ngöl (gyak. -g + gyak. -ol, -el, -öl) képzőbokrot mint látjuk, a zártabb -gul, -gül ~ -ngul, -ngül ~ -ngü, -ngü alakban találjuk a vizsgált nyelvjárásterületen.

-igál ~ -ingál ~ -ingyál (gyak. -g + gyak. -ál). Pl.: *csuórigá, csuóringá* 'lopkod' (Mihályi MNy. IX, 426); *kalingyál* 'perdül'; *főkalingyázott* 'elesett' (Nagylózs Nyr. XXX, 444; -ng > -ngy másodlagos palatalizációval). A fenti példákban azonban az is lehetséges, hogy a -gál, -gél gyak. képzőbokor eredeti -int mozzanatos képzőbokorhoz járult, és nem *g > ng* hangfejlődéssel állunk szemben. Tehát eredeti *csuórintgál, kalintgál*-ból keletkeztek a közbeeső *t* kiesésével (SIMONYI: NyK. XVI. 257).

-gőzik ~ -ngőzik ~ -ng^uőzik (gyak. *g* + visszaható -őzik): *szapírkák szálling^uóztak* (Mihályi MNy. IX, 464). A *g* > *ng* változásra igen érdekes példa a *lóng, lóngat -g* gyak. képzős igealak; *lóng* (Sopron Nyr. XVIII, 288) és *lóngat* (Felsőszakony Nyr. XVII, 384). A *lóng* elhomályosult gyakorító képzős ige (vö. *lódul, lódit, lóbál*). Az ismertetett nyelvjárásterületen előfordul *lombál* és *lombita* is (Horpács Nyr. XXV, 227). Itt esetleg egy *lógg, lóggat* alak *gg*-jének elhasonulására gondolhatnánk; *lóg* > talán a *függ* analógiájára *logg* ebből *lóng*, ugyanígy *lóggat* > *lóngat* (a felsőszakonyi adatközlő összeveti e szót a *melenget*-tel). Valószínűleg a *lóng* alak hatására keletkezett a *hing*: *a fán hing a büröm* (Sopron Nyr. XLVIII, 80). Bár gondolhatnánk kontaminált alakra is *lóg* és *hintál*-ból, vagy pedig a német *hengen* átvételére az Ausztriával határos nyelvjárásterületen.

-d (< urali *-nt gyak. és kezdő igeképző; vö. BÁRCZI, Tih. Al. 175).

Előfordul: 1. Gyakorító képzőként

-ód (-yód) alakban, pl.: *oszt el is kő mosyónyi* (Kapuvár, saját gy.); *émosóttál mán?* 'elmosogattál' (Röjtök Nyr. III, 514); *csak éccer öblitem asztán a mosódásnak állok mosogatás'* (Kisfalud saját gy.); *Erre a szakácsné mosóó ronggyal betekert kezében merő kanalat tartva beszalad* (Csepreg Nyr. IV, 564).

2. Kezdő igeképzőként (mom. inchoat. jelentésben). E jelentésben főként az -ad, -ed képző használatos. Pl.: *tikkad* 'alább hagy valamivel, lelohad pl. a tűz'; *megettikkad* 'megcsendesül, megkomolyodik' (Mihályi MNy. IX, 465); *csovad*: *elcsovad* 'eltűnik'; *kicsövad* 'kibomlik [női haj, zsákszáj] stb.' (Mihályi MNy. IX, 426), *csóvad*, *elcsóvad* 'felbomlik pl. kötés' (Sopron MNy. XII, 42). A hangutánzó eredetű *suh- ~ csuh-* tőből származik (vö. HORGER: MNy. XXV, 52; PAIS: MNy. XIV, 70 *suhad ~ suvad*; *csovad ~ csواد, csódik*; *suvaszt ~ csuhaszt ~ csovaszt ~ csuaszt ~ csóaszt*); *összecsuppad*: *az iéretlen kákuó összecsuppad, nem lehet hasznányi* (KÁLMÁN, A bősárkányi gyékényszöves 18); *megijedt a vetés 'nagy melegben megfonnyad'* (Nagylózs Nyr. XXXIII, 420). Érdekes példa a komplikációs jelentésváltozásra. Lelki jelenség neve átvive a vele kapcsolatos testi állapotváltozásra: aki megijed, az letörik, lekókad, lefog, megfonnyad, így kaphatta a *megijed* ige a *megfonnyad* jelentést a vizsgált nyelvjárásterületen. (Vö. *csömör ~ sömör, aggik ~ aggódik*. Példákat l. GOMBOCZ: Jelentéstan ÖM. I, 31); *megkovad* 'megfől' (Nagylózs Nyr. XXX, 443). E szó magyarázatát l. HORVÁTH K.: MNy. XLVI, 340).

-r (< urali *-r; vö. BÁRCZI, i. m. 156–157).

Önálló használatára kevés példát találtam. Pl.: *összehidar* 'összekopor' (Sopron m. Nyr. XLV, 349; alapszava ismeretlen); deverb. nom. képzős származékokban: *sodriékkal szövik keresztbe* [sásból sodrott in] (KÁLMÁN, i. m. 10). Képzőbokokban gyakoribb, pl.:

-ródik ~ -ryódik (-r gyak. + -odik visszaható képző), pl. *tipruódik mind a szaruó galamb* (Bősárkány Nyr. XVII, 184). Az -ódik képző álvisszaható képzőként szerepel e példában gyakorító jelentésárnnyalattal.

-rnyáz (-r gyak. + -ny deverb. nom. + -z denom. verbum képző): *szapírnyáz* 'szaporáz, gyorsan, hadarva beszél' (Mihályi MNy. IX, 465). Alapszava: *szap-, szíp-* hangutánzó igető, pl.: *Valahu tűz v^uót, mer szapírkák szálling^uóztak* (Mihályi MNy. IX, 465).

-s (< fgr. ?*-*sk*, ill. urali *-*tš*; vö. BÁRCZI, i. m. 178).

Önálló használatára nem találtam példát, de annál gyakoribb képzőbokokban. Pl.: -*skol* (gyak. -s + mozz. -*k* + gyak. -*l*). Pl.: *tapaskol* 'nagy testű táncoló' (Felsőszakony Nyr. XVII, 384).

-*cskul* képzőbokokban (*s* > *cs* affrikációval) -*cskul* alakban: *bóbičskul* 'bólintgat, szundikál' (Csepreg Nyr. II, 371).

-*zsol* képzőbokokban (*s* > *zs* zöngüléssel, -*s* gyak. + -*l* gyak. képző). Pl.: *verázszú* 'virraszt' (Bósárkány Nyr. XVIII, 238). Érdekes adat, t. i. a dunántúli nyelvjárásterület nagy részén ilyen értelemben használják a *verázsol* ~ *varázsoni* ~ *verázsolni* igét (vö. MTsz.). Viszont a Jászságban *viricsol* alakban (Nyr. XXIX, 92), Háromszékben pedig *virikkél* 'virraszt', *fenvirikkél* 'fönnvirraszt' (Vadrózsák), *virikol* 'beszélgetéssel ébren tölti az éjet' (Ége Nyr. XXIX, 480). E tarka alakváltozatok oka valószínűleg az, hogy fenti ige a *vir-* ~ *ver-* hangfestő töből származik (vö. BÁRCZI: SzófSz. *virrad* 2.), de az is lehetséges, hogy a nép nyelvében az alaki hasonlóság következtében keveredtek a fgr. er. *virrad* és a szl. *vražiti* > *varázsol* igék megfelelői.

* -sz (< urali *-*š*; vö. BÁRCZI, i. m. 178)

Egy példát találtam a képző önálló és régiesebb alakban való használatára, (a mai köznyelvben -*d*-t találunk), mégpedig egy -*sz*-szel és -*d*-vel bővülő *v* tövű igében. Pl.: *esküszni* 'esküdni' (Csorna Nyr. XXII, 330). Az -*sz* képzőt megtaláljuk

-*ász*, -*ész* alakban is, amelynek -*á*, -*é* eleme még tisztázatlan (vö. BÁRCZI, i. m. 144 kk.), bár legelfogadhatóbbnak azt tartjuk, hogy itt a tövéghangzó egyszerű nyúlásával állunk szemben (-*s*, -*š* + *sz* > -*ász*, -*ész* nyúlással > -*ász*, -*ész* i. m. 147). Pl.: *kundész* 'kutat, fürkész' (Felsőszakony, Sopron m. Nyr. XVII, 384 vö. Vas m. *kendész* MTsz.). Ez az alak azonban épúgy mint a denom. képzők között tárgyalt *fázt* alak a képző -*s*, -*š* + *z* + *sz* képzőkből való eredete mellett is szólhatna, és ebben az esetben az ilyen nem illeszkedett alakot megőrzött régiségnek kellene tartanunk. (Vö. [KRESZN.] *kundész*, *fürkész*, *kórész* 'böngésző pl. szőlő, krumplic után'; SIMONYI: NyK. XVI, 262: *kotrész*, *kórész*, *turész*, *kundész*. U. így KÖRÖSI: Nyr. XI, 205). Ezekről azonban BÁRCZI azt mondja, hogy analógikus úton is keletkezhettek (i. m. 145). Megtaláljuk a képző mélyhangú párját is a vizsgált nyelvjárásterületen: *kandász* (Sopron Nyr. XLVIII, 90). Ritka előfordulása arra enged következtetni, hogy a képző az elavult képzők közé tartozik, vagy legalább is az elavulófélben levőkhöz.

Mozzanatos képzők

-*m* (< urali *-*m*; vö. GYÖRKE, i. m. 44; LEHTISALO, i. m. 113 kk.).

Szintén csak képzőbokokban, ill. deverb. nomenképzős származékszavakban fordul elő. Pl.:

-*mes* (-*m* mozz. + -*es* melléknévképzős): *érmes* 'könnyen érő' (Felsőszakony Nyr. XVII, 383); *irmesség* a) 'erő az emberben', b) *Semmi irmessége* (nedve) *sincs a földnek* (Sopron MNy. XII, 43); *irmes a föld, sē nedves, sē szároz, ippen jó szántanyi* (Röjtök MNy. III, 555).

-*mati* (mozz., ill. kies. -*m* + kicsinyítő -*ti* képző): *duzmati* 'duzzogó, nyakas' (Csepreg Nyr. XXXI, 51); *duzmati* 'ki mindig bosszús' (Sopron m. MNy. XII, 43, vö. *duzmatyi*, *duzmadt* MTsz.); *felduzza az orrát* 'megharagszik, megorrol' (Alföld Nyr. LXIII, 24). E képző nyilván azonos a deverb. és denom. -*m* képzővel (vö. BÁRCZI, i. m. 168—169, GYÖRKE és LEHTISALO, i. h.), minthogy a legtöbb

ősi képző járulhatott kezdetben igéhez is névszóhoz is. És így később — a szófaj-kategóriák teljes kialakulása és elkülönülése után — egyrészt névszóképzőként (deverb. és denom. nom képzőként), másrészt igeképzőként (gyak. ill. mozzanatos igeképző jelentésben) fejlődhetett tovább. A fenti példákban is lehet deverb. nom. képző az *m* (érmes vö. *vérmes*, *duzma* vö. *tukma* 'nehézkés, együgyű'), ami szintén a különböző funkciókban használt képzők azonos eredete mellett szólna.

-*p* (< urali *-*pp*; vö. GYÖRKE, Wortb. 20, LEHTISALO, i. m. 241).

Ez a köznyelvben már kihalófélben lévő képző igen eleven a vizsgált nyelv-járás területén. Különösen hangfestő szavakban használják. Főleg képzőbokrokban fordul elő. Pl.:

-*pol* képzőbokrokban (-*p* mozz. + *-l* gyak. képző). Pl.: *kuruszpol* (csizmát) 'a földön mint egy húzva dörzsölve járván elvásít' (Fertő mellék MNyszet. III, 242); *Ez a lator fírfi gyerék még a kis j'ezus csizmájját is ékuruszpúná* (Mihályi MNy. IX, 428). E szóval kapcsolatban arra is gondolhatnánk, hogy a ném. *krispeln* 'puhítja a bőrt' magyarosított alakja.

-*pel* (-*p*. mozz. + *-l* gyak.): *sepelyő* 'rimánkodva panaszkodó' (Sopron m. MNy. XII, 44; vö. MTsz. *sepeleg*). Hangfestő eredetű *si-vít*, *sikolt*, *se-peleg* stb.

-*t* (< urali *-*tt*; vö. BÁRCZI, i. m. 179).

Aránylag ritkán és főként képzőbokrokban használt képző. Pl.: *-tol* (-*tú*), *-tül* (-*tű*) képzőbokrokban (-*t* mozz. + *-ul*, *-ül* gyak.): *az ágyban hever, szunyjátol* (Fertő mellék MNyszet. III, 406), *l^uóstú, l^uóttú* 'lót-fut, ögyeleg, kószál' (Mihályi MNy. IX, 428); *pöketű* 'onanzál', *pöket* 'emberi magv' (Bósárkány Nyr. XVIII, 191).

-*ret* (-*r* gyak. + *-t* mozz). Pl.: *sedret* 'oldalt fordul, eloldalaz' (Mihályi MNy. IX, 464).

-*etődik* (-*t* mozz. + *-ődik* visszaható képző). Pl.: *alig léletődik* 'alig vesz lélekzetet' (Kisfalud Nyr. XXI, 381). Vö. *lehel* ~ *lél*, *lél*.

M ű v e l t e t ő k é p z ő k

-*t* (< uráli *-*tt*; vö. BÁRCZI i. m. 180 kk.).

Elégé ritka képző és főként nem valódi, hanem álműveltető igeképző funkcióban fordul elő. Pl.:

-*t* alakban, elhomályosult származékokban: *Kedves itójára vájjik* [ha valaki ivott] (Kisfalud Nyr. XXI, 475); *Nem tudom vitve montam-e vagy viletlen, de kicsúszott a számon* (Sopron Nyr. XLIV, 189). Az alapszó: *vél*. (A *lét*, *tét*, *vét*-ről LEHR: MNy. IV, 24).

-*at*, *-et* alakban, főleg a cselekvés megengedését, eltűrését kifejező igékben. Pl.: *Mindén jó miz nyalattya magát*. 'Minden jó maga magát kedvelteti' (Kisfalud Nyr. XXI, 381); *kapatós út* 'meredek út' (Nagylózs Nyr. XXX, 443); *kojtat* 'csatangol, kóvályog' (Mihályi MNy. IX, 428). A *kojtat*-ban az *-at*-nak, ill. *-tat* képzőnek gyakorító jelentése van. Valószínűleg a *kapatós* is a *kaptat* ige tájnyelvi változata és mint ilyen a műveltető képzővel képzett gyakorító igékhez tartozik SIMONYI értelmezésében (Nyr. XLVI, 93). Vö. *vágtat*, *ugrat*. Az utóbbi igének gyakorító jelentésben való használatára magam is találtam példát DÉRI VINCE és KÁRPÁTI KELEMEN kéziratgyűjtésében (a szombathelyi múzeum tulajdona) „Vig nótátok mellett egyet had *ugratok*“ (t. i. táncolok). Azzal a különbséggel, hogy az ilyen igéket nem tartom műveltető képzős igéknek, hanem gyakorító, ill. mozzanatos igéknek. Ugyanis a *-t* képzőnek — mint ősi formánsnak — sem volt eredetileg „állandó irányú jelentésalakító szerepe vagy szerepei“... „hanem a jelentés nagy mértékben függött az alapszótól besugárzott jelentéstartalomtól, másrészt a képzett szó jelentését az alkalmi használat irányította s

az alkalmi használatokból lassan kialakuló szokás rögzítette“ (BÁRCZI, i. m. 141). Így a *-t* is járulhatott gyakorító, mozzanatos, később műveltető igékhez is, és így sugárzódott bele a különböző igék jelentéstartalma. Ezt jóformán az összes ősi képzőről elmondhatjuk, és a fgr. nyelvek szóképzése területén végzett eddigi kutatások is ezt látszanak igazolni. (A *-t* műveltető képzőről különben, hasonlóan BÁRCZI, i. m. 181).

-tat, -tet (*-t* műveltető képző elemismétléssel l. SZILASI: NyK. XXIV, 185; SZINNYEI: Szily Eml. 78). Pl.: *értetni* 'aratáskor, vagy utána a gabonát kivenni szalmájából mielőbbi használat végett'; *Még a rossz idő miatt nem tudtunk értetni* (Sopron Nyr. XXXV, 41). A köznyelvben ezen alak helyett az érlelemismétléses képzőbokr használatos.

-l (< urali **-l*)

Egy ősi *-l* műveltető képzőt tesz fel VASVERŐ R.: NyK. XIX, 297, BEKE: Nyr. LIV, 133; másként *-l* gyak. képzőnek műveltető jelentésben való használatáról a szerző az NyK. most megjelenő kötetében. E képzőre egyetlen példát találtam, mégpedig a *-lat* (? műveltető-*-l* + műveltető *-at*) alakban: *megszoplattam a borjaját* (Eszterháza MNy. XI, 188; u. így Rábaköz Nyr. XXXI, 116).

Visszaható képzők

-ik (tsz. 3. személyű tárgyias igei szem. rag; l. BUDENZ: UA. 105–6; GOMBOCZ: SUS. Toim. LXVII, 116; SZINNYEI: Nyr. XXI, 102; MÉSZÖLY: NéNye. I, 67).

-ik képzővel képzett visszaható igék eléggé ritkán fordulnak elő. Néhány példa őrzi ezt az ősi képzésmódot. Pl.: *evvel feszített ki a vásznat, hogy a borda össze ne zuzzik* (Rábaköz Nyr. XV, 521); *Mas szülik, vaj má mékszületett* (Sopron Nyr. XXVI, 567); *mékfujakszik* 'megszikkad, megszárad' (Mihályi MNy. IX, 427).

-lik (*-l* gyak. + *-ik* visszaható képző): *szánlik*: *Jól szánlik a föld 'es lässt sich gut ackern'* (Sopron MNy. XII, 45). Itt már képzőbokrban fordul elő az *-ik*. LAKÓ (MNy. XXXVII, 97) az *-l* gyakorító képzőnek is visszaható értéket tulajdonít: *szánt* (tr.) ~ *szánlik* (intr.), *bont* ~ *bomlik*, *ont* ~ *omlik*, *hint* ~ *hmlik*. Valószínűbbnek tartom azonban, hogy az *-ik* hatására kapta az *-l* gyak. képző a visszaható mellékértéket, amely jelentésben való elterjedését, illetőleg használatát elősegítette az a körülmény, hogy ott volt mellette egy tranzitív igepár: *bont, ont, ront* stb. Ugyanígy jutott műveltető mellékértékhez a *-gat, -get* gyak. képző, pl.: *forog ~ forgat, pereg ~ perget*, a vele szemben álló intranszitiv igepár hatására.

Denominális igeképzők

-d (azonos a deverb. *-d* igeképzővel, vö. BÁRCZI, i. m. 176)

-dáz (denom. *-d* + denom. *-z*): *bogdáz* 'csetlik, botlik' (Nagylózs Nyr. XXX, 443). Alapszava: *bog*.

-dül (denom. *-d* + denom. *-ül*): *mégekönnyedült a bugyra* 'uti tarisznya' (Röjtök Nyr. III, 465).

-öd, -öd (*-üd*): *né neszüdj* 'ne lármázz' (Nagylózs Nyr. XXXIII, 420); *megneszüdik* 'megijed, megriad' (Nemes-Viss Nyr. XVII, 336); *Régén hallottam mán neszödni, tán bion meghött* (Röjtök Nyr. III, 514).

Csupán képzőbokokban fordul elő, és főképpen igeképző, mégpedig deverb. igeképző funkcióban (vö. BEKE: Nyr. LIV, 125). Ez a körülmény a képző ősi voltára utal. Egyaránt járulhatott igékhez és névszókhoz. A köznyelvben mámar főképpen névszóból képezünk igét e képző segítségével: *vénheszik, bűnhőszik, hírheszik*. Előfordul:

-had, -hed képzőbokokban (denom. -h + denom. -ad ~ -ed): *lelohadt a levele* 'lelohadt' (Kisfalud Nyr. XXI, 335). Valószínűleg hangfestő eredetű tőből. Ugyanígy: *Hörgő, bömhett, pihe embër vót az ura* (Kisfalud Nyr, XXI, 475). Alapszava azonos a *bumfordi, bömhec, bamba* alapszavával, hangfestő eredetű; ? *rihál, 'szagat'* (Nagylózs Nyr. XXX, 443, vö. *riszál, rihál* MTsz.) valószínűleg szintén hangfestő eredetű, de lehet, hogy itt a -h-s alak egyszerűen egyéni használat *riszál* helyett.

-l (azonos az -l deverb. igeképzővel)

Képzőbokokban fordul elő. Pl.:

-lik (denom. -l + -ik visszaható képző): *a lónak nagy lába van, mégis megláblík* (Felső-Szakony Nyr. XVII, 384). Vö. *láb ~ lábal, lábol*.

-let képzőbokokban (denom. -l + műveltető -et) közlet: *A tyuk közlet 'minden második nap tojik'* (Rábaköz, Bősárkány, Nyr. XVIII, 94).

-ódik, -ödik (-odik, -ödik)

Azonos a visszaható képzővel (vö. SIMONYI: TMNy, 440, GOMBOCZ: SUS. Toim. LXVII, 115; BÁRCZI szerint, i. m. 181 < urali *-β > fgr. -v + gyak.-d + vissz. -ik.

megmohodik 'megundorodik' (Nagylózs Nyr. XXX, 443; vö. *mög mohó-kodik* 'megcsömörlik' (Vas m., Órség, Sopron m. Göcsej stb. MTsz.); *mögmohó-dott a kezem 'földagadt'* (Szilsárkány Nyr. VI, 373). Amint látjuk, e szó kétféle jelentésben él a vizsgált nyelvjárásterületen: 1. megcsömörlik (különösen állat a tisztátalan takarmánytól), 2. a boka és csukló erőltetés következtében megvastagodik, megcsomósodik. Alapszava: SzD. *moh*, származékai: *mohonn*, *mohonkodik*, *mohonság*. A szóról I. MELICH: MNY. XII, 149, 260; NAGY J. BÉLA: MNy. XXIII, 43; SIMONYI: Nyr. XXIX, 489; RÉTHEI P. M.: Nyr. XXXVII, 454; MARIANOVICS: Nyr. XXXVIII, 28; BEKE: Nyr. LVIII, 79. A szó eredetével és származékaival foglalkozók azonban a szónak ilyen két különböző jelentésben való használatáról nem tesznek említést. Itt valószínűleg megint a komplikációs jelentésváltozás egyik esetével állunk szemben. A mohón megevett ételtől megcsömörlik az ember, aminek következménye, hogy megdagad, megpuffad a hasa a megemésztetlen ételtől. Ugyanígy dagad, puffad az ember vagy állat csuklója, bokája a megerőltető munka (járás) következtében.

pantikáál'ódik: *Én nem tom melle víréd léhet, hom mindig pantikáál'ónná a zember gyerekvé 'kötekedik'* (Mihályi MNy. IX, 464). Az igének reciprok jelenteése van. SIMONYI (Nyr. VII, 485) is említi az igét *pántolódni, pántálódni* alakban. MELICH (Nyr. XXIV, 350) megkérdőjelezi a *pántolódik* 'rixor, hadern, ranken' (NySz.) szót mint „német vendégszót“, amely DANKOVSKY szerint az osztr.-baj. *panteln*-ből származnék, de MELICH szerint „Dankovszkyt forrásaimból nem bírom igazolni“.

-z (< fgr. *-t. Azonos a -z gyak. képzővel; vö. SIMONYI: TMNy. 458—460; SZINNYEI: NyH⁷. 79). Pl.:

űöröz: *Krisztus koporsuóját se űöröztík ingyen* (Rábaköz Nyr. XXIV, 585). Érdekes adat az e nyelvjárásterületen igen gyakori labiakés illeszkedésre. E szó

alapszava ősi fgr. nomen verbum tő: *ör-* 'öröl, ör' (vö. JUHÁSZ: MNy. XLIV, 135 kk.). Származékairól: *öröl, öringel, öringül* stb. I. MTsz., NyF. XXXIII, 24 és fentebb.

nadárzik (~*nadalyodzik*) a tehén, ha közeledik a borjazás ideje, azaz tőle, enyke, hígság foly el (Fertő mellék MNyszet. III, 244) (KRESZN.). *nadár* „hígság a' mit a' borjas tehén magától elvet. Hallottam 1825. Febr. 17“; *lastonyozni, ladonyozni* 'kis hajót, hozzá deszkát toldván nagyobbítani' (Fertő mellék MNyszet. III, 244). E képző előfordul képzőbokokban is:

-doz, -dez, -döz (denom. ill. deverb. *-d* + denom. és deverb. *-z*) *mégvizesíttem az íjjé* (megizzadtam), *azér még most is hivedézém a ködmen alatt* (Mihályi Nyr. XXII, 473); *ugy hivedéztem esszá ruhábo* (Sopron m. Nyr. XLIV, 189). Ezen igealak a *hű-l* ige régiesebb alakváltozatát őrzi *hiü* $\begin{matrix} \swarrow \text{hív-} & \text{(delabializációval)} \\ \searrow \text{hü-} & \text{(labializációval)} \end{matrix}$, vö. *meghí-vel* 'meghül' (JókK.; ZOLNAI: Nyr. XVIII, 19, 23).

-ász, -ész (BÁRCZI, i. m. 144 kk.).

Azonos a deverb. *-ász, -ész* képzővel (R. *-s, -š* + *-sz* vagy *-s, -š* + *-j* deverb. és denom. verbum képző + *-sz*). Pl.: *fász* 'fát szed' (Sopron Nyr. XLVIII, 80). Zártabb tendenciájú területen a fejlődés: *-ász, -esz* > *-ász, -ész* > *-ász, -isz* (nyúlással) > *-ász, -isz*.

N é v s z ó k é p z é s

Deverbális nomenképzők

-j (< urali **-j*, vö. BÁRCZI, i. m. 141). Pl.:

Kopaj, 'kopogás' (Mihályi MNy. IX, 428); *Nagy döndörejjel leesett a láda* (Felsőszakony Nyr. XVII, 383). Talán kontaminált alak *döng* és *dörejből*. PAIS szerint „Ezek közül a főképen a nyugati nyelvjárásokban jelentkező és részben köznyelvivé általánosult elemek közül több bizonyára nyelvünk régi állományához tartozik, és a végén a finnugor deverb. *-j* névszóképzőt hordozhatja“ (MNy. XLV, 277). Az ilyen névszóalakokban, mint *kacaj, zuhaj, robaj, ropaj, moraj, dorej* stb. szerinte a képző kettőshangzós alakja őrződött meg: *-aj, -ej*, ez az alak jellemző a „hangkifejező szócsoportra“, míg más szóknál egyéb képzők szorították ki, vagy pedig a kettőshangzóból keletkezett *-á, -é* > *-a, -e* alak, mégpedig már az ómagyar korban (i. h.).

Ez a *-j* képző feltehetőleg azonos eredetű a deverb. valamint denom. *-j* kicsinyítő képzővel, valamint az *-i*-nom. possessoris képzővel is, és éppen az a körülmény, hogy a fejlődés folyamán különböző jelentések és funkciók hordozójává vált, okozta divergens alaki fejlődését is. Fenti speciális használatában az ősi fokot őrizte meg: *tővéghangzó + -j* (*-j*). E képzőnek az ősi finn helynévképzővel, valamint az urali deverbális névszóképző **-j*-vel és az urali **-j* igeképzővel való azonosságát BÁRCZI is felveti (i. m. 144). A *-j* (*-j*) képzőt megtaláljuk képzőbokokban is. Pl.:

-ár, -ér (deverb. *-r* + *-r*; vö. BÁRCZI, Szóalaktan. Egyet. előadások 1951—52; másképpen PAIS: MNy. XXII, 135). Pl.: *folár* 'buja' (Sopron Nyr. XXXV, 41; vö. *folyár* Vas m., Göcsej 'kicsapongó, parázna' < *foly* + *-ár* (PAIS: MNy. XXII, 134); *észér: ojjan. észér, csakúgy gyomájo magábo az itét* 'falánk' (Mihályi Nyr. XXII, 473; vö. NySz. *ész-ik, ész-ön*).

? *-ék* (? *-k* és *-j* + *-k* képzők keveredése vagy *-ak, -ök*-ből nyúlással; vö. BÁRCZI, i. m. 167).

Igen eleven képző a vizsgált nyelvjárásterületen. Pl.: *sodriék* v. *sodring* 'in': *Ehhez százméteres sodriéket ké csinányi.* (KÁLMÁN, A bősáráányi gyékény-szöves 19). A *sodring* alak a -k és -g képző azonos eredetére vall. Itt a -k képző-höz még egy *n* kics. képző is tapad (vö. PAIS : MNy. XV, 129); *lityeniek*: *maradhas má té kis lityeniek!* (becenév: 'kis mihaszna, parányi' stb. saját gy. Szany és Szil); *tamadék*: *Az új kerítésnek is jó a tamadék* (Győr-Sopron-Vas m. Nyr. XXXVI, 92): támaszték helyett mondják; *ránték* 'ételbe rántáshoz kívántató zsiradék' (Sopron Nyr. XXXV, 42); *sülék* (sülék) 'a földön keresztülvonuló, nyáron lesülő sáv' (Mihályi MNy. IX, 464). Inetimológikus -n-nel vagy -n kics. képzővel: *sülénk* 'sülékeny homokos v. kavicsos föld' (Sopron Nyr. X, XV, 42); *körömfaladik* 'maradék'; *osztég, ha émissz a lakodalomba, hozz nekünk ám ékkis körömfaladikot* (Röjtök Nyr. II, 369); *adott ek kis tehén hasznát: téj hárolikot* (Mihályi és Kisfalud Nyr. XXII, 473; vö. *hártt, harácsol, háradék*).

-ál, -ály, -ély (vö. BÁRCZI, i. m. 152).

Azonos az -l kicsinyítő képzővel és az -ály, -ély (-ly) denom. névszóképzővel (vö. GOMBOCZ: NyK. XLV, 1). Előfordul helynévben és közszóban is. Helynévben: „*Velál* bérlő község Kapuvárott a XVIII. században, a mely együttesen bérelt az uraságtól egy *Hidász* nevű pusztát. Ehhez a községhez tartozók külön bíró, esküdtek és jegyző vezetése alatt állottak.“ (HEVESI: Nyr. XXXIII, 51). A szó eredetére l. BUDENZ: Nyr. III, 291, aki a *val-* (*vall-*) 'habere' származékának tartja, u. olyan továbbképzéssel, mint a *hal* ~ *halál* esetében; ARANY J.: szerint nem a 'habet, possidet' jelentésű *vall-*-ból származik, hanem a *val-* (est) létigéből, *valál* „tehat oly valami, a mi est: tehát épen úgy vagyon, birtok, s a sárosi tótok emberségéből most már falu is“ (Nyr. VIII, 322). Megvan erdélyi helynevekben is *Volál* (Háromszék), *Valár* v. *Velár* (Hunyad m.). A képző előfordul közszóban is, pl.: *Megmontam a rendét, hogy né légyen vitálódás* (Kisfalud Nyr. XXI, 431) 'vita'.

-ály: *apály. Egész nap nincs apálya a munkának 'szünet'* (Sopron m. MNy. XII, 42); *osztály* pl. *osztályos egység* 'a birtok felosztásakor használt kifejezés' (Nagylózs Nyr. XXX, 201).

-ag, -eg (< ? -k képző zöngésült alakja vagy fgr. *-nk).

E két különböző eredetű képző alakilag elkeveredhetett egymással, és most már bajos megmondani, melyik van a kérdéses -ag, -eg végű szavakban. E képzőről l. BÁRCZI, i. m. 168. Pl.: *hupalag, kupalag* 'kelevény, daganat' (Mihályi MNy. IX, 428), *hupolag* 'hólyagforma daganat' (Csepreg Nyr. II, 372. Ugyanígy Balaton mell. és Göcsej, valamint Rápa vidéke, vö. KASSAI II, 444 és KRESZNE-RICS, I. 345. Fgr. eredetű ~fi. *kuplá, kuula* 'buborék, hólyag', *kalan kupla* 'halhólyag, ? lp. *goppalas* 'pustula', vö. WICHMANN: MNy. IV, 396. A szóról l. még BEKE: Nyr. LIII, 87 LVI, 155 és LXIII, 45, 99.)

-osz (azonos eredetű a már tárgyalt deverb. és denom. -sz, -asz, -ész képzővel).

Pl.: *folyosz* (halászok műszava) 'könnyű kis fadarabocskák a háló szélére kötve, melyek a víz fölén úszkálnak, ha a háló elmerül' (Fertő mellék MNyszet. III, 244). Ez a példa is igazolja BÁRCZI azon elgondolását, hogy „a valamivel foglalkozót jelentő -sz névszóképző előtt nyiltabb tövéghangzó, más jelentésű -sz névszóképző előtt zártabb lesz általánossá, a tövéghangzó mintegy hozzátapadva a képzőhöz“ (Tih. Al. 146). Pl.: *luazu, de ruuoz* (uo.). Az Apork.-ben előforduló és nem ezen elgondolást támogató alakról, a *vadozoknak*-ról l. LOSONCZI: MNy. XXV, 267.

-tény (a képző végső eleme a kicsinyítő -ny, amelyet megtalálunk a *savanyú*-szóban is, vö. TECHERT: MNy. XXVII, 117 és az alább tárgyalandó -n (-ny) kics. képzőben). A képző -t elemére nem tudok magyarázatot adni. E képzőt megtaláljuk a *jövötény* alakváltozataiban. Hogy ez a szó hogyan keletkezett, nem tudjuk. A NySz.-ban *gyűvő* (fü) van mégpedig 'jövés, hajtás' értelemben, tehát minden bizonnyal a *jő- ~ győ-* ige származéka (vö. SIMONYI: Nyr. XXXIII, 53); *gyövötény* (Rábaköz, Balaton mell. Göcsej MNyszet. V, 81), *gyövötín* 'Convolvulus' (Sopron m. Nyr. X, 331; XVI, 93); *gyövütín* (Horpács Nyr. V, 269) 'kúszó, fölfutó v. a földön elfutó, elterjedő gyom, gaz' (convolvulus) MTsz.

Denominális névszóképzők

Kicsinyítő képzők

-a, -e (R. -ei, -ői > -é, -i és illeszkedéssel á, rövidüléssel -a, -e; vö. BÁRCZI, i. m. 141 kk.).

Főképpen nevekben fordul elő: *Tuona* 'Antal' *Rotya* 'Rozi' *Pola* 'Apollonia' (saját gyűjtés).

-d (azonos a -d deverb. verbunkképzővel; vö. BÁRCZI, i. m. 148 kk.).

Eleven formáns, bár deminutív funkciója már elhomályosodott. Pl.: *könnyid a békát tuznak ugratnyi* (Nagygeresd Nyr. XXXV, 391); *könnyid* (Répce vid. Nyr. XX, 369); *újdonos-új vasas szekér* (Nagylózs Nyr. XXXI, 49). Utóbbiban a -d valószínűleg inetimológikus hang, egyszerű játékos bővítés. Helynevekben: *Holód* 'lapály' (Sopron-Keczől MNyszet. III, 241). *Né abbú a vastagbú, ebbú a könnyédésbú no! nyullon hozzá!* (Kisfalud. Nyr. XXI, 475).

-ök (dem. -ó + dem. -k)

vö. RÉTHEI P.: MNy. III, 393; ZSIRAI: MNy. XLI, 8; BÁRCZI, Tih. Al. 151.

E nyelvjárásterületen is deminutív-augmentatív értelemben használják. Pl.: *szájbók* 'szájók, nagyszájú' (Fertő mellék MNyszet. III, 405. A *b* anorganikus hang). Előfordul helynevekben is. Pl.: *Csiktók*, *Magyalók* (Nagylózs Nyr. XXXIII, 63).

-ka, -ke (kicsinyítő -k + kics. -a; BÁRCZI, i. m. 152).

káferka, *borsos káferka* 'borsos ládika' (Fertő mellék MNyszet. III, 405). Philofennus i. h. a finn *koparet*, *kopero* szavakkal egyezteteti; KRÉSZNERICS jelentés nélkül közli (vö. *káferka* MTsz.).

-t (uráli* -t). Alakváltozatai: -ly, -la, -le, -lya, -lye, -ály, -ély; BÁRCZI, i. m. 152):

hangyál (Répce vid. Nyr. XX, 369); *Hangyály* (Felsőszakony Nyr. XVII, 384). E szóról l. GOMBOCZ: NyK. XLV, 15. A képző kicsinyítő jellege már nem mutatható ki, a képzett szó jelentését nem módosítja. Pl: *oktál*: 10 mérősföld (Csorna és vid. Nyr. XLII, 334); *oktá*: 1/8 mérő (Horpács Nyr. XLV, 432).

-la, -le alakban is előfordul (-l kicsinyítő + ?-a kicsinyítő). Pl.: *szegle-szugla* 'szük szoba' (Rábaköz, Bősárkány Nyr. XVII, 238. E szóról l. GOMBOCZ NyK. XLV, 7; JUHÁSZ: MNy. XXIII, 557. BEKE: NéNye. V, 119. Utóbbi igenévi alaknak tartja, hasonlóan a *szüle*, *zsenge*, *fürge*, *pörge* alakokhoz, a NySz.-ban megvan az -ó képzős változata: *szuglyó*. De tekintettel arra, hogy a képző u. ilyen alakban előfordul helynévben is. pl.: *Kopla* 'domb' Sopron megye széplaki határában (Fertő mellék MNyszet. III, 261) < szl. *kup* 'kupac', felvetném a gondolatot, hogy ezen alakokban egy a fgr. nyelvekből is kimutatható

ősi **-la* (**-l + vocalis*) helynévképző nyelvjárásban megőrzött maradványával állunk szemben. (E képzőről l. szerző tanulmányát az NyK. következő kötetében.)

-m (< urali **-m*; azonos a deverb. *-m* képzővel; vö. BÁRCZI i. m. 168).

Ide vehetjük, mint már említettem, a fent tárgyalt *érmes* 'könnyen érő', *irmes* 'se nedves, se száraz (pl. föld)' alakokat, valamint a *csírmességet*: *A föld erejítű ékkis csírmességét kapott a gabona, ollan vót mind a borosta*: gazdagon kelt ki (Mihályi és Kisfalud Nyr. XXII, 473). E szó alapszavának BEKE (Nyr. LXIII, 112) a *csira* szót tartja, és vegyülékszónak gondolja *csira* és *érmes*-ből, de én inkább a Dunántúlon (Göcsej, Vas, Zala m) elterjedt és ismert *csér*, *csiér* 'sár, kátyú', *cséros*, *csiéros*, *csiros* 'sáros, sárvizes, lucskos' továbbképzett alakjának tartanám (vö. MTsz.). Ugyanide tartozhat a már említett *duzmati m*-je is.

-n ~ -ny (< fgr. **-n*; BÁRCZ, i. m. 153).

Elégge eleven kicsinyítő funkcióban is. Pl.: *Azért, hogy én kicsiny vagyok* (Nagylózs Nyr. XXXI, 531); *Mit akar ez a pöttön ember, mingyárt a zsebembé rakom!* (Sopron Nyr. XIV, 230). Vannak azonban példák, amelyekben a kicsinyítő funkció már teljesen elhomályosodott. Pl.: *szüőcsiny* 'szemölcs' (Horpács Nyr. V, 269); *kukkon* 'üres tojás' (Nagylózs Nyr. XXX, 444); *kukkoñ* 'a két végén lukas tojás', melyből a tartalmat kifűjták' (Bósárkány Nyr. XVIII, 94); *kukko* (*kukkon*) 'palos, palozsna, záptojás' (Mihályi MNy. IX., 428) < olasz *cocco*, *cucco* 'tojás' (Kőrösi: Nyr. XIII, 545).

Képzőbokorban is előfordul az *-ny*. Pl.: *-nyeg* (kics. *-ny + kics. -k*). Pl.: *vörnnyeges* 'vörhenyeges' (MNy. XII, 45); *vörhenyegés* 'vörösés' (Mihályi Nyr. IX., 465). A *h*-ra l. NyUSz. *vörheny* alakot, ahol a *-h* inetimológikus elemként szerepel. Másként BEKE: Nyr. LIV, 125, aki *-k* denom. verbum képzőnek tartja a *-h*-t, ami valószínűbbnek látszik (vö. *bün-h-ödik*, *vén-h-edik*, *hir-h-edik* stb.).

Leggyakrabban növénynevekben használják az *-ny* képzőt. Pl.: *muórkony* 'sárgarépa' (Hegykő Nyr. XLII, 382; vö. PAIS: MNy. XII, 44); *mórkony* 'murokrépa', *sárgarépa*' (Sopron m.); *morkony* 'sárgarépa' (Sopron m. Nyr. XXXV, 42; vö. MTsz. *markó*). A szláv eredetű *murok*-ból *múrkony* és ebből *mórkony* lett (a *morkony* alak hibás közlés PAIS szerint MNy. XV, 129). E képzőnek növénynevekben való előfordulásáról l. GOMBOCZ: BTLw. 79, 102.

-r (< urali **-r*; vö. BÁRCZI, i. m. 157).

Előfordul hely- és köznevekben, de dem. értéke már elhomályosodott. Pl.: *pütyer* 'pacsirta' (Sopron Nyr. V, 425) hangutánzó tóból); *sikér* 'csekély' (Nemes — Viss, Nyr. XVII, 336); *Sikér vót a tepsi* 'csekély' (Kisfalud, Nagy-Mihályi Nyr. XXI, 335). Itt azonban lehetséges, hogy nem az *-r*, hanem az *-ély* képzővel állunk szembe a répevidéki nyelvjárás területen eléggé gyakori *l ~ r* hangváltozás eredményeképpen (vö. FISCHER I.: Nyr. VII, 63; KOVÁTS S. JÁNOS: Nyr. XX, 368). Helynévben is előfordul, pl.: *Gyakor föld* (Sopron-Széplak, Fertő mellék MNyszet. III, 241); vö. *gyakor erdő* 'sűrű erdő' TAGÁNYI: Erd. oklevéltár I, XIV.

Képzőszerű jelek

Középfok jele: *-bb* (< fgr. **-mp*; vö. SZINNYEI NyH⁷. 107).

Eredetibb *-b* alakban találok a képzővel a vizsgált nyelvjárás területén: *őregbik uram*. Így nevezi a nő férjének idősebb testvérét, mint 'kisebbik uramnak az ifjabbikat. (Fertő mellék MNyszet. III, 406); *őregbik uram* 'sógorom' (Csorna, saját gy.).

Meg kell vizsgálnunk még az inetimológikus (anorganikus) elemeket (képző-féle jeleket) is, mert ezek egy része szintén régiesség a vizsgált területen, másrészt ezen vidék nyelvjárási különfejléménye (vö. SZILY : MNy. XI, 363).

-t

Megtaláljuk : a szó belsejében. Pl.: *rakotmány* 'házi bútor, eszköz' (Sopron Nyr. XXXV, 42; itt lehetséges, hogy a -t part. perf. képző); *fosztos babuta* 'bűdös banka' (Horpács Nyr. IV, 182; Tolna, Somogy, Csallóköz vö. MTsz.) E példában azonban a -t organikus elem. Egy fgr. szóközépi *šk*-nak (WICHMANN: MNy. IV, 295) vagy *-sk*-nak (m. *csk* ~ *st* vagy *s* ~ *st*, vö. SZINNYEI: MNy. XVII, 194) felel meg. Szó végén : *tulipánt* 'tulipán' (Répce vid. Nyr. XX, 369); *tulipánt* (Sopron és Vas m. Nyr. X, 332) (< oszmán-török *tulipan*-ból, végső elemzésben perzsa, azonos a *turbánnal* SzófSz.); *araszt*: *huncut a paraszt, míg egy araszt* (Nagylózs Nyr. XXXI, 49); fgr. eredetű, vö. osztj. *sörös*, vog. *tör's*, cser. *šorž* NyH⁷ 26), *arasztos*, *arasztú*, *mégarasztú*: *Csak arasztúd még* (Mihályi MNy. IX, 425). A közmondásban talált *araszt* alak -t-je lehet analógikus is, a *paraszt* hatására, az utóbbi példákban azonban lehet műveltető -t is; *mecset* 'mecs' (Rábaköz Nyr. III, 281) ~ ófr. *meche* 'gyertya v. lámpabél'. E szónak van *mecsek* alakja is. A MTsz. Balaton mellékéről és Veszprémből jegyez fel ilyen -k-s alakokat. A -k ősi kicsinyítő képző maradványa. Nem lehetetlen, hogy ebből a -k-ből lett -t a szóvégen gyakran előforduló *k* > *t* hangváltozás következtében. Erre példa : *palánk* > *palánt*, *zamat* > *zamat*, *pamuk* > *pamut*, *remek* > *remet*, *gyapok* > *gyapot* (vö. CSEFKÓ : MNy. XXV, 118; l. még WICHMANN : MNy. IV, 162; SZINNYEI : MNy. XVII, 194; LUMTZER--MELICH : Deutsche Ortsn. u. Lehnwörter. 264); *páznát* 'tér, melyet az aratók egyszerre elfognak és lemet-szenek' (Sopron Nyr. XXXV, 42; MTsz. *pászma* 'tábla, szakasz'; *pásza* ua.). Ugyanígy inetimológikus elem a *nízvest*: *árvaváló nízvest attam ki a szót* (Sopron Nyr. XLIV, 189) vagy a *bibaszt* 'együgyű, ügyetlen, pimasz' (Völcese, saját gyűjt.) -t-je (vö. *bibas* MTsz.). A -t toldalékhang, mint látjuk, igen elterjedt használatú. A régiségben való használatáról l. SZILY : MNy. XI, 363.

Kevésbé elterjedt toldalékhangok :

-d

bárándos fölhű 'bárány felhő' (Rábaköz, Bősárkány Nyr. XVIII, 47). U. így *belénd*, *galánd*, nyj. *girind* (görény), *talánd*, *ittend*, *ottand*, *osztánd* (HORGER : MNy. XXII, 23). Ide vehetnők a *döheder* 'otromba testalkatú nő' (Bősárkány Nyr. XVIII, 47; vö. *döher*, *düher* MTsz.). E szóra hathatott a *siheder* szó analógiája, amely a *suh-sih*-hangutánzó tőből keletkezett (*suhanc*, *siheder* stb.), de az is lehetséges, hogy egyike azon nyújtott szóalakoknak, amelyekről GOMBOCZ beszél (MNy. XII, 385), és amelyekben ő a nép játékos ösztönének megnyilatkozását látja (pl. : *szedett-vedett szedett-vett* helyett, *hilinta*, *hirinta* stb.).

-g

SZILY szerint (MNy. XI, 363) a mai népnyelv jobban szereti a -g toldalékhangot, mint a -t-t (*bojtorjáng*, *csaláng*). A vizsgált nyelvjárásterületen is megtaláljuk, mégpedig határozószavakban : *ottang*, *ottanék*, *eség* 'ismét' (Szil, saját gyűjtés); főnevek végén, pl. : *rozmaring* (Répce vidék Nyr. XX, 369). Megtaláljuk egy érdekes alanyi összetételben : *ebattig* 'ebadta' (káromkodó szó Kapuvárról).

Szintén megtalálható toldalékhangként a vizsgált nyelvjárásterületen. Pl.: *nádlás* 'nádas'. A *A Haság mind én nádlás vőöt* (KÁLMÁN, i. m. 18). Valószínűleg a *nádal* igéből a *padlás*, *hidlás* analógiájára. Ellenben a *szölke*: *mind bohó a, ki bortú fél, ki a szölke Dunából ül* (Népd., Nagylózs. Nyr. XXXI, 49), valamint a *csolkol*, *csolnak*, *szölke* (Kapuvár, saját gyűjt.) -l-je már problematikusabb. Feltehetőleg egyszerű hyperurbanizmussal állunk szemben. (E kérdésről l. még LOSONCZI: MNy. XIV, 129 kk.).

Aránylag ritka toldalékhang. Pl.: *pörlenkedni* 'pörlekedni' (Nyr. XXXV, 42, Sopron m.). E szót megtaláljuk KRESZNERICSNÉL is, SIMONYI szerint (Nyr. XXXV, 42) *böllenkedik* + *pörlekedik* kontaminációja. Vagy: *csöllenkedik*-*pöllenkedik* *mindétig az urávó* (Dór, Sopron m. Nyr. XXX, 150). Itt gondolhatunk l: n hangcserére is; vö. *sirálkozík* > *siránkozík*, *botrálkozík* > *botránkozík*, *ugrál-dozik* > *ugrándozik* (vö. SZILY: MNy. VIII, 34). De az is lehetséges, hogy -n + -k, -n + -t + -k, vagy -n + -d + -k (-kod, -ked, -kőd) mozzanatos és gyakorító képzőkből álló képzőbokról -n-jéről van szó; *pörlentkedik* -t-je a mássalhangzótorlódás kiküszöbölése végett kiesett. E képzőbokról l. BABOSS R. ERNŐ: MNy. XXXVIII, 287—88.

Igen ritka toldalékhang: *Á mék kocsis a piharczon, Had szállon lè a mënyaszszon* (Horpács Nyr. X, 237). LŐRINCZ J. (MNy. XII, 211) a *cc ~ rc* elhasonulásának tartja, mint amilyen a *harc*, *sarcól*, *piarc*, *lérc* (< ném. *hatz*, *schatzen platz*); *léc* 'Latte' > *baranyailérc* (Tud. Gyűjt. 1828. X, 70). De helyesebb THIENEMANN (MNy. IX, 35); HORGER (MNy, XXII, 341); JUHÁSZ J. (MNy. XXIV, 107); CSEFKÓ (uo. 342) felfogása, mely szerint *cc ~ c* előtt igen gyakori az *inetim*. *r* a magyarban (pl.: *órapeccentés* > *perc*; *bajor-osztrák metz* > *mérc* stb.).

divyó 'dió' (Kapuvár, saját gyűjtés); *bivés*, *büvös*, *bijjes*, *büjjes* 'kissé bő' (Mihályi MNy. IX., 426); *hófuát* (Répece mell. Nyr. XX, 411); *hó-fuját* (Répece mell. Nyr. II, 518) 'hófuvat, hófuvatag, hótorlasz; *fűjjer* 'fűért'; *fuját*, *kiejje* 'kié'; *pijarc*, *sujszter*, *vijolla*, *te jis* (KOVÁTS S. JÁNOS: Nyr. XX, 369). *Januárbo fű-fa nyűő, nem lesz fűjes esztendűő* (Völcese, saját gyűjtés). KOVÁTS: A répecevidéki nyelvjárás c. tanulmányában i. h. a tőbővítő mássalhangzókhöz sorolja a -j-t és -v-t. A példák egy részében csakugyan hiatus-töltő hang, vagy inetimológikus elem (*pijarc*, *sujszter*). Másrészt azonban eredetibb hangállapotot őrző

alakok pl.: *bivés*, *büvös* (< *biü* < $\begin{matrix} biü- -es > bivés \\ bēü > böü > bö (\sim böven) \\ büü > bü \end{matrix}$)

vagy: *fuj* < $\begin{matrix} fuj-ás > fuvás \\ fú \end{matrix}$

A *v-t* egyes nyelvjárásterületen, így a nyugatin is a *-j* is helyettesítheti (*füves* ~ *fűjes*, *fuvát* ~ *fuját* vagy -h: *bihal*, *főhvény*, *kümihes*, Répece vidék Nyr. XX, 369).

Csupán a szó végén előforduló inetimológikus elemek:

-a, -e. (Lehetséges, hogy a fent tárgyalt

kicsinyítő képzőt kell keresnünk az -a, -e végű alakokban.)

Pl.: *árvo az a kas, kibe mihe nincsen* (Dór Nyr. XXVIII, 521; vö. *mihe*,

míhe, mihíje MTsz.); *rigya* 'rügy' (Nemes-Viss Nyr. XVII, 336; vö. *rigy, rinya, rogya* 'barka' [dió-, mogyoró-, éger-, gyertyán- stb.] barkája MTsz.) A *rigya* lehet a *rogya* és *rigy* kontaminációjából keletkezett alak is.

-i

agácsi v. *agáczo* fa 'akácfa' (Sopron és Vas m. Nyr. X, 331) < lat. *akacia*. (BEKE, Nyr. LXI, 116) látszólagos személyrag elvonásának tartja, de lehet, hogy a latin *-ia* végződésnek egyszerű lerövidítése és az *akáci-fa* (KRESZNERICS), valamint *agáci-fa* (Komárom) féle minősítés jelzős szerkezetekből vált ki, és lett önálló jelentés hordozójává, tapadás útján.

-cs

Valószínűleg a *-s* kics. képző affrikáció útján keletkezett alakja, pl.: *kapacs* 'kétágú kapa, karst' (Felsőszakony, Sopron m. Nyr. XVII, 384), vö. *kapats* vagy *kapatska* (KASSAI III, 105).

A Sopron megyei nyelvjáróterületre jellemző *-m* és *-b* járulékhangok közül a *b* előfordul

szó elején Pl.: *csuszpájk helyett leszén buborka* (Csepreg Nyr. IV, 523). Szó belsejében különösen egy igében és származékaiban fordul elő, mégpedig a vizsgált nyelvjáróterület igen számos pontján. Ez az ige a *lóbál* ~ *lombál* ige. Pl.: *lombál* 'lóbál' (Horpács Nyr. XXV, 227); *lombíta* 'hinta' (uo. és Felsőszakony Nyr. XVII, 383); *lombilál* 'hintál' (Répce-mellék Nyr. II, 560); *lombitál* ua. (Csepreg Nyr. II, 372). Előfordul *-m* nélkül is, pl. *luóbitál* 'hintál' (Bősárcány Nyr. XVIII, 143); *lóbítálni* ua. (Fertő-mellék Nyr. XLVI, 133). Ide venném a *lombár* szót is 'nagy testes ökör és ló' (Sopron m. Nyr. XXXV, 42). T. i. olyan ló vagy ökör, amelyen szinte leng, reng, lóg a hús és nagy lomhán lépked. Hasonlóan beszél a *longár* 'léhűtő, dologkerülő' szóról és annak a *leng, lenget* (*lóbál, lógat*) szavakkal való kapcsolatáról VALLÓ (Nyr. XXXIII, 565). Ugyanez az elem van meg a *himbál* szavunkban (l. fent *hing* tárgyalásánál). Ezen *-b* elemmel bővült hangfestő szavak már régóta foglalkoztatják a kutatókat. SIMONYI „Kombináló szóalkotás“ c. tanulmányában (Nyr. XVIII, 6) a *himbál*-t kontaminációnak tartja *hintál* × *lóbál*. Régebbi munkájában (NyK. XVII, 61) „A magyar mozzanatos ige képzők“ — valószínűleg BUDENZ nyomán — feltesz egy *-ból*, *-ból* és *-bál* képzőbokrót (*-b* szinte a *-p* mozz. képző lágyabb alakja). De példái nem meggyőzőek, és valószínűleg a kombinációs szóalkotással kapcsolatos kutatásai közben lemondott a feltett *-ból* képzőről, és szöveggyűléssel magyarázza a *himbál* alakot. GOMBOCZ (NyK. XXXVI, 475) is elfogadja magyarázatát, a *himbál*-t kontaminációnak tartja, a *-b*-ről mint járulékhangról beszél, amely gyakori az *m* után (*gomb* < *gom*, *lomb* < *lom*, *comb* < *com* stb.) (vö. GOMBOCZ : NyK. XLV, 6; BEKE : Nyr. LXII, 47). SZILASI is foglalkozik a *lombál* alakkal „Lobban és családja,“ c. tanulmányában (Nyr. XXIX, 433 kk). A *leb-* igetőnek mélyhangú *lsmb* és *lsb* alakjából magyarázza a *lobbál*-t és *lobat* igét (utóbbi megvan a NySz.-ben is „Vilhelmus barát, mikor mondotta volna, hogy lenne felsőbb méltóságú concilium a pápánál csak *ki-lombattatta* nyaválást (CZEGL. : Dág II, 58). Itt azonban valószínűleg a *bb* ~ *mb* elhasonulással állunk szemben *lobbant* ~ *lombant* > *lobbat*. ZOLNAI (Nyr. XLII, 357) a mozgást kifejező hangutánzó igék különleges képzését látja benne. Eredete a harang *bim-bam* hangja (más nyelvekben is megtaláljuk, pl.: felném. *bimbam* harang hangja és a velejáró mozgást is jelöli, újfeln. *bavmeln*, hangutánzó szó, vallon *bäbe* 'inog', spanyol *bamba* 'harang', burg *váb* 'a harang mozgása', m. *imbolyog*, *himbál*, *bimbolyog* (Nyr. XLIV, 357). Másként KALLÓS (Nyr. LXIII, 119 és LXV, 21), aki szerint a *-b*-nek

ikerítéses eredete is lehet (*inog-binog, ámul-bámul*). Bár SIMONYI és GOMBOCZ elgondolása a legkézenfekvőbb (*lombál=lóbál és himbál* kontaminációja), ZOLNAI magyarázata sem elvetendő, hogy t. i. a harang hangjának utánzásaként került bele a jellegzetes *-mb* hangkapcsolat az olyan hangfestő igékbe, amelyek valamilyen lengést, ingást fejeznek ki pl. *bimballó* 'pöcs': a gyerek *bimballója* (Kisbodak MNy. XLIV, 73); *bóbicskul* 'bólintgat, szundikál' (Csepreg Nyr. II 171; vö. *bólint, bólogat*).

Ezzel be is fejeztem azoknak a szóképzési vonásoknak a tárgyalását, amelyek mintegy a régi korból őrződtek meg a vizsgált nyelvjárásterületen.

Ezekután rátérhetek azon képzők tárgyalására, amelyeket — lehet, hogy szubjektíven — jellegzeteseknek találtam a Sopron megyei nyelvjárásokra, és amelyekkel kapcsolatban — köznyelvi elterjedtségüket, használatukat alapul véve — az a vélemény alakult ki bennem, hogy a vizsgált nyelvjárásterületen nagyobb a funkcionális terheltségük.

II.

Eleven, nagyobb funkcionális terheltségű képzők

I g e k é p z ő k

Deverbális igeképzők

Gyakorító képzők

-l gyak. képző -ol, -öl (-ú, -ű) alakban

(I. SZINNYEI: NyH⁷, 62; KÓRÖSI: Nyr. XI, 151; SÁMSON E.: A magyar nyelv gyak. képzői 24; ZSIRAI: MNy. XLI, 1 kk.) *Kipellúte szípen a ruháját* 'kiporolta' (Kisfalud Nyr. XXII, 473; vö. *ki-pelél, ki-pall* 'kiporol'; *Adott neki Isten szárnyot* (ész), *még se tud reptényi* (Nagylózs Nyr. XXXI, 530).

-él alakban (köznyelvi -ész helyett) *cserkélj* 'leskelődve menni, kémlelődni' (Sopron MNy. XII, 42); *cserkiél* 'közelít', *megcserkiéte* 'megközelítette' (Völsej, saját gy.).

Képzőbokorban: -ull, pl.: *hallulla* 'többször hallja' (Csorna Nyr. XLII, 334).

Ugyanezt a képzőt találjuk meg denom. származékokban is: *parancsú* 'a bakter soros éjjeli baktérsegidéket rendel' (Mihályi MNy. IX, 464); *brázdáni* 'szántani' (Nemesládony Nyr. XLII, 430).

Mozzanatos képzők

-int

A mozzanatos képzők közül különösen az *-int* képzőnek van még a köznyelvinél is nagyobb funkcionális terheltsége. Igen gyakran olyan szavakban is használják, ahol a köznyelvben nem, valamint olyankor is, amikor nincsen mozzanatos jelentése és az alapszó fogalmi tartalmát egyáltalán nem módosítja. (A képzőről I. BÁRCZI, i. m. 179). Pl.: *elhárintani* 'elseperni', *összehárintani* 'össze-seperni' (Sopron MNy. XII, 42); *sorra fótaszintya ja jányokat* (Kapunvár, saját gy.); *kibodorint* 'kigöndöríti a haját'; *kipityerint* 'kidíszít' (Völsej, saját gy.). Főképpen hangutánzó, hangfestő szavakban fordul elő: 1. Mozzanatos funkció nélkül, pl. *pössent* 'vizez' (Nagylózs Nyr. XXX, 442). 2. Mozzanatos funkciója eleven, pl. *cihant, cihent*: *Mekkorát cihentett, szinte megijesztett* (Sopron m. Nyr. XVII

272); *elpösszenti magát* 'tüsszent' (Röjtök Nyr. III, 465); *el-szunyintani* 'véletlenül elaludni, elbólintani, elszendergeni' (Sopron MNy. XII, 45); *Jót évett, asztán köppentett is rá* 'ivott is rá' (Kisfalud Nyr. XXI, 475); *nyomintani* 'kissé v. hirtelen megnyomni' (Sopron Nyr. XXXV, 42); *bedurrant a kályhába* 'befűt' (Nagylózs Nyr. XXXIII, 420); *kilottyantja a szót* 'eljár a szája' (Nagylózs Nyr. XXXIII, 420); *ekortyant az urátú* 'elpártolt' (Sopron Nyr. XLIV, 189). *Biz a jó megkortyant, kériit még a zuccán, oszt ojjan sovány mind a téli nyul* (Mihályi Nyr. XXII, 473). Az *-int* előfordul 3. műveltető képző funkcióban is, pl. *taszincsa a kutba, béletaszintották a kutba* (Rábaköz Nyr. XIV, 521); *visszataszintotta* 'visszataszít' (saját gy.); *mulintani* 'mulasztani' (Sopron Nyr. XXXV, 42); *lá zökkentés* 'népi játék Kapuvárott' (saját gy.). A képző ilyen használata is igazolja, hogy az *-int* képző az *-it* mozz. és műveltető képző, valamint az *-nt* mozz. képzőbokr kontaminációjából keletkezett, így természetesen műveltető funkcióban is használhatták a rokonalakú képzőbokok egymás közötti interferenciája révén.

Denominális származékokban is előfordul, pl. *bosszint* 'bosszant' (Győr-Sopron-Komárom Nyr. XXV, 567).

Műveltető képzők

-sz (gyakorító vagy deverb. nomen *-sz* képző, + műveltető)

-t; vö. SZINNYEI: NyH⁷. 75; ZOLNAI: Nyr. XXI, 565; BÁRCZI Tih. Al. 178, valamint Szóalaktan egyet. előadás 1951—52).

Igen eleven képzőbokr. Sokkal gyakrabban használják, mint akár az *-it*, akár az *-at*, *-et*, *-tat*, *-tet* képzőbokokat. Rendszeresen ezt a képzőbokrot használja a vizsgált nyelvjáróterület, valahányszor az igének *-d* gyakorítóképzős párja van, pl.: *csóvaszt: elcsóvasztottam a kötél végét* a) 'kicsúszott a kezemből'; b) szemeim elöl eltévesztettem pl. a futó nyulat (MNy. XII, 42 Sopron m.); *elcsóvaszt* 'elcse, ellop' (~ *csovad*: *elcsovad* 'eltűnik' (Mihályi MNy. IX, 426); *Én áravaló nízvest attam ki a szót, mer csóvasztott* [hazudott] (Sopron m. Nyr. XLIV, 189). Érdekes a szónak két különböző jelentésben való használata a vizsgált nyelvjáróterületen: 1. hazudik, 2. lop, esen. Ez a kétirányú jelentésfejlődés valószínűleg azon a nép körében elterjedt igazságon alapul, hogy aki hazudik, az lop is. Előbb meglopja valakinek a becsületét hazugságával, majd arra is képes, hogy értéktárgyakat, pénzt is eltulajdonítson.

Magam-is találtam jó néhány példát e képzőbokr használatára, pl. *Jaj, összerepisztáltam a ruhámat* (Kapuvár, saját gyűjtés); *kibiggyeszt* 'feltűnő helyre kitesz valamit' (Völcese, saját gyűjtés). A fenti példákban az *-sz* képzőbokrnek álműveltető funkciója van. De használják valódi műveltetés kifejezésére is, pl. *A másik riszit lévőrműlik, megirlesztik* (a köznyelvi *erlel* helyett; Kapuvár, saját gyűjtés); *össziéresztik, mint a tejfélés turuot* (uo.); *a-ki minket fővirrasztott ez mai szen' napa* (Dór Ethn. XI, 462); *vesszessen* 'veszítsen' (Nemesládony Nyr. XLII, 430).

-szet képzőbokrban is előfordul, de álműveltető (gyakorító) funkcióban. *Ha éccéf a kordé előbbre van mind a csaci, akkor ingyen van mindén igyekezet, héjába kepesztet* (Kisfalud Nyr. XXII, 473; vö. *kepickél, gebicköl* 'vergődik, fickándozik, evickél ide-ode kapkod' MTsz.). Ritkán fordul elő az

-it (< fgr., **-kt*; azonos a mozz. *-it* képzővel)

vö. BÁRCZI, i. m. 179 kk.; Szóalaktan, egyet. előadás, 1951—52). Rendszerint *-él* vagy *-sz* képzőt használ helyette a nyugati nyelvjáróterület, pl. *Vaszvállávo segélli főleményi* (Csorna, saját gy.); *vesszessen* 'veszítsen'. (l. fent).

Visszaható képzők

? -v (< urali *-β; vö. BÁRCZI, i. m. 181—182). E képző nyomait vélik megtalálni az alábbi visszaható képzőbokrokban:

-kod, -ked, -köd ~ -kodik, -kédik, -ködik

(vö. SIMONYI: NyK. XVII, 64, Nyr. VII, 481, TMNy. 406, Nyr. XLV, 18; SZILY: MNy. VIII, 329; FOKOS: Nyr. XLII, 246—251, valamint BÁRCZI is: -kódik, -kódik ~ -kodik, -kédik, -ködik Tih. Al. 181.)

BÁRCZI szerint a hosszú magánhangzó eredete a -v visszaható képzőben keresendő, a rövid alakok visszaható képző nélkül magyarázhatók, „de oly módon, hogy a kettő között igen sok interferencia támadt“ (vö. Szóalaktan, egyet. előadás, 1951—52). Másképpen: BUDENZ: UA. 70 és BARTHA K.: MNy. I, 45. Utóbbi véleményéhez magam is csatlakozom, amennyiben a vizsgált nyelvjárás-területen ugyanazon jelenséggel találkozom, mint ő a szlavóniai nyelvjárás-területen: T. i., hogy a -kod-képzős reflexív származékokat mindig -ik-esen, a gyakorító igéket pedig -ik-telenül használják. Így feltehetőleg azonos eredetűek, és nem kell a kódik (~ -kodik) képzőben visszaható -v-t keresni, hanem egyszerűen analógiás nyúlást. A visszaható jelentés hordozója nem egy feltehető -v, hanem az -ik. Hasonlóan egy másik ilyen vitatott eredetű refl. képzőbokról az -ód, -öd (-ódik, -ódik ~ -odik, -ödik)-ről GOMBOCZ: SUS. Toim. LXVII, 115.

A -kod, -ked, -köd képzőnek és ikes változatának sokkal nagyobb a funkcionális terheltsége, mint a köznyelvben. Igen gyakran még a köznyelvi -kozik, -kezik, -közik helyett is használják. Előfordul: 1. Gyakorító funkcióban, pl.: *Ez a fiam zavarkodott rajtam 'zaklatott'* (Csorna, Nyr. XXII, 330); *A kiráfi má igen sajnálkodott* (Rábaköz Nyr. XIV, 520); *Kapaskodik mind a körmetlen macska: erőlködik, de nem megy semmire; Típruódik mind a szaruó galamb* (Bősárkány Nyr. XVII, 184). 2. Visszaható funkcióban pl.: *Mán csak tessik hozzá látnyi, né szégyenköggység* (Röjtök Nyr. III, 465); *mékfujakodik 'megszikad'* (Mihályi MNy. IX, 427); *az ember elhúszkodja magát 'el van foglalva'* (Kisfalud Nyr. XXI, 432). Az utóbbi példában a magát visszaható névmás használata teszi feleslegessé az -ik visszaható képzőt, amely a -kod, -ked, -köd visszaható értelemben való használatakor rendszerint megtalálható a képzőbokrokban. 3. Reciprok funkcióban, pl. *lévő óráig gyözködött a görccscse* [még meg nem lett a kis gyermek] (Kisfalud Nyr. XXI, 381). A képzőt, mint látjuk, mindig rövid alakban használja a vizsgált nyelvjárás-terület, amely körülmény szintén a gyak. képzővel való azonossága mellett szól, bár nem szabad figyelmen kívül hagyni a nyelvjárásban amúgyis elterjedt rövidülési tendenciát sem.

-koz, -kez, -köz ~ -kozik, -kezik, -közik (l. BÁRCZI, i. m. 181).

Magyarázata ugyanaz, mint az előbb tárgyalt képzőé, azzal a különbséggel, hogy utolsó eleme nem a gyak. -d, hanem a gyak. -z képző (vö. BARTHA, i. m. 46). Igen ritka képző, mint már említettem, mert helyette inkább a -kod, -ked, -köd használatos. Pl. *nekigyűröközik 'hozzálát'* (Nagylózs Nyr. XXX, 443).

-doz, -dez, -döz ~ -dozik, -dezik, -dözik.

E képzőre — bár SÁMSON É. szerint nagyobb funkcionális terheltségű a Dunántúlon, mint az ország többi részén és a köznyelvi -dos, -des, -dös-t is kiszorítja, minthogy „A Dunántúl általában a -doz képző hazája, egyéb vidékek a -dos-é“ (MNy. XL, 99; MNy. XXXVII, 306—20; XXXIX, 104—11; Pannonh. Főisk. Évk. 1942, 99—147) — igen kevés példát találtam: *álldoz: azutátú sokat álldozok* (Kapuvár, saját gy.).

-odik, -edik, -ödik ~ -ódik, -ödik (visszaható -v + gyak. -d + visszaható -ik).

E képzőbokkal kapcsolatban ismét eltérőek a vélemények. BUDENZ (UA. 101) szerint az -ó, -ő-ben ősi -v refl. képző lappang. U. így BÁRCZI, Tih. Al. 181; másképpen GOMBOCZ (SUS. Toim. LXVII, 115), aki szerint az -ódik, -ödik (-özik, -özik) képzőben soha sem volt reflexív -v elem, csupán a -d, ill. -z előtti magánhangzó megnyúlásáról van szó, a visszaható jelentés hordozója az -ik. Ugyanezt a képzőt megtaláljuk gyak. funkcióban, és mindig -ik-telenül (l. fent a gyakorító képzők tárgyalásánál). Igen eleven képzőbokor, sokkal elevenebb, mint az -özik, -özik (affrikációval: -ódzik, -ödzik képző). Gyakori: 1. álvisszaható funkcióban is, pl. *éldődöm* (Csepreg Nyr. II, 132); *fizskaluódik mint a szarú galamb: nem ül vesztieg* (Mihályi Nyr. V, 425); *iesztégetlűódik 'ijeszteget'* (Mihályi MNy. IX, 427); *nagyot hall, min tik a takarodásba 'aratáskor'* (Szilsárkány Nyr. VI, 516). 2. Visszaható funkcióban, pl. *éveszelűódik* 'elhal, eldöglik, elromlik' (Mihályi MNy. IX, 425). Míg a -kodik, -kedik, -kődik képzőnél a rövid alakok vannak túlsúlyban, az -ódik, -ödik-nél a hosszú magánhangzósak, ami BUDENZ és BÁRCZI véleményét látszik igazolni. A lappangó -v képző kérdését még mindenestre tüzetesebben meg kell vizsgálni.

Az -ül, -űl visszaható képzőbokor hosszú -ú és -ű elemében azonban minden valószínűséggel megtaláljuk a -v refl. képzőt.

A képző elemei: *-sβ > (-uy, -üü > ú, -ű) és a gyak. -l (vö. BUDENZ: UA. 103, HÖRGER: MNy. IX, 422; SZINNYEI: NyH⁷, 77; GOMBOCZ: Mtnyt. II, 59—60; BÁRCZI, i. m. 181, BARTHA, i. m. 46). Itt annál is inkább, mert ebben a képzőbokorban sohasem találjuk az -ik visszaható képzőt, így nem volna semilyen képzőelem, ami visszaható jelentését hozná (vö. BÁRCZI, Szóalaktan. Egyet. előadások, 1951—52). Pl.: *takarulás* 'takarodás' (Sopron m. Nyr. XLII, 94); *bele nē nyomuljon valaméllik szál a többi közie* (Rábaköz Nyr. XV, 287); *Harmadnap megin megéhűtek* (Rábaköz Nyr. XIII, 429).

Denominális igeképzők

-l (-ol, -el, -öl;) (< urali *-l).

(Külön -l denom. verbum képzőről l. BUDENZ: UA, 127; SIMONYI: TMNy. 453—456; SZINNYEI: NyH⁷, 79; SZILY: MNy. XI, 97—100, XXII, 208; MELICH: MNy. XII, 76; ZSIRAI: MNy. XLI, 1.)

A magam részéről azonosnak tartom a gyakorító és kicsinyítő -l képzővel. Ősi formanként egyaránt járult igéhez és névszóhoz, és csak később, a grammatikai kategóriák lassú kialakulása után lett belőle külön igeképző és névszóképző -l. Igen eleven képző, és gyakran akkor is használják, amikor a köznyelvben a -z képző általánosabb. Előfordul a régiesebb:

ül alakban (*él* > *ül*, labializációval -ül, illeszkedéssel ~ *ül*, ill. -ól, -öl; vö. MÉSZÖLY: MNy. VI, 104, VII, 147; XII, 63; MELICH: MNy. IX, 13; TÖMLŐ Nyr. XIV, 298) pl.: *hüssié 'hüsel, árnyékban hever'* (Rábaköz Nyr. XXXIII, 413).

-ül, -űl alakban „valamit tesz“ jelentésben *Késit és vülláját rájo rendűgettem* (Csepreg Nyr. IV, 523); *lépakrócuta a jég a vetist* (Kisfalud Nyr. XXI, 335); *összegyomrútak; minden gyimet-gyomot összegyomrútak* (Sopron Nyr. XLIV, 189).

-ül, -űl (l. refl. -ül, -űl) alakban „vm-vé válást“ kifejező igék jelölésére.

Főként melléknevekből képez igéket, pl. *megőszűtem, kopaszűtam* (Dór Nyr. XXVIII, 521); *mohásul a szeme 'álmósodik'* (Kisfalud Nyr. XXI, 335); *a lombos atyafiság. elágosút-bogasút 'elszaporodott a nagy atyafiság'* (Kisfalud Nyr. XXI, 335); *nem szeretem, hogy id bűdösüllön* (Kapunvár, saját gy.). A köznyelvi -ódik, -ödik helyett használja rendszerint a nyugati nyelvjárás. Az említett képző-

bokrok igen gyakran szerepelnek igepárokban is (l. ZOLNAI: MNy. I, 431). Találtam példát arra is, hogy az *-ül*, *-ül* reciprok jelentésben is szerepel, pl. *égygyesül 'egyezkedik'* (Csorna és vid. Nyr. XLII, 334); *mégégyesülök vele 'meg-eggyezek vele'* (Kisfalud Nyr. XXI, 432).

-ll (vö. SIMONYI: TMNy. 453—456). Különösen a rábaközi nyelvjárásban igen gyakori, ahol sokkal nagyobb a funkcionális terheltsége, mint a köznyelvben. Leggyakrabban mennyiséget, távolságot, tulajdonságot jelentő melléknemekhez járulva „valamilyennek gondol, tart, minősít, vél” jelentésben használt igéket képez. Járulhat szint jelentő melléknemekhez is olyan igék képzésére, amelyekben a szín nagyobb fokát, mértékét „véli, gondolja” a beszélő. E jelentése nem azonos a köznyelvi *piroslik*, *kéklík*, *zöldel* stb. igék jelentésével. Ezekben ugyanis a képző azt fejezi ki, hogy pirosnak, kéknek, zöldnek látszik, tűnik a messzeségből. Kifejezheti, hogy: 1. valakit vagy valamit ilyennek vagy olyannak tart, pl.: *sokallom*, *kevesellém*, *könnyidüllém*, *nehézüllém*, *hosszallom*, *rövidüllém*, *messzüllém*, *öregüllem*, *hamarollom*, *sokallom* (PATYI: Nyr. XXXIII, 412): „*Mégfordult ám má ja kocsi Csornáru!*” — Felel rá Pál: „*Hamarollom*” — Péter így szól: „*Mink má ja buzát is arattyuk*”. Pál: „*Korállom*” (uo.); *hamarol* kelletnél gyorsabban tesz valamit; *hamarolja* a dolgot’ (Szilsárkány Nyr. VI, 472); *A szégin halott eszt má mjégis méksokallotta* (Völcselj, saját gy.)

2. valamiként viselkedik, pl.: *mégébelléte* magát ’meghazudtolta magát v. megjédt’ (Nagylózs Nyr. XXXIII, 420)

3. szint jelentő melléknemekből képzett igékhez járulva azt fejezi ki, hogy a kérdéses szint kelletnél nagyobb fokúnak tart valaki, pl.: *féketüllém*, *fehírellem*, *pirosollom*, *sárgállom*, *barnállom*, *vélágosollom*, *kiküllém*, *zűödüllém*. „*Juó lessz ez a fuót erre ja tunikáro?*” — kérdi a leány. Az anyja feleli: „*ien igen is vörösöllom v. kiküllém*” (azaz: igen is vörösnek v. kéknek tartja a foltot a tunika színéhez képest (PATYI: Nyr. XXXIII, 412—3).

Az *-ll* képző köznyelvi használatára egyetlen példát találtam: „nyisd ki anyám, nyisd ki *zöldellő* kapudat” (Közép-Bük Nyr. VIII, 384).

-z (< fgr. *-t)

vö. BUDENZ: NyK. X, 1; SIMONYI: TMNy. 458—460; SZINNYEI NyH⁷. 79).

A fent tárgyalt *-l* denom. verbunképző, amely bizonyos régies szint ad a vele képzett igealakoknak, talán valamivel kisebb funkcionális terheltségű, mint a *-z*, bár e kérdést a rendelkezésemre álló adatok alapján nehéz eldönteni, ehhez szükséges volna egy pontos statisztikai összeállítás a nyelvjárasterület összes *-l* képzős és *-z* képzős denom. származékairól. A *-z* képzőt mindenesetre igen gyakran használják, sőt még olyankor is, amikor a köznyelvben az *-l* a megszokottabb, pl.: *poroz*, *ebidéz*, *vacsoráz*, *tagoz*, *neszez* stb. (Rábaköz Nyr. XXXIII, 413). Példák: *hengérbuócoz* ’bukfencez’; *lebakfinczosztam* (Horpács Nyr. IV, 181); *neszez I. zajt üt*, *2. idestovanéz*, *figyel* (Répcze mellék Nyr. II, 560); *szomszidoz* ’szomszédol’ (Dór Nyr. XXVIII, 521); Ha a répamag kikelt, egy-egy bokorban csak egy csírást hagynak tovább fejlődni, míg a többit *kjegyezik* (Felsőszakony Nyr. XVII, 383). Igen érdekes és sokat vitatott alak a *suórgyáz* (v. *suórgyázik*) ige. HALÁSZ JÁNOS (Nyr. XIII, 73) „A rábaközi nyelvsajátságok” c. közleményében az „elavult, most már magokban véve teljesen érthetetlen szavak” között említi, és ezzel megindít egy szófejtési kísérletet. PATYI (Nyr. XXXIII, 413) a *suórgyát* (< *suódargyát*) 3. sz. birt. szem. ragos alakból összevont alaknak tartja (*suórgya* < *suódiérgya*, a *suódiér* meg nem egyéb, mint a megmagyarosodott német *Schulter*. HALÁSZ adatának: „*Fut csak úgy sórgyázik*” értelme: ferde testtartással előre dőlve, siet, rohan (Nyr. XIII, 73). SIMONYI szerint e magyarázat nem valószínű, mert a *sorjázik* és *sorjáz* ige olyan vidékeken is előfordul, ahol a *sóder* ’váll’ értelemben ismeretlen. Szerinte e szó kontamináció

eredménye: *suódérgya* × *órgya*, *orja* (disznó orja, disznógerinc húsostul; Nyr. XXXIII, 413); másképpen ZOLNAI, aki személyragos névszó + -z denom. verbum képző származékának tartja a *sorjáz* igét 'sorba rak' értelemben (Szatmár vidéke Ombód; uo. *párjáz* 'kettesével elosztani'). Ez a legvalószínűbb magyarázat. (Ü. így *koráz*, *tolláz* stb.); *nagyoz*: *csak am méty kocsival a mëllik vagy muódosabb vagy aki nagyoz* (Kapuvár, saját gy.). A -z képző előfordul képzőbokrokban, pl.: -z + -ik (denom. -z + refl. -ik) *kerekutyúozik* 'perdül, bukfencet hány' (Mihályi MNy. IX, 428).

NÉVSZÓKÉPZÉS

Deverbális névszóképzők

-ó, -ő igenévképző

E képző igen elterjedt a vizsgált nyelvjárásterületen és a legkülönbélebb jelentésekben használják. Jelölheti:

1. A cselekvőt (nomen agentis): *kosarazó* 'gyékényszövésből élő ember' (KÁLMÁN, i. m. 17); *vacsoravesztő* 'esténként a gyertya körül röpködő apró pille' (Horpács Nyr. V, 269); *szaporittó* 'pótkávé' (pl. cikória, Franck-kávé, Rábapordány Nyr. XLII, 382).

2. A cselekvés eszközt: *gurgató* 'Walze' (Felsőszakony Nyr. XVII, 384); *vönyogó* 'szénahúzó eszköz' (Bósárkány Nyr. XVIII, 238); *konkojböködő* 'ék két ágú vas, a kivé kibökődik ak konkojt' (Szilsárkány Nyr. VI, 373); *innepre kobakot viselnek pirosz szorittó rajta* [a fiataloknak] (Kapuvár, saját gy.).

3. A cselekvés helyét: *csiptető* 'fogház' (Felsőszakony Nyr. XVII, 383); *futkozó* 'fövénytorlaszos hely' (Sopron-Sarród) Fertő mellék MNyszet III, 241); *kelő* 'a Fertő lápjain így nevezik az átjárásokat a kis eréken: „Míg a Fertőre feljutottunk, négy kelőre találtunk“ (Fertő mellék MNyszet. III, 405); *fonnyadó* 'azon lé (leves), melyben a véres hurkát megfőzik' (Rábaköz, Bósárkány Nyr. (XVIII, 47); *uv vagyok, mind a mely marhát kiszorítanak a ridegre: koplalóra* (Mihályi és Kisfalud Nyr. XXII, 473).

4. A cselekvés idejét: *Husevő napon hussá mők küöttjésztával kedveskodik a családgyánok* (Völcese, saját gy.); *irtető* 'az értetés ideje' (Mihályi MNy. IX, 427); *egyházkelő* 'introductio mulieris post partum' (Fertő mellék MNyszet. III, 242).

5. A cselekvés eredményét: *kopó* 'kopogás' (Mihályi MNy. IX, 428); *langaló* 'kenyérsütéskor a maradék tésztából süített lepény, melyet mégvajazva és megsózva esznek' (Horpács Nyr. V, 269); *bélerakó* 'a gyékénybokor kívülről számított második pár vékonyabb, silányabb levele' (KÁLMÁN, i. m. 13); *a kepilis utá szítszyóródot hulljó (kuszánok is mongyák) összögráblállák* (Völcese, saját gy.). Használják még:

6. Állapothatározói értelemben, pl. *ollan rivóba vannak szemeid* (Dór Nyr. XXX, 149).

7. Nom. actionis (cselekvést jelentő névszó) értelemben: *De ros z húzó lova van* 'keveset iszik egyszerre' (Mihályi-Kisfalud Nyr. XXII, 523).

-t ~ -tt (< fgr *-tt) part. perf. képző

(vö. SIMONYI; TMNy, 506, 622; SZINNYEI: NyK. XXIII, 460; HORGER A m. igeragozás tört. 111; MELICH: MNy. XI, 347; SÁGI: MNy. XXI, 65 BÁRCZI, i. m. 174. Utóbbi szerint a képző „minden valószínűség szerint azonos a -t deverbális névszóképzővel“).

Sokkal ritkább az előfordulása, mint a köznyelvben. Az ok ugyanaz lehet mint amiről BARTHA K. a szlavóniai nyelvjárással kapcsolatban beszél, t. i., hogy „a nép nyelvének természetes menetébe nem mindig illeszthető be erőltettség nélkül“ (MNyj. I, 55). Előfordul:

1. Passzív nom. agentis jelentésben (cselekvés elszenvedője): *hajtott ember 'görbe'* (Nagylózs Nyr. XXX, 443); *gubbadt ember 'meggörbült, előrehajlott fővel járó ember'* (Fertő mellék MNyszet. III, 244).

2. Nom. actionis jelentésben: *A kint lévők peig fáztukba remégnék* (Dőr Ethn. XI, 461; azaz fázásukban).

3. Végül az ú. n. „Isten-adta“ féle szerkezetekben, amelyekről SZEPESY ír (MNyTK. 47) mint birt. szem. ragos part. perf. alakokról (másképpen e szerkezetekről ZOLNAI: NyK. XXIII, 147–148 és SIMONYI: Nyr. IV, 437–41); *Isten taszította ember 'gyáva, mamlasz'* (Fertő mellék MNyszet. III, 406); *Né sokat aggy, csak ugy köletikíppen* (Kisfalud Nyr. XXI, 381).

-at, -et (azonos a part. perf. -t-jével)

(E képzővel kapcsolatos különféle felfogásokról l. BÁRCZI, i. m. 171–4.)

A képző igen gyakori a vizsgált nyelvjárásterületen, mégpedig nemcsak a köznyelvben elterjedt nom. acti jelentésben, hanem -ás, -és nom. actionis képző helyett is használják, sőt igen gyakran nomen agentis értelemben is előfordul. Mindez igazolja a képzőnek a part. perf. -t-jével való azonos eredetét, és BÁRCZI azon állítását, hogy az „igenévképzők tartalma határozatlan, jelentik a cselekvést, a cselekvés eredményét, a cselekvőt és a cselekvés szenvedőjét (múltban vagy jelenben) tarka változatosságban“ (i. m. 172).

Előfordul: 1. Nomen agentis jelentésben, pl.: *csömölet 'üdorító'* (Nagylózs Nyr. XXX, 443; t. i. az, ami csömörlést okoz); *észtet, ijesztet 'kisértet'* (Nagylózs Nyr. XXX, 444); *észtet 'rém, szörnyeteg'* (Nyr. XXXI, 51 Csepre; vö. *mégjéjéd*. Répce mellék Nyr. XX, 366).

2. Nom. actionis jelentésben, köznyelvi -ás, -és helyett *csevet 'lárma, csacsogás'* (Csepre Nyr. XXXI, 51); *gyüvet: haza gyüvetre má nem vuót pinzé* (Rábaköz Nyr. XIV, 520).

3. Nom. acti jelentésben, pl.: *emésztet 'ürület, excrementum animalium* (Fertő mellék MNyszet. III, 405); *cséplet: a csépletet a törek rostávó* (nagyszemű kézi rostával) *garmadábo rostállák és lapátollák* (Horpács Nyr. XIV, 432); *fuját, hófuját 'hótorlasz'* (Répce mellék Nyr. II, 518). Jelentheti továbbá:

4. A cselevés elszenvedőjét, pl. *nehéz törtéti, de nem igen kúcsos ez a divó: nehezen lehet törni, de nem fás a bele* (Mihályi-Kisfalud Nyr. XXII, 523).

5. Analógikusan átvitte a nép nyelve denominális származékokra is, pl.: *közelet 'közelség': Itt van a közeletben* (Felsőszakony Nyr. XVII, 384).

-ás, -és nom. actionis képző

(vö. SZILASI: Nyr. IV, 58–62; BUDENZ: UA. 201; SIMONYI: TMNy. 472–475; Nyr. V, 100; XXI, 353; SZARVAS: Nyr. XXI, 197; SZINNYEI: NyH⁷, 89; CSÚRY: MNy. XXIII, 168 stb.). E képzőnek az -at, -et mellett igen kicsi a funkcionális terheltsége. Igen kevés példát találtam rá. Jelölheti: 1. A cselekvést, pl. *főmiris 'kőbő v. köből'* (Horpács Nyr. XIV, 432), 2. A cselekvés helyét, pl. az *esküvés megtörténte után* (Csepre Nyr. IV, 331; esküvő helyett). 3. Állapothatározói igenevet, pl. *ballagást megy* (Fertő mellék MNyszet. III, 406; ballagva megy helyett -t lokativus raggal).

Valamilyen tulajdonsággal bíró jelentésben használják, pl.: *ménős* 'csavargó' (Sopron Nyr. XLVIII, 80); *benyalós* 'bejáró valahová' (Nemes-viss Nyr. XVII, 336); *kivül hagykozás blúz* (Kapuvár, saját gy.). Érdekes adat az *-ós ~ -ás* képző interferenciájára: *Jó tojások legyenek a kétek tikjai* (Rábaköz Nyr. XI, 38; *tojós* helyett).

-atlan, -etlen, -tlan, -tlen fosztóképző

(vö. SIMONYI: TMNy. 574—577; MUNKÁCSI: NyK. XXV, 258; ZOLNAI: NyK. XXIII, 164; BEKE: Nyr. LV, 134, NyK. XXXIX, 418 stb.). BEKE terminológiájával *élve nomen negatívumokat* (tagadó igeneveket) képez a vizsgált nyelvjárásterületen. Előfordul: 1. Cselekvő nom. negatívumként (aki nem visz véghez, ill. nem tud véghezvinni valamilyen cselekvést): *De mikor ollan értetlen a zembër, sosë tuggya, kire hallgasson* (Sopron Nyr. XXV, 526); *Az állatlan lú kínákoznyi szokott az utasoknak* (Rábaköz Nyr. XIII, 191; aki nem tud állni). Különösen igen gyakori a képző ilyen használata a *ható* igékben (már a kódexek korában is elterjedt volt ezen használata, vö. SZILY: MNy. X, 263), pl.: *élhetetlen*, néha: 'gaz, gonosz' (Szilsárcány Nyr. V, 471; aki nem tud szépen és jól élni, tehát rossz, gonosz lesz. (U. így *várhatatlan* 'türelmetlen' Csallóköz Nyr. X, 382; t. i. aki nem tud várni).

2. Szenvedő nom. negatívumként, pl.: *veszek neked ruhát, deli vöröset, látatlan színűt, kupi kéket* (Szilsárcány Nyr. XXXII, 293; t. i. amelyet nem lehetett még látni). A képző ilyen használatára vö. LEHR: MNy. VIII, 220.

3. Eredeti módhatározói jelentésben (l. az archaizmusoknál: *mesztelláb*). A régi nyelvben igen gyakori volt a képző ilyen használata, pl.: *véletlen, keresetlen, hirtelen; hallatlanná venni*: úgy tesz, mintha nem hallaná (Csorna Nyr. XLII, 334); *tréfa hagyatlan* 'tréfán kívül, tréfa nélkül' (Fertő mellék MNyszet. III, 224; azaz: tréfát hagyva). Megtaláljuk e képzőt denom. nomenképzőként is. BEKE azon felfogása, hogy a fosztóképző, ill. tagadó képző eredetileg és első sorban igetövekhez járult és ezekből terjedt át a névszókra (NyK. XXXIX, 431), nem teljesen elfogadható, mert — mint tudjuk — eredetileg ige és névszó között nem volt olyan éles háttérvonál, és ugyanazon képző járulhatott igéhez, névszóhoz egyaránt.

N é v s z ó b ó l n é v s z ó k é p z é s

-s (kicsinyítő és nom. possessoris képző):

Igen elterjedt képző. Használják kicsinyítést, becézést jelentő funkcióban, különösen keresztnévben, és melléknévképzőként a tulajdonság bizonyos fokának kifejezésére, főnevekhez járulva pedig valamivel foglalkozót, valamihez értőt jelentés kifejezésére stb. Előfordul:

1. Melléknévképzőként: *der^uöczés* 'szívós, pirospozsgás, erős', *ver^uöczés* 'könnyen szálló, porhanyó' (Mihályi MNy. IX, 426). Alapszava: *derüöcze*, ritkábban és némi árnyalati különbséggel: *ver^uöcze* 'életnedv, életerő' uo.; *Éz az ucca kanyarélkos, mennyasszonyunk takarékos* (Kapuvár, saját gy.).

2. Valamivel foglalkozót, valamihez értőt jelentő főnévképzőként: *bábos* 'bábsütő, mézeskalácsos' (Mihályi MNy. IX, 425); *csordás* 'csordás, pásztor' (Répcse mellék Nyr. II, 518); *tagos* 'gulyásgyerek' (Csorna és vid. Nyr. XLII, 334); *Kirakodott mint Szillott a taplós* (Nagylózs Nyr. XXXI, 530); *dúgos*: *Rossz dúgós az, aki díbe dúgozik* (Nagygeresd Nyr. XXXV, 391); *molnos* 'ki malomban őröl'. „*Haza jöttek a molnosok*“: a malmosok v. kik a malomban voltak

örlemi (Sopron MNy. XII, 44). Érdekes, milyen tudatosan törekszik a nyelv a jelentéskülönbségeknek érzékeltetésére: *molnár* 'aki öröl' ~ *molnos* 'aki öröltet'.

3. Érdekes használatban szerepel e képző a vizsgált nyelvjárásterületen. Ruhaféleségek képzésére szolgál: *megkeveredett, mint Dezső a mellesbe* (Nagylózs Nyr. XXXI, 531); *osztá van ém mëllesés szoknya* (Kapunvár, saját gy.), *mëlles*: Brustfleck; olyan mellény a pórnépnél, mely csak a mellet és kart fedi, a hátat nem (Sopron MNy. XII, 44); *elűös* 'mellény' (Sopron m Nyr. XLII, 382).

4. Használják gyűjtőnévképzőként is: *heves* tsz. *hevesek* 'a Fertőn olly helyek, melyek télen nem fagnak be, s nyitvák maradnak a vad kacsák, ludak számára' (Fertő mellék MNyszet. III, 243).

5. Nomen possesoris értelemben, valamivel ellátottság kifejezésére: *cicés ág* 'barka ág'; *cicés ágak* 'a cicafának az ágai, melyek virágvasárnapján lesznek megszentelve' (Répcemellék Nyr. XVII, 226).

6. Hasonlító vagy megkülönböztető jelzők képzésére („-s-comparitivus“ vö. DEME: MNy. XIV, 289); *sülevényes* a vetés 'melyet idő előtt megfehéřített a nap heve' (Felsőszakony Nyr. XVII, 384); *kátyós* 'piszkos (víz)' (Nemesládony Nyr. XLII, 430; t. i. piszkos mint a kátyú); *hanyagos víz* 'langyos' (Szilsárkány Nyr. VI, 472; se hideg, se meleg = *langyos*, se rendes, se rendetlen = *hanyag* képzettársításon alapuló kontaminációból keletkezhetett ez az alak)

7. Érdekes adatokat találtam a képző határozóragként való használatára. Mégpedig lativusi használatára, pl.: *elűösnek szalad 'elébe szalad'* (Bősárkány Nyr. XVIII, 47).

8. Mértékhatározó suffixum szerepben is előfordul, mégpedig a régiesebb: *-us, -és* alakban, pl.: *anyáus* 'anyányi' (Nemes-Viss Nyr. XVII, 336) *egész anyádés a zsiba, kőrösztű-áttós ír a szárnya* (Mihályi Nyr. XXII, 473; vö. *anyájós, anyáis, anyáus* 'anyányi' MTsz.). A -j SIMONYI szerint 3. szem. birt. sz. rag (Nyr. XVI, 247) „Az anyányit *anyájós*-nak is mondja a nép (Tsz), a tetőset *tetejes*-nek“ (így Hévíz-Györkőn).

E képző nagy funkcionális terheltségét az is mutatja, hogy számtalan olyan származékigét találunk a vizsgált nyelvjárásterületen, amelynek alapszavát egy -s képzős névszó alkotja: *társalkottam velék* (Sopron Nyr. XLVIII, 80; e. h. *társalkodtam*); *Ne neszesséték 'ne lármázzatok'* (Rőjtök Nyr. III, 514).

Külön kell szólnunk a *-kodik, -kedik* képzős *sziveskedik* denom. verbumról, amelynek értelmezése körül éppen olyan vita alakult ki, mint a *sorjázik* ige körül. DOMOKOS ISTVÁN Rábaközéből közöl adatot a *sziveskedik* igré: *sziveskedtem idefáradni, nem másér, mind hogy könyörűjön nyomorúságomon . . . Csak azért sziveskedtem idejőnni, ha köcsönözne egypár forintot'* stb. (Nyr. XXXI, 174). Szerinte ez az alak így lenne felbontható: szívem szándéka szerint . . . szívemből . . . szívem indulatjára csak azért fáradtam ide, hogy könyörűjön stb. BALOGHY DEZSŐ szerint e magyarázat nem helyes, szerinte ez a kifejezés a nép fiainak szabatosságra való törekvéséből származik (*legyen szives* felszólításra, kérésre adott tömör felelet: *sziveskedem*; Nyr. XXXI, 272). Hasonlóan vélekedik SZTRÓKAY, aki szintén a nép udvariaskodására vezeti vissza ezt a kifejezést (uo. 347). A vitát megnyugtató módon zárja le HORGER, aki nézetem szerint a legelfogadhatóbb magyarázatot adja a kérdéses igealakra, t. i. hogy az említett nyelvjárásterületen a *szives* szó régi jelentése őrződött meg ebben az alakban: *szives* = bátor (ezen jelentésére számos példát közöl a NySz. a XVII. és XVIII. sz.-ból). A *sziveskedik* 'bátorkodik' értelemben igen régi, de eddig sem az irodalmi nyelv, sem pedig az MTsz. nem közölt adatokat az ige ilyen jelentésére. Hasonló jelentésű adatot közöl CSAPODI 1888-ban Fehér megyéből (Nyr. XV, 43) és BINDER JENŐ a Mátra aljáról (Nyr. XV, 559; vö. HORGER: Nyr. XXXI, 578).

-tlan, -tlen, -talan, -telen fosztóképző.

Erre mint *nomen caritivum* képzőre kevesebb adatot találtam a denominális származékokban, mint a deverbálisokban. Főképpen azt fejezik ki, hogy valaki vagy valami híjával van valaminek, esetleg nincsen is szüksége valamire, pl.: *kortalan*: „*Doktornak még nagyon kortalan*“: fiatal, gyerek (orvosnövendékről mondják (Sopron Nyr. XXV, 526; t. i. akinek nincs kora); *kőccsig-telen vagyok* (Kisfalud Nyr. XXI, 335; t. i. nincs költségem valamire). Ez a képző ellenben nemcsak valamitől megfosztottságot fejezhet ki, hanem nagytáást, fokozást, túlzást, pl. *egyetlen* (vö. BEKKER: „Privation entspringt nicht allein aus Mangel, sondern auch aus Übermass“ Idézi: JUHÁSZ JENŐ: MNy. XLIII, 296). Erre a használatára példa talán az: *óráttalan* 'hamar megcsinálja, amibe kezd' (Sopron Nyr. XXIV, 471; t. i. nincs is szüksége egy órára).

Kicsinyítő képzők

A képzők ezen fajtája igen kedvelt a vizsgált nyelvjáróterületen. Némcsak a köznyelvben már nem használt, vagy alig használt képzőkkel találkozunk a nyugati nyelvjáróterületen, hanem még talán speciálisan e nyelvjáróterületre jellemző képzőkkel is.

-ó, -ő

Pl.: *bátyuósom* (Völcese, saját gy.); *tömbüő* 'vaskos, pufitos' (Bősárkány Nyr. XVII, 192).

-a, -e (vö. BÁRCZI, i. m. 141).

Az -ó, -ő kicsinyítő képző előfordul -a, -e alakban is, főleg lekicsinyülő sajnálkozó, sokszor lebecsmérlő értelemben. Tehát, mint látjuk, itt ismét tudatosan törekszik a nyelvérzék arra, hogy alaki különbséggel fejezzen ki jelentés-, vagy jelentésárnyalati különbséget: *pila* ronda, kőcsoz, pislogó vaksi nőnek mondatik: „*te pila*“ (Fertő mellék MNyszet. III, 244); *posza* v. *poszka* méh 'satnya, elgyöngült, silány' (Fertő mellék MNyszet. III, 405). Valószínűleg ugyanezt a szót találjuk a *posza* homok jelzős szerkezet első tagjában. Jelentése: laza, amiben éppen semmi sem terem (Kiskunhalas Nyr. XV, 334; az Ormány-ságban: *posz-humok* 'silány homok'). Ebben fészkel a *poszméh* (Szeg. F. I, 291). Másképpen BEKE (Nyr. LXIV, 133), aki az összetétel első tagját a *posz* 'crepitus, pedor' szóval azonosítja, amely megvan a *posz-gomba* 'pöfeteg-gomba' szóban is. BEKE állítása egy bizonytalan adaton nyugszik: *posz-homok* 'amely poszog' (Nyr. IV, 40), a följegyzés helye nélkül. A *posz-gomba* előtagja valószínűleg a fenti *posz* 'crepitus, pedor' szóval azonos (*poszog*: *posz* MA. MTsz. CSOKONA Dor. 2. ének; vö. SIMONYI: Nyr. XXXII, 536), ellenben a *posza* 'satnya, elgyöngült, silány, valamint a *posz-homok* előtagja véleményem szerint a *pösze* szó mélyhangú változata, l. MTsz. *pösze* 'beteges, nyavalygós'; *posza* 'satnya, vézna, gyenge, beteges' (Csallóköz, Komárom m.). Lehet, hogy végső fokon mindkét szó hangutánzó eredetű, és hangrendi átcsapással két alak keletkezett, amelyet két jelentésben használtak. Egy mélyhangrendű: *posz* 'fing' (MTsz.) és egy magashangrendű: *pösze* 'selyp, satnya, csenevész' stb. (MTsz). Utóbbinak helyenként mélyhangú változata keletkezett: *posza*.

A képző -e alakjára példa: *döhönye* 'idomtalan' (Répcse mellék Nyr. XIX, 576); *nösze legény* 'nősző, nőszülő legény' (Fertő mellék MNyszet. III, 405; *nőszni* igére l. SZARVAS: Nyr. VI, 492, XII, 14).

-ka, -ke (< urali *-kk; kies. -k + kies. -a, -e; vö. BÁRCZI, i. m. 151 kk.).

- *fujóka* 'tésztaneműbe kevert szer (szarvas só), amely azt felfújja' (Rábaköz Nyr. XXVII, 236).

-*nkó* ~ *nkyó* (l. BÁRCZI, i. m. 151; -n kicsinyítő képző — amely főleg növénynevekben fordul elő; vö. *bojtorján*, *jövötény*, *gyujtovány* stb. és -k kicsinyítő + -ó kicsinyítő képző).

Pl.: *porcinkó* 'porcogófü', *Herniaria* (Bősárkány Nyr. XXXIII, 478).
-*lé* (vö. GOMBOCZ: NyK. XLV, 11; BÁRCZI, i. m. 152; kicsinyítő -l + kicsinyítő-e);
pizselle (Horpács Nyr. V, 269); *csermele* 'búzaszemhez hasonló mag a gabona közt' (Horpács Nyr. XIV, 431; A MTsz. 'melampyrum arvense, kuhweizen' jelentésben közli, más jelentésben GOMBOCZ, i. m. 11).

-s (< urali *-tš v. *-tš; vö. BÁRCZI, i. m. 158).

E képző számos alakváltozatban él a vizsgált nyelvjárásterületen:

-cs alakban (az -s affrikációja folytán keletkezett kicsinyítő képző): *kövéc*s (Sopron Nyr. XXV, 228); *köviéc*s 'kavics' (Mihályi MNy. IX, 428); *szivác*s: a fűzfa vesszőt három ágra hasítják, és zomport kötnek vele (Bősárkány Nyr. XVIII, 238; vö. *szilác*s MTsz; *szív* ~ *szil*, *szalu*, *szilókés*); *bogócs* 'bögöly' (Csorna Nyr. XLII, 382; a szó alakváltozatairól l. GOMBOCZ: NyK. XLV, 5).

-cse alakban (vö. BÁRCZI, i. h.; -cs kicsinyítő + -e kicsinyítő képző): *kenyűcse* 'kenőcs' (Rábaköz Nyr. XIII, 26).

-ncs (l. NYH⁷. 89; -n járulékhang + -s > -cs kicsinyítő képző): *huppancs* 'idomtalan, elnyűtt csizma' (tréf. Mihályi MNy. IX, 428).

-c (-ca, -ce, -ica, -ice)

E képző eredete körül sok vita folyt. SIMONYI (TMNy. 551) szláv eredetűnek tartja. MELICH (MNy. X, 253–4) a képző magyar volta mellett száll síkra, csupán a képző eredetét tekintve tér el a mai állásponttól, amelyet JUHÁSZ JENŐ több, e képzővel foglalkozó cikkében képvisel (MNy. XXIV, 104, XXVIII, 41), és amely szerint a -c képző nem a -cs változata, mint MELICH vélte, tehát nem urali *-tš-re megy vissza, hanem urali *-š-re (vö. LEHTISALO, i. m. 197), és azonos a denom. -sz-szel. Az -sz > -c változás valószínűleg a magyar nyelv külön életében ment végbe, és a -c, a nyelv differenciálódásra való törekvése nyomán foglaldott le kicsinyítő képző értelemben, ill. értékben, míg az -sz megmaradt deverb. és denom. nomen-ill. verbumképzőnek (*halász*, *vadász*, *jolyos*, *kaparász*, *metsz*, *játszik* stb.). Az -sz-nek -c-vé affrikálódását és c alakban kicsinyítő képzőként való elterjedését valószínűleg elősegítették a szlávból a magyarba bekerülő -ica képzős becenevek, pl.: *Dorica*, *Magdica*, *Katica*, *Annica*, *Gyurica*, illetőleg köznevek, pl.: *subica* < *suba*, *babica* < *baba* (vö. még JUHÁSZ: MNy. XXV, 194, 268). Példák: *gyerkőce*: *a fíjatal gyerkőce kimént a ménésre és i szőlíttya még a csikós legint* (Csepreg Nyr. II, 91); *béczcze* 'borjú: ezen néven szokták a marhát egyáltalán szólítani' (Répce mellék Nyr. II, 517; < *be!* *bec!* állathívó szó); *hibarc* 'nagy-sár' (Nagylózs Nyr. XXX, 444; elhasonulással a *habar* szóból, vö. *habarc-habarc*s); *kupac* 'homp' (Sopron m. Nyr. XVI, 190; < *kupa* ~ *kupac* szláv jöv. szó; vö. SIMONYI: Nyr. XXXIII, 167; MOÓR E. LXI, 16); *sellenc* 'a legelőn tartózkodó szarvasmarhák éjjeli szállása' (Hegykö Nyr. XLII, 382; a szó eredetére nem találtam adatokat).

I d e g e n (főként német) e r e d e t ű s z a v a k k é p z ő i

Mint ismeretes, a nyugati nyelvjárásterületen elég erős a szomszédos bajor-osztrák nyelv hatása. Számos jövevényszó került át, amelyet a vizsgált nyelvjárásterület rendszerint megmagyarosít, pl.: *térák*: tráger, olyanforma,

mint a sz. Mihály lova, de lábai nincsenek. Ketten visznek rajta terhet (Csorna Nyr. II, 561; < ném. *Trage*); *csurapé* 'ködmen': *Anyám nagyon mosat, keféltet számomra, pedig odáig csurapém újra leszöröz* (Csorna Nyr. XXI, 523; < tör. *čorab*, szerb *čorapa*, valószínűleg az utóbbiból került át, vö. SZARVAS: Nyr. XXI, 276). Ha továbbképzett alakban használja, a jövevényszavakat, akkor rendszerint a magyar *-l* (*-ál*, *-él* stb.) képzővel látja el: *megáridál* 'meg állítja az utcán egyik ember a másikat (Nagylózs Nyr. XXX, 443; vö. még Zala m. és Veszprém MTsz.); < ném. *arretieren* < fr. *arrêter* 'megállít, megakaszt'); *kévétál*: *Az Isten se kívétál rula* 'Nem tehet róla' (Nagylózs Nyr. XXXI, 530; *kvietál* v. *kvétál*, LEHR: MNy. II, 278; < ném. *quittieren* 'nyugtázni, lemondani'); U. így *bokszol*, *dinsztél*, *kóstol*, *lumpol*, *pácol*, *rámol*, vagy ha a szó *-l*-re végződik, akkor *-z* képzővel - *bumbliz*, *ferbliz*, *kurbliz*, *pëndliz* (vö. HORGER: MNy. XXXV, 114).

-li

Szólnunk kell még a nyelvjárásterületen nagyon elterjedt *-li* képzőről is, amely főként a XVII. század óta terjedt el, amikor sok *-el* végű úfn. szó került át a magyarba magyarosított *-li* végzettel. Pl.: *kugli*, *mantli*, *járli*, *rekli*, *strimfli*, *kifli*. A fent felsorolt és az egész nyelvjárásterületen elterjedt szavakon kívül *-li* végződéssel fordul elő a: *s'érhakli* 'tűzpiszkáló'; *nyukli* 'csipkedett leves-tészta'; *kuglihuukk* 'kalácsféle sütemény' (Sopron Nyr. XLII, 382); *-dli* végződéssel: *sármándli* 'sármály, sármány' (Répcevidék Nyr. XX, 409); *sámedli* 'zsámoly' (Sopron, saját gy.). Az ilyen *-li* szóvégbe a nyelvérzék képzőt érzett (néha képző is volt, a ném. *-el* kicsinyítő képző magyarított alakja), és elvont egy *-li* képzőt, amelyet azután olyan szavakhoz is hozzáadott, amelyekben a *-li* nem volt etimológikus. Mégpedig nemcsak németből átkerült jövevényszavakhoz, hanem eredeti magyar szavakhoz is, pl.: *hájli*, *hasli* (főleg gúnyos, pejoratív értelemben, vö. JUHÁSZ J.: MNy. XXVI, 207). Példák: *zabli* 'zabi, törvénytelen, fattyú' (Nagylózs Nyr. XXX, 202); *bugyli* (~ *bugyri*; *l* ~ *r* váltakozással) 'bugyogó, bő nadrág' (Mihályi: MNy. IX, 426); *nyefli* 'síró' (Csepreg Nyr. II, 371); *nyafli* 'nyafogó ember' (Répce-mellék Nyr. II, 560); *nyuzli* 'sovány, gyenge' (Csepreg Nyr. II, 371), sőt tréfás használatban is előfordul *keméndugli* 'kéménysópró' (Tormáspuszta, Nyr. XLII, 382).

III.

A nyelvjárásban előforduló egyes képzők, vagy képzőbokrok stilisztikai értéke

E részben megkísérlem azokat a képzőket, illetőleg képzéseket tárgyalni, amelyekkel érzelmi hangulati árnyalatokat, jelentéstani finomságokat fejez ki a vizsgált nyelvjárásterület, és amelyek különösen stilisztikai szempontból érdekelték. Ilyenek a:

1. **Pleonasztikus képzések** (felesleges képzőhalmazással képzett alakok).

Igen gyakoriak a bizonyos képzőelemekkel meghosszabbított igetövek. Ezek a toldalékképzők egyáltalán nem módosítják az alapszó jelentését, legalább is a mi köznyelvi és irodalmi formákhoz szokott fülünk nem érez benne jelentésmódosító szerepet, lehet azonban, hogy a nyelvjárást beszélők bizonyos árnyalati különbségeket fejtenek ki vele. (Az élő beszéd alaposabb vizsgálata döntene el a kérdést.) Ilyen képzőtoldalékok:

Igeképzőkből

-terkál: *piszterkál*, *peszterkál* 'piszkál' (Csepreg Nyr. XXXI, 51) (*-t* mozzanatos + *-r* gyakorító + *k* mozz. + *-l* gyakorító képző).

-kár (-k mozz. + -r gyakorító): *uszkározott*: *Az arañhal csak uszkározott* (Rábaköz Nyr. XIV, 522).

-kolódik: *Panaszskulódik Ádám apánk a zur Istennek* (Potyond, Rábaköz Ethn. XXX, 77); lehetséges, hogy metathetikus alak *panaszolkodik* helyett.

-kol, *-köl* (zártabb *-kul*, *-kül* alakban): *Hamar nekem türküli a vellát 'nekem szegzi'*; *Jól türküld le a csizmád szarát 'túrd le!'* (Dór Nyr. XXXIII, 119).

-l (gyakorító képzővel bővített igető): *jövendülő mondó 'jövendő mondó'* (Csepreg Nyr. XXXI, 51). Ugyanolyan képzés, mint az *indó ház* helyett: *induló ház* (Győr Nyr. XIX, 288).

-ít (műveltető képzővel továbbképzett alak): *favágító 'favágó hely'* (Répce mellék Nyr. II, 518); *favágittuó* ua. (Sopron Nyr. V, 425; e szóról l. BALASSA Nyr. XXIII, 310; KÖRÖSI: Nyr. XI, 306).

Névszóképzőkből

-8

Az *-s* melléknévképzővel hihetetlenül változatos továbbképzésekben találkozunk, leginkább a pleonasztikus képzőbokor utolsó elemeként, mint az alapszóban jelölt tulajdonság kisebb mértékének, fokának kifejezőjével, pl:

-ges (denom. *-g* + denom. *-s*): *föenyegēs 'föenyés'* (Mihályi MNy. IX, 427).

-cskös (kics. *-cs* + kics. *-k* + denom. *-s*): *zömöcskös 'zömök'* (Sopron MNy. XII, 45).

-kos (kics. *-k* + denom. *-s*): *bodruokos 'bodros (fejkötő)'*; *csabajkos 'csámpás'* (Rábaköz, Bósárkány Nyr. XVIII, 47).

-nyes (kics. *-ny* + kics. *-es*): *kicsinyēsként 'apránként'* (Sopron, saját gy.); *korányosan 'korán'* (Röjtök MNy. X, 380). Itt az *-ny* nem kicsinyítő képző, hanem az *-n* lokativus ragnak palatalizált alakja.

Továbbá: *kergeteges 'igen szeles, hóbortos'* (Nemes-Viss Nyr. XVII, 336); *keveses kurvaság, házi tisztaság* (Nagylózs Nyr. XXXI, 48); *Nē sokat aggy, csak ugy kölletikippen: keveseset* (Kisfalud Nyr. XXI, 381); *harsányossan szól az orgonya 'tisza erős hangon'* (Dór Nyr. XXXIII, 119). Az ilyen képzések is mutatják az *-s* képző már előbb tárgyalt nagy funkcionális terheltségét a vizsgált területen.

-ll (deverb. nom, képző)

tétell 'tett, cselekedet': *Na hallod, em má m'égis csunya et tēll vuót túled* (Mihályi MNy. IX, 465; *tett* helyett pleonasztikusan). Lehet, hogy az ilyen képzőhalmazokban csak egyesek bőbeszédűségét, esetleg uraskodó, finomkodó beszédre való törekvését kell keresnünk (hyperurbanizmus). Mindenesetre ezt a kérdést még alaposabban, az élő, nyelvi anyagon kellene megvizsgálni.

Hangutánzó és hangfestő szavakban található képzőhalmazok

Ezek képzésében olyan nagy alaggazdagságot találunk képzőkben és képzőbokokban, hogy nemcsak rendszerezésük, hanem még felsorolásuk is olyan nehéz feladat, hogy adataimra támaszkodva nem is oldhatnám meg minden részletre kiterjedően. Így meg kell elégednem azzal, hogy csak a köznyelvből kevésbé vagy alig ismert képzőbokokból említsem meg a leggyakoribbakat.

-*darász* (zöngésüléssel: -*daráz*, gyakorító -*d*, -*r* és -*sz* képzővel), pl.: *gajdaráz* 'nagy lármával énekel' (Nemes-Viss Nyr. XVII, 336; hangfestő *kaj-*, *gaj-* tőből SzófSz.).

-*kol*, -*köl* (-*ákol*, -*ékol*, -*ékél* ~ -*kél*, -*kul*, vö. SIMONYI: TMNy. 404; PAIS: MNy. XLIII, 59; mozz. -*k* + gyak. -*l*).

Pl.: *sikákú* 'a lud ilyen hangot ad, ha a kukorica megakad a gégéjében' (Rábaköz Nyr. XI, 190; vö. *si-vít*, *si-kolt* stb.); *szityakul* 'mikor kevés a dohány a pipában' (Nagylózs Nyr. XXX, 443; < *szí- szí-p*, *szív* hangutánzó tőből), ugyanebből: *szuszákol* 'nagy nevetés miatt zihál' (Szilsárcány Nyr. VI, 472); *cupákúnyi*; *alig birunk benne cupákúnyi* 'alig birunk benne haladni' (Dőr Nyr. XXXI, 221; *cup-*, *cupp-* hangutánzó szó).

-*rkész* (gyak. -*r* + mozz. -*k* + gyak. -*ász*, -*ész*): *csepérk'észnek* 'apródonként szerez': *csepregiek cseperk'észnek* (Sopron Nyr. XLIV, 191).

-*rkél* (gyak. -*r* + mozz. -*k* + gyak. -*l*): *csak cicérekeld magad. mindig* 'töltsd az időt az öltözködéssel' (Sopron Nyr. XVII, 272).

-*korál* ~ -*gorál* (mozz. -*k* + gyak. -*r* és -*l*): *csuszkorál* 'csúszkál' (Sopron m. Nyr. XXV, 374).

-*skol* (< *skol*; gyak. -*s* > -*cs* + mozz. -*k* + gyak. -*l*). *nyivácskú* 'sir' (Bősárcány Nyr. XVIII, 143), *májicskú* 'nyávog (macska), nyafog, pityereg' (Mihályi MNy. IX, 429); *tapicskú* 'pocsolyában, vízben tipeg-topog' (Mihályi MNy. IX, 465).

-*ncöl* (< -*nszöl*; inetimológikus -*n* + gyak. -*sz* + gyak. -*l*): *göröncüli a torkom* 'riszálja' (Kisfalud Nyr. XXI, 381). Igen elterjedt használatban találkoznak e nyelvjárásterületen a

-*g* gyakorító képzővel és képzőbokraival (vö. BUDENZ: UA, 42; SIMONYI: NyK. XVI, 249; KÓRÖSI: Nyr. XI, 206; SÁMSON E., A magyar nyelv egyszerű gyakorító képzői 122; GYÖRKE, i. m. 59. E képzőnek hangutánzó szavakban való elterjedtségéről l. BARTHA K., i. m. 37.) Pl.: *kiheg*, *kahog* 'köhicsél' *tettyeg* 'lomhán megy' (Nagylózs Nyr. XXX, 443–44). Az utóbbi hangfestő szó, pl. olyan *tetty* vagyok.

-*reg*, -*rög* (gyak. -*r* + gyak. -*g*): *szeszereg* 'sziszeg' (pl. mikor valakinek az ujjába tűske megy; Cseprek Nyr. XXXI, 31); *csőtörög*: *csőtörtökön csőtörögünk* (Horpács Nyr. V, 141; vö. *csöntörög* inetím. -*n*-nel; hangfestő eredetű).

-*ngel* (-*n* járulékhang vagy a *gg* elhasonulásából keletkezett; gyak. -*g* + gyak. -*l*.): *iszlingű* 'eloldalaz, elkotródik' (Mihályi MNy. IX, 428; vö. *iszki!* *iszkiri!* *isz!* állatúzó szó).

-*polodik* (? -*pol* + -*odik* visszaható képző) *ékompolodik* 'elszontyolódik' (Mihályi MNy. IX, 428; lehet, hogy az. *elkomolyodik* és *elsompolyog* kontaminációjából származik).

Tréfaszók, játszói szóképzések

A hangutánzó szavakon kívül a *tréfaszavakban* mutatkozik leginkább a nép „alakítási ösztöne és játszói nyelvszeszélye“ (LEHR: MNy. III, 289). Nem szólvá arról, hogy e szavakkal, képzésekkel azért is érdemes foglalkozni, mert „e szók tartalmában a magyar fajnak egy-egy gondolata, erkölcsi felfogása és életelve nyilatkozik meg“, tehát meg lehet belőlük szerkeszteni „apáink szellemi s kedélyi életének krónikáját“ (LEHR, uo.). Szép számmal fordulnak elő a vizsgált nyelvjárásterületen is, de csaknem minden tájegység nyelvében is. (Vö. LEHR: MNy. III, 289, 337, 385; LACZKÓ: Nyr. XXXVI, 295, 356, 397, 450). Képzők:

-ók, -ök kics. képző (l. fent)

Augmentatív képzőként használják, főképpen ragadványnevekben: *Bajszuók* 'nagybajszú'; *Monyuók* 'nagy monyú' (Cseprek MNy. XXXI, 128).

-i kics. képző

(Tréfás szóképzésekben való használatáról l. GULYÁS: Nyr. LII, 99).
Pl.: *sunyori* 'a ki szemeit igen gyakran behunyja' (Nemes-Viss Nyr. XVII, 336); *csikori* (gúnynév) 'egy molnárt hívnak e néven, a kinek nemcsak száraz malma csikorog, hanem maga meg alig csikoroghat = alig élhet' (Bósárkány Nyr. XVII, 192). Előfordul:

-si képzőbokban (-s kics. + -i kics. képző; vö. MELICH: MNy. X, 195).

Pl.: *silapsi kalap* 'lehajló karimájú' (Fertő mellék MNyszet. III, 406); *silapsi* ember 'akinek a kalapja karimája le van hajtvva v. aki a süvegét nagyon a szemére húzva viseli' uo; < ném. *Schlapphut* > *salap*, *salapos süveg*, ebből népnelvben: *silapos kalap*, *silapsi kalap* (vö. KELEMEN: Nyr. LXXI, 123 kk.).

-di képzőbokban (kics. -d + kics. -i; -ndi, -rdi járulékelemekkel bővült változatban is. E képzőről l. BÁRCZI, i. m. 148—149).

Névszóból képzett tréfaszók: *galabárdi* 'izgága' (Nagylozs Nyr. XXX, 444; < *galiba* ism. eredetű); *bohajdi* 'heves, hóbortos' (Mihályi MNy. IX, 426; < *bohó* ~ *bolyó* SzófSz.); *gondi* 'feledékeny, gondtalan, könnyelmű' (Sopron MNy. XII, 43); *töklejdi* 'gazember' (Mihályi MNy. IX, 465); igéből képezve, pl. *kortyáncsi* 'boriszákos' (Sopron MNy. XII, 44) és *undi* 'aki a dolgot hamar megunja' (Sopron Nyr. XXXV, 42).

-a, -e kicsinyítő képzőben *kortya* 'boriszákos' (Sopron MNy. XII, 44).

-la, -le kicsinyítő képzőbokban *ketle-kotla* 'aki sok haszontalanságot beszél' (Bósárkány Nyr. XVIII, 94); (gúnynévben) *Pasla*: azért hívták így, mert folyton pislogat, „passogat“, fájós szemű (Bósárkány Nyr. XVII, 192).

-ász, -ész (deverb. és denom. -sz)

Pl.: *hangászok*: *Juó estiét hangászok* (Rábaköz Nyr. XVI, 336).

-mány, -mény [-min]

(SZINNYEI: NyH⁷. 90; SZILY: MNy. XV, 92; -m mozz. + -i -vagy nyúlás + denom., ill. deverb. -n ~ -ny).

Valószínűleg e képzőt találjuk a nagyon elterjedt *rézmin* szóban; *ruha rézmin* 'ruhaszaggató' (Nagylozs Nyr. XXX, 444); *rézmin* 'ruhát nem kímélő vagy szaggató ember v. gyermek' (Sopron MNy. XII, 44); *ném hiábo ujjan rézmin a fiatá asszony*: 'pazarló' (Mihályi Kisfalud Nyr. XXII, 473); *rézmi* 'ruhát nem kímélő s szaggató ember vagy gyermek' (Sopron Nyr. XII, 44); továbbképzett alakban *rézmini* 'szaggatni' (Sopron Nyr. XXXV, 42). E szó alapszava a személynevekből lett köznevek csoportjába tartozik, amelyekről TOLNAI azt mondja „Minden nép nyelvében megtaláljuk azt a különös jelenséget, hogy a közhasználat a személyneveket valamely külön tulajdonsággal ruhazza fel, sok esetben állandó jelzőt tesz melléjük és így köznevekké teszi“ (Nyr. XXVIII, 1). *rézmin* ~ *rézmeny* < a német *Erasmus* (m. *Rézmán*) névből származott, *ruha-rézmán*, vagy *ruha-rézmin*, ebből elferdült, megcsonkult alak, *ruharéz* vagy egyszerűen *rézmin* (vö. SIMONYI, uo. 9. jegyzetben). E szó lehet a *réz* elvonásnak — *-mány*, *-mény* képzős származéka, de lehet a *rézmán* hasonulással keletkezett *rézmin* alakja is a vizsgált nyelvjárásterületen. E szó analógiájára keletkezett egy másik *-mény* képzős tréfaszó: *huzmin* a) 'munkáért nagy bért, kiadott

pénzért nagy kamatot kívánó, uzsorás', b) 'csalfa' (Sopron MNy. XII, 43 Valószínűleg átvitt értelemben, aki kacérkodik, ingerkedik mással, aki „húz“ mást (uo. *huzmi* alakban is, vö. MTsz. *huzmány*).

-te képző

Tréfás kicsinyítő képzőként használják. Vitatott eredetű. RÉTHEI a. -ka, -ke kicsinyítő képző gyermeknyelvi változatának tartja (MNy. III, 393), HALÁSZ u. így (Nyr. X, 55 és XVII, 253). A -t-nek a -d kicsinyítő képzőből való származását, ill. a két képző azonos eredetét valló nézetekről l. BÁRCZI, i. m. 162. Másként, önálló kicsinyítő -t (< urali *-tt) képzőről GYÖRKE: MNy. XXXIII, 244, XL, 16; SEBESTYÉN I., Melich Eml. 356: Fák és fás helyek 86 kk. stb. (A kérdésre vonatkozó irodalmat l. BÁRCZI, i. m. 163.) E kérdés még közelebbi vizsgálatra szorul, de lehetségesnek tarthatjuk, hogy egy ősi *-tt képző divergens jelentésfejlődéssel egyrészt mozzanatos (ill. műveltető) -t képzővé vált, másrészt kicsinyítő képzővé. Alakilag azután egybeesett a d (< fgr. *-nt) képző zöngétlenült alakjával és az alaki egybeeséssel együtt járt a két képző sűrű interferenciája. Sajnos, elég kevés példát találtam fenti képzőre és az is bizonytalan, mert inkább a RÉTHEI és HALÁSZ véleményét látszik támogatni. Pl.: *kokastiej*, *kokastejte* (Mihályi MNy. IX, 428).

Nem világos képzések

száros csontok 'lábszárak', de *száraz fájdalom* 'fájdalom a lábszárakban' (Bősárkány Nyr. XVIII, 238). A *szár* a XV. sz. elején és vidékenként ma is „lábszár“ jelentésben élt; vö. Schl. Szój. és Sopr. Szój. Ebből: *száros csontok* lehet, hogy ered. *száros csontok*. De ugyanakkor a *szár* szóból -z képzővel: *száraz; porozinkuó* (-nkó kicsinyítő képzővel) 'császármorzsa' (Mihályi MNy. IX, 464; t. i. addig sütjük, míg a dara szét nem porlik, ez valószínűleg a tréfás képzés magyarázata); *nekiéperedik* 'megjavul' (Hegykő MNy. X, 381); alapszava valószínűleg *ép*, és az *iperedik* analógiájára keletkezett; l. *ipèredik* 'üdü, egészségesedik, erőre kap, gyarapszik, nekitelik, hízik' (Fertő mellék MNyszet. III, 243); *kümmencs* 'kőműves' (Mihályi MNy. IX, 428).

Ragozott ige- és névszóalakok tréfás képzésekben

Ragozott igealakok, pl.: *cselekszikapa* 'hosszúnyakú kapa, mellyel répát kapálnak' (Csepreg Nyr. XLII, 92); *élek-halok* (növénynév) *Potentilla anserina* (Csorna Ethn. V, 37); *szèdi-vèdi* (a vámot) 'molnár'; *üti-veri* (a malomkövet) 'molnár' (Bősárkány Nyr. XVIII, 238).

Ragozott névszók, pl.: *héba* 'híj, hijba' (Rábaköz Nyr. XIV, 276); (a *hiu*, *hèj* határozó ragos alakja nominativusként); *fölstököm* 'reggeli' (Répce mellék Nyr. II, 518); *hököm ujj* 'hüvelykujj' (Nagylózs Nyr. XXX, 443); *ollan hüölkök, mint a hüölköm* 'olyan hüvelyk, mint a hüvelykujj' (Kapuvár, saját gy.); *szakadtja*: a kukoricának *szakadtja* 'a levél, melly fosztáskor a fejről leszakasztatik' (Fertő mellék MNyszet. III, 242). A névszókul használt igealakokról l. SIMONYI: Nyr. VII, 434.

Szólnom kell végül a vizsgált nyelvjárásterület egy igen elterjedt és stilisztikai szempontból nagyon érdekes szóképzési vonásáról a

Mondatsűrítő képzésekről

Lehet, hogy nem a legszerencsésebb terminust választottam azon képzések jelölésére, amelyek segítségével hosszabb kifejezéseket, néha egész mondatokat sűrít össze a tanulmányozott nyelvjárás. Ezek is bizonyos régies szint adnak a nyelvjárásnak, és talán az archaizmusok között is tárgyalhattuk volna,

viszont stilisztikai értékük elvitathatatlan, éppen ezért került sorra tárgyalásuk ebben a fejezetben (Egyes régi képzők, ill. képzések ilyen szerepére SIMAI is utal: „Faludi hatása Sándor Istvánra“ c. tanulmányában MMy. XI, 219). A magyar ember szereti az egyszerű, rövid, tömör kifejezéseket. Az igazi magyar stílust a rövidségre való törekvés, több gondolat összefogása, mintegy összesűritése, mondanivalók rövidre fogása, átlátszó világos gondolatok egyszerű kifejezési módja jellemzik. Ezért használ igen gyakran bonyolultabb szerkezetek, körülírások elkerülése végett alkalmas összetételeket, igeneves szerkezeteket, igekötős igéket, szokatlanabb képzésmódokat. A kifejezés tömörségére való törekvés mutatkozik a vizsgált tájegység nyelvében is. Mielőtt a képzőknek ilyen használatára rátérnék, néhány példában mutatom be az összetételek, igeneves szerkezetek és igekötők szerepét az ilyen sűritésekben. Igeneves szerkezet (igekötős igékkel): *összevitgezni* 'összebeszélés, folytán elhatározni' (Szilársarkány Nyr. VI, 472); *fellakni* 'a lakodalmat átmutatni' (Felsőszakony Nyr. XVII, 383). Határozós szerkezet: *ahogy ránk tellött az idő, észéignyéttünk* (Mihályi és Kisfalud Nyr. XXII, 473; t. i. ahogy elmúlt felettünk az idő).

Mondatsűritő képzőként: különösen az -l és -z (denom. és deverb. igeképzőket használja a népnyelv — és így a vizsgált nyelvjárásterület is — az említett különleges funkcióban; vö. SIMAI, i. m. 219).

Igeképzők

-l (-ol, -öl; itt: -ul, -ül) denom. verbum képző

ezugolták az egész házat a vendígek (Dőr Nyr. XXX, 149; értsd: minden zegét-zugát ellepték); *iepártulla* 'pártfogása alá veszi' (Bősárcány Nyr. XVIII, 94). A fenti példákban természetesen a képzőn kívül az igekötőnek is nagy szerepe van a sűritésben. Ugyanígy: *kitestüték* 'megverték' (Nagylózs Nyr. XXXIII, 420; < ? kiverték, kiporolták a testét); *emellikütik a leány hibáját a háztáj nézők: emellikütik* 'elhallgatták' (Dőr Nyr. XXX, 149; azaz félre, mellékre tették); Igekötő nélküli alakok: *neki durungutam a lovat: neki biztattam* (Mihályi és Kisfalud Nyr. XXII, 522; azaz doronggal ösztökéltem a húzásra); *országol* 'vándorol' (Felső-Szakony Nyr. XVII, 384 országról-országra. Érdekes adat a: *fejbekül* 'fejbe ver' (Nagylózs Nyr. XXX, 443) *igé rossz ez a gyerek, ul-lácczik mekküő fejbekünyi, mēkfejbekü, fejbekü* 'fejbever, megpofoz' (Mihályi MNy. IX, 427). Valószínűleg a *fejbe* lativus ragos alak -kol, -kül gyakorító képzős származéka.

-z denom. verbum képző.

Főképpen „valamit készít, létrehoz“ jelentésben használják: *koráz* (az óra) 'korán jár' (Horpács Nyr. V, 269); *faraz* 'farát csinál, sző': *Tēri mēnek faraznyi, nēm gyün?* (KÁLMÁN, A bősárcányi gyékényszövésl4); *kosaraz* 'kosarat készít, sző': „*Mēnnyeték kosaraznyi!*„ „u.o. 17); *fonalat visszáz* 'a rokkán visszahajtja, két szálat egybefon házi cernának' (Kisfalud Nyr. XXI, 381).

-ít műveltető képző

„Valamivé tesz“ jelentésben eleven, pl:

csikorít 'keményen megfenyít' (Nemes-Viss Nyr. XVII, 336); *Finyit vette a ruhámnok, egészen megavitotta* (Mihályi és Kisfalud Nyr. XXII, 473; t. i. avulttá tette).

-odik, -edik, -ödik visszaható képző;
észigorodik az idő 'hideggé válik' (Mihályi MNy. IX, 465).

-kodik, -kedik, -ködik visszaható képző;
szíveskedtem idefáradni (Rábaköz Nyr. XXXI, 174).

Névszóképzők

-s kicsinyítő és melléknévképző

szűfogásos 'szívgörcsben szenvedő' (Bősárkány Nyr. XVIII, 238; szívét megfogja a görcs); ez nem *számos* 'ez nem számít' (Csepreg Nyr. XXXI, 51; számot tevő).

Az igenévképzők is rendkívül alkalmasak erre a szerepre, hasonlóan a többi fgr. nyelvekhez.

-ó, -ő

olyan medvemenő lovat vett (Dőr Nyr. XXXIII, 119; t. i. olyan lovat, amely úgy megy, mint egy medve; tehát ez a participiumos szerkezet egy hasonlító határozói mellékmondatot helyettesít).

-t (-tt)

Jó napkótt korba vót az idő (Dőr Nyr. XXVIII, 521; t. i. olyan korán, amikor a nap kél, időhat. mellékmondat rövidítése).

Megálltányi ideje sincsen (Dőr Nyr. XXVIII, 521; annyi ideje sincs, hogy megálljon, mértékhatározói mellékmondat rövidítése).

-va, -ve

uccatátva 'az egész ucca láttára, palam publice' (Csepreg Nyr. XIX, 288; t. i. mialatt az egész utca a száját tátja, módhatározói mellékmondat rövidítése).

Néhány vonásban igyekeztem rámutatni a vizsgált nyelvjárasterületnek a köznyelvitől eltérő szóképzési sajátosságaira. Sok dolog talán elkerülté figyelmemet, vagy esetleg helytelen volt a megfigyelésem, voltak olyan jelenségek, melyek megfejtése még további vizsgálódásra szorul. Céлом csupán az volt, hogy a nyelvjárások ilyen vagy ehhez hasonló vizsgálatára ráirányítsam a kutatók figyelmét, és néhány adatot szolgáltatthassak a nyelvtörténeti és nyelvjárás-kutatások számára.

ANDRÁSSYNE KÖVESI MAGDA

A moldvai csángó nyelvjárás variánsai

A moldvai csángó nyelvjárás terület kérdései régóta foglalkoztatják nyelv-tudósainkat. Ezt az érdeklődést részint a terület meglehetősen elszigeteltsége, részint a nyelvjárás érdekes, szokatlan sajátosságai indokolják. Részletesebben foglalkozott az itt felmerülő problémákkal, mint pl. a csángók eredetével, nevével, nyelvjárásuk szókincsbeli és nyelvtani sajátosságaival SZARVAS GÁBOR (Nyr. III, 1—6, 49—54), MUNKÁCSI (Nyr. IX, 444, 481, 529, X, 101, 149, 199), WICHMANN (MNy. IV, 160, 208, 394, 457; Nyr. XXXVII, 193, 241, 303; Wörterbuch des ungarischen Moldauer Nordcsángó — und des Hétfaluer Csángódialektes, Helsinki, 1936; NyK. XXXVII, 149, XXXVIII, 265; vö. még CsÚRY: MNy. XXXV, 73), RUBINYI MÓZES (Nyr. XXX, 57, XXXI, 1, LXIV, 119; NyK. XXXVIII, 257) és LÜKŐ GÁBOR (A moldvai csángók, Budapest, 1936). A felsorolt kérdések közül egyikhez-másikhoz hozzászólt még SIMONYI (Nyr. XXXVIII, 26, XLIV, 136), CsÚRY (MNy. XXVI, 249, XXVIII, 300), LOSONCZI (Nyr. XLIV, 13, 60), ZOLNAI (MNy. I, 400) és HORGER (MNy. IX, 418; NyK. XXXI, 421, XXXVII, 314; A magyar nyelvjárások 25—9, 79, 82—90 stb.; A csángó nép és csángó név eredete, Kolozsvár, 1905). Ezenkívül igen jól bizonyítják kutatóink e nyelvjárás terület felé irányuló érdeklődését a folyóiratainkban, különösen a Nyr.-ben megtalálható moldvai csángó tájszó- és szövegközlések is (vö. LŐRINCZE-BENKŐ, Nyelvjárás bibliográfia 216—7).

Még közelebb visz bennünket e nyelvjárás megismeréséhez HEGEDŰS LAJOS „Moldvai csángó népmesék és beszélgetések“ (Budapest, 1952) című munkája, amelyben mintegy 250—300 lapon át különböző hangfelvevő gépek segítségével (vö. i. m. 14—5) rögzített nyelvjárás szövegeket közöl moldvai csángó nyelvjárás területéről való beszélőktől. A gyűjtés már említett módja — mint tudjuk — lehetővé teszi az egyszerű elhangzott élőnyelvbeli szöveg többszöri lehaflgatását, a lejegyzés ellenőrzését, de a gépekkel szemben tanúsított óvatosság természetesen okvetlenül szükséges, különösen akkor, ha a felvett szöveg hangtani vizsgálatára vállalkozunk, mintahogy ez a jelen esetben történik. Figyelembe kell vennünk a gépek bizonyos fokú tökéletlenségét, esetleges torzítását, amely különösen a magánhangzókkal kapcsolatos megállapításaink alkalmával bizonyos fokú fenntartásra kötelez bennünket.

Mindemellett a szövegek gondos áttanulmányozása arról győzött meg, hogy a moldvai csángó beszélők nyelvében olyan érdekes hangtani jelenségek bukkannak fel, amelyek megérdemlik a részletesebb vizsgálatot. HEGEDŰS LAJOS könyvéből kiderült ugyanis, hogy a moldvai csángó nyelvjárás rendkívül gazdag magán- és mássalhangzó-variánsokban. Olyannyira, hogy ennek alapján nemcsak a nyelvjárás terület vagy egy-egy község hangkészlete, hanem még egy beszélő nyelve sem tekinthető egységesnek.

A variánsok — mint ismeretes — olyan hangárnyalatok, amelyek sem értelmi, sem érzelmi megkülönböztetésre nem használatosak, szerepük, funkció-

juk nincs, de mégis — amelyek szociális jellegűek — mellőzhetetlenül hozzátartoznak a nyelv fonikus arculatához (vö. BÁRCZI, Nyelvtudományi alapismertetek, egyetemi jegyzet, 1952, Budapest. 73—4). Bár mindannyian jól tudjuk, hogy variánsparók, ha kisebb számban is, de nemcsak ezen a nyelvjárásterületen, hanem mindenütt találhatók, talán mégsem lesz érdektelen további nyelvjárás-kutatásunk, nyelvtörténeti és nyelvjárástörténeti vizsgálódásaink szempontjából a moldvai csángó beszélők nyelvében nagy számban fellelhető variánsok feltárása, bemutatása.

HEGEDÜS LAJOS 1950—51-ben végzett gyűjtést a Baranya megyében élő moldvai csángók között, akik 1941-ben a bécsi döntés után Romániából a Bácskába, majd 1944—45-ben Baranyába kerültek. Gyűjteményét a beszélők származása szerint, eredeti lakóhelyük falvainak megfelelően rendezte. Ezek szerint a szövegekből Lészped (Lé), Pusztina (Pu), Klézse (K), Somoska (S), Pokolpatak (Po), Diósfalu (D), Lábnik (Lá) és Gajcsána (G) nyelvről kaphatunk képet összesen negyvenegy (41) beszélő megszólaltatása útján. Sajnálatos azonban, hogy a beszélők, számukat és nemüket tekintve, egyenlőtlenül oszlanak meg az egyes községek között. Így például míg Lészped és Gajcsána nyelvét 8—13 beszélőtől felvett 50—60 lapnyi szövegen figyelhetjük meg, addig Somoskáról és Diósfaluból mindössze egy-egy adatközlőt sikerült a gyűjtőnek szereznie, s az elmondott szöveg alig tölt be 20—30 lapot.

Ezen a nyelvjárásterületen bizonyos hangvariánsok meglétét már SZARVAS GÁBOR (Nyr. III, 1) észrevette, és azt állítja, hogy a *cs ~ cz, zs ~ z, s ~ sz* hangok ejtésében erős ingadozás tapasztalható, mégpedig nemcsak egy község, hanem ugyanazon személy nyelvén belül, sőt olykor ugyanazon szón is. (Megjegyzendő azonban, hogy ezt az állítást MUNKÁCSI: Nyr. IX, 448 később megcáfolta.) Beszél még SZARVAS GÁBOR (Nyr. III, 5) egy *o = ë = i* hangváltozásról is, amelynek eredményeként *doszka > dëszka, gyolkos > gyilkos* alakok jönnek létre, de hogy ezek variánsként élnek-e egymás mellett, vagy ez utóbbi a fejlődés során teljesen kiszorítja az előbbit, arról nem nyilatkozik. HEGEDÜS LAJOS (i. m. 17) maga is felhívja a figyelmünket a variánsokra, amikor hangtani tájékoztatójában így ír: „A hangtani sajátosságok bár nagyrészt körülhatárolhatók, mégis azok nem pedáns következetességgel azonosak még egy beszélő nyelvében sem. A hangtani jelenségek nagy részének variánsai vannak, s ugyanaz a beszélő pl. felváltva használja a *šan* 'csinál' és *csán*, a *kühül* 'kivül' és *küjél*, a *toás*, *tájás*, *tájás*, *mārha* és *mōrha*, *doktor* és *doftor*, *uruság*, *oroság*, *orosság* és *örvösság*, *karabus* és *kerebus*, a *lyán* és *lán* vagy a *vót* és *vót* alakot. Sőt ezek mellett már a köznyelvi alakok is megjelennek itt-ott, jelezvén a fejlődés további irányát.“

Most már kizárólag a variánsok szempontjából nézve a szövegeket, megállapítható, hogy ezek a magán- és mássalhangzók körében egyaránt nagy számban találhatók, mind az egyes községek, mind az egyes beszélők nyelvében. A 41 beszélő közül mindössze 4 akadt olyan (Simon János: Pu; Both József: Lá; Gál István és Polgár Demeter: G), akiknek nyelvében variánsok nem fordultak elő, ezek viszont mind olyan rövid szöveget mondtak el, hogy ez okozhatta a variánsok hiányát. Egészen természetesen azok a községek, illetőleg beszélők vezetnek a variánsok száma és változatossága terén, amelyek, illetőleg akik a leghosszabb szövegekkel szerepelnek a gyűjteményben. Így Lé, Lá, G, a kisebb terjedelmű szövegek közül pedig különösen a klézsei beszélők nyelve gazdag variánsokban.

Megkülönböztethetünk kvantitatív és kvalitatív variánsokat. A kvantitatív variánsokat az időtartambeli eltérések, a hosszú és rövid alakok váltakozásai, a kvalitatív variánsokat pedig az artikuláció, a képzés helyének és módjának a különbségei hozzák létre. A kvalitatív variánsokat ismét két csoportra oszthatjuk: 1. árnyalati ingadozások, amelyek egy-egy hang képzésterületének

határai között való ingadozásra mutatnak, mint pl. *i ~ j, ö ~ ő* stb., 2. fakultatív variánsok, amelyeknek nemcsak funkciójuk nincsen, hanem ugyanabban a fonetikai helyzetben is minden szabályosság nélkül váltakozhatnak, mint pl. *föl ~ fél ~ fel, csuda ~ csoda*. Kétségkívül ez utóbbiak a legérdekesebbek, s e dolgozat keretében a moldvai csángók nyelvének ilyen természetű variánsait óhajtom elsősorban feltárni. Így a kvantitatív variánsokat és a kvalitatív variánsok első csoportját csak röviden tekintem át.

A kvantitás szerinti variánsok az egész nyelvjáróterületen körülbelül ugyanazok, legfeljebb arról lehet szó, hogy az egyik község vagy beszélő nyelvében megvan egy-két olyan variáns is, amely a másikból hiányzik és viszont. Éppen ezért a már felsorolt községek beszélőinek nyelvében található variánsokat csak nagy általánosságban közlöm.

A magánhangzók körében a rövid, félhosszú és hosszú hangok ugyanazon beszélő nyelvében, ugyanazon szón való váltakozása szolgáltatja a variánsokat. Tehát pl. *ü ~ ü': vérüvel ~ vérü'vel* (Lé), *ö ~ ö' ~ ö': öltön ~ öltöny ~ öltön* (G), *o ~ ö: akkor ~ akkör* stb. Az időtartam igen sokszor a követő *l, r* nyújtó hatásával van kapcsolatban. A mássalhangzók esetében egyszerű és kettős mássalhangzók váltakoznak egymással ugyanazon beszélő nyelvében, ugyanazon szóban.

Megjegyzendő, hogy a kvantitatív variánsok vizsgálatakor különös gondal és óvatossággal kell élnünk, mert a lehallgatás, lejegyzés pontatlanságára itt nyílik a legnagyobb lehetőség. A félhosszúság különbség (pl. *a ~ á, á ~ ā*) igen könnyen lehet — a leggondosabb munka ellenére is — följegyzésbeli pontatlanság. Ezért tehát a magánhangzók esetében példáimat elsősorban a hosszú — rövid variáns párok köréből veszem. Pl. *i ~ i': készítettünk ~ készitöttünk* stb. (Lé); *tanítónak ~ tanyítódhoz* (K); *ü ~ ü': tűz ~ tűzné* (Lá), *rüccs ~ rücs* (Lé); *u ~ ú: tyúk ~ tyúk* (K); *utonjáró ~ útonjáró* (Lá); *ö ~ ö': jő ~ jő* (G), *jő ~ jő, döfödni ~ döfödni* (Lé); *o ~ ó: akko ~ akkó* (Lé), *bocsuzáskor ~ élbócsuztatta* (Lá) stb., stb., s mellőzöm az *ē ~ ē', a ~ á, ö' ~ ő* stb. variáns párok felsorolását. A mássalhangzók körében a különbségek sokkal élesebbek. Pl. *t ~ tt: tanítót ~ tanyítottóhoz* (Lá); *s ~ ss: kaszások ~ kaszássok* (G); *ny ~ nny: lánya ~ lánnyo* (Lá), *menyegező ~ mennyegzőjébe* (K); *c ~ cc: ducol ~ duccol* (G); *r ~ rr: arról ~ arról* (S) stb.

A kvantitatív variánsok futólagos áttekintéséből kiderül, hogy a hangok időtartamában legtöbbször teljesen azonos fonetikai helyzetben tapasztalunk ingadozást mind a magán- (*kezikét ~ kezikét, fiju ~ fijú, tanító ~ tanyító* stb., stb.), mind a mássalhangzó-variánsok esetében. Mégis feltűnik azonban a fonetikai helyzet determináló szerepe. Megállapítható például, hogy az *l* nyújtó hatása erősebb, ha utána még egy mássalhangzó következik, mintha az *l* intervokális helyzetben van: *kitanódom ~ kitanólni*. Ugyanígy megnöveli a magánhangzó időtartamát az azonszótagú *l* kiesése, például *öltár ~ ótár, hõldat ~ hód*. A mássalhangzó-variánsok kivétel nélkül intervokális helyzetben bekövetkezett gemináció eredményei (vö. WICHMANN—CSÚRY: MNy. XXXV, 137).

A kvalitatív variánsok első csoportjába a fenti szempontok szerint azokat soroljuk, amelyek csupán kisebb artikulációs különbségeket mutatnak, de valójában az emberi fül számára alig érzékelhető módon válnak el egymástól. A változatokat, amelyeknek igen széles skáláját figyelhetjük meg a moldvai csángó nyelvjáróterületen, elsősorban a nyelv- és ajakműködés ingadozásai hozták létre, tehát ezek a magasabb és alacsonyabb nyelvállással való (pl. *é ~ é', ó ~ ó', i ~ j, o ~ o*), illetőleg az ajakkerekítéssel és ajakkerekítés nélküli (pl. *i ~ j, ē ~ ē'*) hangképzés eredményeinek tekinthetők. Bár kétségtelen, hogy — mint HEGEDŰS LAJOS is megjegyezte (i. m. 17) — az ilyen természetű változatok alkotják e nyelvjáróterület variánsainak legnagyobb részét, ezeknek részletes felsorolása és ismertetése több okból feleslegesnek tűnik. Először is ezek a kisebb artikulációs

különbségeket mutató hangok alig variánsok, csaknem azonos helyen és módon képződnek, nyelvi jelentőségük nincs is, másodsor ugyanúgy általánosaknak mondhatók valamennyi község, valamennyi beszélőjének nyelvében, mint a kvantitatív variánsok, tehát szükségképpen állandó ismétlésekbe kellene bocsátkoznunk, harmadszor pedig — éppen a már említett kis képzésbeli eltérés miatt — itt nyílik a legnagyobb lehetőség a felvevő gépek torzítására, és — természet-szerűleg és elkerülhetetlenül — a lehallgatás, lejegyzés pontatlanságára, a diakritikus jelek esetleges elírására is. Így tehát elegendő csupán néhány, valamennyi beszélő nyelvében fellelhető variánstípusra és példára szorítkoznunk. Itt csak a magánhangzók területén kell maradnunk. A nyelvállás szempontját tekintve — nagy vonásokban — a következő típusokkal találkozunk: $i \sim i$: *igén ~ igén* (S), $ü \sim ü$: *körü'l ~ körü'l* (G), $u \sim u$: *ullyam ~ ulyan* (S), $e \sim é$: *mэгétték - mэгétték* (Lá), $o \sim o$: *guzsalyozsból ~ guzsalyozsba* (K), $á \sim á$: *járt ~ járt* (Lé), $a \sim a$: *akkor ~ akkor* (D), $a \sim o$: *komáddal ~ komájávdal* (Lé), $i \sim é$: *ivangyéliumból ~ evangyéliumból* (S) stb., stb. Az ajakműködés különbözősége pedig $i \sim i$: *ingét ~ ingékét* (D), $é \sim é$: *mэгijedétt ~ mэгijedétt* (K), $a \sim á$: *éccakán ~ éccakán* (S), $a \sim g$: *András ~ András* (S), $i \sim ü$: *mísét ~ müséket* (S), $é \sim ö$: *menéleg ~ menöleg* (Lé) stb., stb. féle alakpárokat hozott létre.

Így érkezünk el dolgozatunk voltaképeni témájához, a minőség szerinti osztályozás második csoportjához, vagyis a tulajdonképeni variánsokhoz, amelyek az eddigieknél sokkal élesebben mutatják az egyes beszélők nyelvében tapasztalható nagyfokú ingadozásokat. Itt már csak úgy érhetjük el célunkat, ha minden beszélőt sorra veszünk, és egyenként állapítjuk meg a nyelvükben élő variánsokat.

A minőségi variánsok e csoportjába csak azokat a variánspárokat osztottam be, amelyeknek tagjai között legalább egy teljes képzési mozzanat különbség van, tehát pl. az $a \sim o$, $u \sim o$, $i \sim ü$, $e \sim é$, $é \sim ö$ stb. típusokat, amint ez a lentebb részletezésből majd kiderül.

A módszertani eljárást illetőleg megjegyzem, hogy először csupán az adatok felsorolására, valamint az egyes községekben tapasztalható jelenségek megállapítására szorítkozom, s majd csak ezután térek rá összefoglalóan, most már valamennyi község, valamennyi beszélőjére vonatkozólag annak a kutatására, hogy a variánsok létrejötte mögött milyen nyelvi (hangtani), illetőleg társadalomtörténeti okok kereshetők.

Az egyes beszélők nyelvében a magán- és mássalhangzók terén a következő változatok fordulnak elő:

L és z ped.

Bartos György, 54 é. (i. m. 25—30)

$i \sim é \sim é$: *ingémét ~ engém ~ engém.*

$e \sim é$: *ösvényen ~ ösvényen.*

$a \sim o$: *györsan ~ györson.*

$j \sim ny$: *börja ~ börnyát.*

$n \sim ny$: *tarišna ~ tarišnya.*

Facsaros Ferenc, 38 é. (i. m. 33—5)

$u \sim o$: *juhok ~ joho ~ johókat.*

$a \sim o$: *katonaság ~ kotonaságba,*
örvasok ~ orvos.

Facsaros Ferencné, 38 é. (i. m. 35)

i ~ *é*: *félferesztették* ~ *féljéresztették*.

n ~ *ny*: *számítani* ~ *számítanyi*.

Farkas Péter, 46 é (i. m. 35—6)

ë ~ *ö*: *belőlünk* ~ *belöllünk*.

Jakab István, 50 é. (i. m. 36—9)

e ~ *ë*: *elmen* ~ *mënnék*.

n ~ *ny*: *asszon* ~ *asszony*.

Jakab Istvánné, 45 é. (i. m. 39—51)

i ~ *ë*: *gilkát* ~ *gëlka*.

ö ~ *ë*: *ötre* ~ *étról*.

e ~ *ë*: *élmények* ~ *élményék*.

ë ~ *é*: *embernek* ~ *embért*.

g ~ *gy*: *gilkát* ~ *gyilkája*.

Jakab István, 20 é. (i. m. 51—2)

a ~ *o*: *fárkasak* ~ *färkasok*.

a, *ä* ~ *ö*, *ó*: *marhával*, *märhákvöl* ~ *mörhävöl*, *mórhákvöl*

Jakab Istvánné, 23 é. (i. m. 52—4)

jsz ~ *c*: *jèsziket* ~ *jécivèl*.

Miklós Antal, 27 é. (i. m. 54—6)

ü ~ *ë*: *gyütt-jëttek*.

j ~ *gy*: *jëttek* ~ *gyütt*.

Miklós Ferencné, 53 é.

u ~ *o*: *ju* ~ *johot*.

Simon Józsefné, 59 é. (i. m. 58—9)

u ~ *o*: *ugyan* ~ *ogyan*.

Simon József, 35 é. (i. m. 59—64)

e ~ *ë*: *tehénét* ~ *tehenët*.

e ~ *é*: *tehénét* ~ *tehenët*.

n ~ *ny*: *tehénét* ~ *tehenyët*.

Ezek szerint 13 lészpedi beszélő közül 12 nyelvében találunk variánsokat. A magánhangzók körében az *a* ~ *o*, *u* ~ *o*, *e* ~ *ë*, a mássalhangzók esetében a *n* ~ *ny*, *j* ~ *ny* típusok a leggyakoribbak.

A következő község *Pusztina*, összesen 7 beszélővel.

Bálint Péterné, 33 é. (i. m. 65—8)

i ~ u: *fíjik ~ fíjukat.*
i ~ é: *vecsernyire ~ vecsernyére.*
a ~ o: *fárkasak ~ farkasok.*

Deák János, 38 é. (i. m. 70—1)

a ~ ö: *éválasztani ~ ē... válójsztani.*
j ~ ny: *börjút ~ börnya.*

Deák Jánosné, 38 é. (i. m. 71—2)

ű ~ ó: *ű ~ ő 'er, sie'.*

Kánya Péter, 42 é. (i. m. 72—4)

e ~ é: *egën ~ égën.*
l ~ ø: *moldvai ~ módovai.*

A 7 beszélőből 4-nek a nyelve mutat variánsokat. Legfeltűnőbb az *i ~ u* alakpár, amely azonban a variánsok kialakításában oly lényeges szerepet játszó hasonulás útján jöhetett létre, mint majd ez az összefoglalásból is kiderül.

K l é z s e 3 beszélővel szerepel, de csak 2 nyelvében találunk variánsokat.

Benke János, 48 é. (i. m. 76—99)

i ~ ü: *ingécskékét ~ üngöcskékét,*
szüvit ~ szüvit, misére ~ müse,
királ ~ kúrál.

i ~ é: *pravalijára ~ pravalét.*
ű ~ ő ~ ó: *ű ~ ő ~ ó 'er, sie'.*
ű ~ ö: *gyüműcsfákat ~ gyü'mö'lcsöt.*
u ~ o, ö: *uruságot ~ örvosságot,*
urusólni, ~ örvosolni.

o ~ á: *tojás ~ tájást.*

e ~ ë: *kreposztot ~ krëposztod.*

a ~ o: *kapott ~ kopot, adom ~ odok,*
arannyat ~ arannyot,
akkor ~ okkor.

a ~ e: *karabus ~ kerabus, ~ kerebus,*
tarišnába ~ terišnyábo.

v ~ ø: *lovakot ~ loaknál.*

ś ~ cs: *mëksáلتa ~ csállak meg,*
mëksáلتál ~ csálni.

jt ~ lt: *rikójtották ~ rikóltozni.*

l ~ ly: *királnak ~ királyhoz.*

n ~ ny: *tanitónak ~ tanyítòhoz,*

tarišnába ~ terišnyábq.

ny ~ ngy: *aranyat ~ arangyat.*

k ~ f: *doktornál ~ doftort.*

- i ~ ü:* *filiből ~ fülembé,*
repülni ~ vadászni.
- ü, u ~ ö, o:* *hül ~ höl, megmutatta ~*
motassa, buzdogánt ~ buzdogánvol.
- é ~ ő:* *erdébe ~ érdöbe.*
- a, à ~ o, ò:* *katanának ~ katona,*
lakadalom ~ lakodalmat,
báranvól ~ báranvöl,
akkar ~ akkör.
- d ~ gy:* *dijót ~ gyió, nad (lakodalom) ~*
~ nagy (lakadalom).
- j ~ ly:* *kirájjiú - királyfiú.*
- j ~ n:* *börju ~ bornuból.*
- n ~ ny:* *báran ~ báraný,*
eném ~ enyémek.

Klészse két beszélőjének variánsokban igen gazdag nyelvében a magánhangzókat illetőleg elsősorban a zártabb-nyíltabb, másodsorban a labiális-illabiális ejtés váltakozása figyelhető meg. A pusztinai *i ~ u* után itt jelenik meg — ezúttal elhasonulás eredményeként — a második veláris-palatális alakpár, az *a ~ e*. A variáns párok nagyobb része azonban csak nyelv és ajakműködés szempontjából különbözik egymástól, de veláris velárisal, palatális palatálisal váltakozik leginkább. Klészsen is jelentkezik az a különben szinte általánosnak mondható jelenség, hogy az alakpárok a szövegben szinte egymás mellett állnak, alig egy-két szó választja el őket egymástól, pl. . . . hazajönek a *miséről* . . . *müse* üdej stb., vagy: *Agy* nekem valamit a *terišnyábo* . . . ed darap kenyeret a *tarišnába* stb. Ez tehát azt mutatja, hogy az alakváltozatok teljes egyenrangúságban élnek egymás mellett. Érdekesekek és sokréttiek a klészsei mássalhangzóvariánsok, amelyekben többnyire a palatalizáció játszik szerepet: *n ~ ny*, *l ~ ly*, *d ~ gy*. Megjelenik az *é ~ cs*, és a különös *k ~ f*, amelyről szükségesnek látszik megjegyezni, hogy csak itt, és itt is csak egyetlen egy ízben fordul elő.

S o m o s k á r ó l mindössze egy beszélőnk van, de ennek a nyelve igen sok variánst nyújt.

Demse Dávidné, 53 é. (i. m. 125—46)

- i ~ ë:* *mindént ~ mēndēn, igen ~ ēgēn.*
- j ~ é:* *kiszēttik ~ ēlvették.*
- i ~ é:* *kigyó ~ kégyó.*
- ü, ú ~ ő, ö:* *ü, ű ~ ő 'er, sie'.*
- ü, ű ~ é:* *fürdöböl ~ fēresztették,*
fü'rdökēt ~ fēresztēttük.
- u ~ o:* *ulyan ~ ojam (be . . .)*
- ö ~ ē:* *jött ~ jēnek.*
- ó ~ üő:* *nő ~ nüő.*
- ő ~ é:* *döszü ~ dēszü.*
- o ~ e ~ é:* *mázso ~ mázse ~ mázsénak (?)*
- a ~ o:* *makkorát ~ makkora.*
- a ~ e:* *akinek ~ ekinek, a ~ e (névelő),*
katonaságból ~ ketonák,
apám ~ epámnak.

á ~ o: *méktápásták ~ letaposta,*
vácsáráltunk ~ vacsoráltam.

á ~ e: *hátták ~ hetták.*

n ~ ny: *asszonhoz ~ asszony,*
küslánval ~ küslyány.

j ~ ny: *vizibörjüt ~ vizibörnyu.*

j ~ ly: *ojam ~ ulyan.*

l ~ ly: *küslánval ~ küslyány.*

A somoskai variánsok közül kiemelkedik az *ő ~ üő* alakpár, amelyben egyszerű magánhangzó diftongussal váltakozik. Mivel azonban ez az egész kötetnyi szövegben elszigetelt jelenség, nem tulajdoníthatunk neki nagyobb jelentőséget. Nem lehetetlen, hogy az *üő* itt egyszerűen emfatikus ejtés eredménye. A veláris-palatális alakpárok sora az *o ~ e ~ é*-vel növekedett. Valószínű, hogy itt az első szótag *á*-jának elhasonító hatásával van dolgunk, amelynek erejét a csángó nyelvjárásterületen nemcsak előre-, hanem hátraható hasonulásokban is más esetekben is tapasztalhatjuk, pl. *lóval ~ fíjával*.

P o k o l p a t a k ismét egy beszélővel szerepel.

Dávid Illésné, 42 é. (i. m. 147—63)

ü ~ ő, ó: *ük ~ ő, ök 'er, sie'.*

ü ~ é: *kühü'l ~ küjel.*

ē ~ o: *rozali'nēs ~ rozali'nossak,*
gyékēt ~ gyékot.

ē' ~ ò: *gyertyánhilib ~ györtánhilib,*

ē, ē' ~ e: *nēm, nē'm ~ nem.*

a ~ o: *lakadalomba ~ lakodalom,*
guzsalyazsba ~ guzsalyozsból.

a ~ e: *a ~ e (névelő), asszon ~ esszonyok,*
az (asszony) ~ ez (ura).

n ~ ny: *küslánnak ~ küslány.*

h ~ j: *kühü'l ~ küjel.*

l ~ ly: *küslánná ~ küslyány.*

ll ~ lly: *ullan ~ ulyan.*

A pokolpataki Dávidné nyelvének variánsai sem a magán-, sem a mássalhangzók terén nem jelentenek újat a klézsei és somoskai beszélőkével szemben.

D i ó s f a l u nyelvét egy beszélő szövegéből ismerjük meg.

Benke Jánosné, 46 é. (i. m. 164—82)

i ~ ü: *misére ~ műszére,*
csütē'rtēk ~ csütō'rtōkhöz.

i ~ é: *sz(!)egítēk ~ segétette.*

j ~ é: *kigyó ~ kégyó.*

ō ~ é: *eljött ~ eljējēn.*

ō ~ è: *csirikolnak ~ csirikēlnek.*

a ~ o: *ottan ~ otton.*

a ~ e, è: *a ~ e (névelő),*
alaluttam ~ èlmēntünk.

v ~ φ: *vótak ~ ótak.*

s, ss ~ sz, sss, sz: *husét ~ huszét,*
büdös ~ büdösz,
misére ~ műszére.
fizess ~ fizessze.

n ~ ny: *lían - liány.*

l ~ ly: *lányajim ~ lyány.*

j ~ ly ~ ll: *éjen ~ ilyen ~ illen.*

A magánhangzó-variánsokat a labiális-illabiális alakok (*i ~ ü, ö ~ é*) változása, valamint asszimiláció (*a ~ e, a ~ o* stb.) hozta létre. A mássalhangzó-variánsok közül az *s ~ sz* stb., tehát a dentialveoláris és alveopalatális spiránsok változatai dominálnak (vö. SZARVAS GÁROR: Nyr. III, 1; de MUNKÁCSI: Nyr. IX, 448; l. még WICHMANN: NyK. XXXVII, 149, XXXVIII, 265; SIMONYI: Nyr. XXXVIII, 26; RUBINYI: Nyr. XXX, 62, XXXI, 2, LXIV, 119; NyK. XXXVIII, 257). Számunkra szokatlan még a *v ~ ø* váltakozása szó kezdetén, de a moldvai csángó nyelvjáróterületen ez nem látszik elszigetelt jelenségnek.

L á b n i k' község már hét beszélővel és meglehetősen hosszú szövegekkel szerepel HEGEDÜS LAJOS gyűjteményében.

Bogdán Péter, 52 é. (i. m. 183—7)

u ~ ó: turuval ~ turót.

u ~ o, ò: jòhunak ~ johokat, johòk.

u ~ o: juhu ~ johokat.

a ~ o: árat ~ árot.

v ~ ø: òrvossága ~ orosága.

Laczkó István, 43 é. (i. m. 189—202)

i ~ ü: mēgeskitette ~ mēgesküszöm.

i ~ é: leginyék ~ legén.

ü ~ ö: legéntül ~ legéntöl.

è, ē ~ è': küzsgyermékēt ~ küzsgyermékēt ~ gyērmékēt.

a ~ o: kössékházába ~ házbo.

á ~ ó: öregapámról ~ nagyapómnak.

s ~ sz: pistojvál ~ pistól.

š ~ sz: dišnyó ~ disznyót.

Laczkó József, 55 é. (i. m. 202—11)

i ~ ü: kiráj ~ küráj.

i ~ ē ~ ē: tihéd ~ tējéd ~ tēhéd.

ü ~ ö: ü ~ ököt.

e ~ é: mēgnezze ~ mēgnézzēm.

a ~ o: városzba ~ városzbo.

n ~ ny: kirájlánvol ~ lányvòl,
ēlmēnēn ~ visszamēnyēn,
asszon ~ asszony.

j ~ ny: hajinsa ~ hanyította.

j ~ h: tējéd ~ tihéd, tēhéd.

i ~ ë: ingemét ~ engemét.
i ~ é: kívánsz ~ kévánsz.
j ~ é: történt ~ törtétek.
i ~ é: mekfordicsa ~ fordécsol.
ü, ú ~ ö: ü, ú ~ ö 'er, sie'.
e ~ ë: jelvények ~ jelvényék,
menőleg ~ mënőleg.
e ~ é: bemént - bémént.
a ~ o, ò: szavat ~ szovat,
élzárval ~ zárvól.
sz ~ z: nyájához ~ nyájához.
j ~ ø: ojam ~ oan, diót ~ dió.
n ~ ny: kirájléján ~ kirájléjányt.

Polgár Demeter, 25 é. (i. m. 220—31)

i ~ ë: kiráj ~ këráj, mijem ~ mëjem.
i ~ ë, é: Hamupipilléne ~ Hamupépelle, Hamupépelle.
j ~ é: legényke ~ legényke.
ü, ú ~ ö: ü, ú ~ ö 'er, sie'.
e ~ ë: ecsémét ~ ësémét.
e ~ é ~ ö: lekszebb ~ lekszebb ~ szöb.
a ~ o: paharat ~ pohár, bátyajim ~ bátyoji.
a ~ e ~ ë: ottan ~ otten ~ ottén.
v ~ ø: szárkut ~ szaruból.
n ~ ny: lán ~ lány, esküdni ~ esküdnyi.

Polgár József, 35 é. (i. m. 231—44)

i ~ ë: tiéd ~ tëhéd, megjedett ~ mëgëjedët.
ü ~ ö: ü ~ ö 'er, sie'.
e ~ é: en ~ én.
á ~ o: fijamat ~ fjamot, katana ~ katonaság.
v ~ ø: lovastól ~ loastól.
z ~ dz: bögedezik ~ bögededzik.
n ~ ngy: aran ~ arangy.
j ~ ø: kiráj ~ kirá.
h ~ ø: tëhéd ~ tiéd.

A hét beszélő közül hatnak a nyelve bővelkedik variánsokban, s bár vannak olyanok, amelyek gyakran ismétlődnek, mint pl. az *a ~ o*, *i ~ ë*, *i ~ é*, *é*, *n ~ ny*, *v ~ ø*, a község nyelvének egyöntetűségéről mégsem beszélhetünk, mert alig található olyan variánspárt, amelyik mindegyik beszélő nyelvében fellelhető, s nincs olyan beszélő, amelyik valamilyen új típussal ne gazdagítaná a már ismertek sorát. Néhány érdekes alakpárral gazdagodott példatárunk, amelyek egyúttal a nagyfokú ingadozásra is jellemzőek; pl. a *tiéd* számos változata: *tihéd ~ tëjöd ~ tëhéd ~ tëhéd ~ tiéd*, azután *z ~ dz*, *n ~ ngy* mássalhangzó-variánsok. Az *s ~ sz*, *ś ~ sz* stb. spiráns párok Diósfalu után itt újra felbukkannak.

A gyűjteményben utolsó helyen áll G a j c s á n a 9 beszélővel.

Bandi István 48 é. (i. m. 246—50)

v ~ ø: lovakval ~ loakra.
r ~ ø: akkor ~ akko.

- i ~ ë: ijenyék ~ ejen, riva ~ rëvája.*
i ~ o: kiszípták ~ kiszop.
ü ~ ö: törülközü't ~ törölközöt.
ü' ~ ö': törülközü't ~ törölközöt.
ű ~ e: fëjüröl ~ fëljeröl.
u ~ o: ujan ~ ojan.
e ~ é: tehennek ~ tehén.
è ~ ë: fëjüröl ~ fëljeröl.
a ~ o: òrvashoz ~ òrvoshoz, szovakat ~ szovákat,
északról ~ északra.
v ~ ø: rëvája ~ rëája.
j ~ lj: fëjüröl ~ fëljeröl.
r ~ ø: akkor ~ akko.

Janku József, 43 é. (i. m. 262—96)

- i ~ ü: kihòzja ~ kühozd.*
i ~ e: mégint ~ mégen.
ü ~ ö: ü ~ ö 'er, sie'.
u ~ o: bégurült ~ gorült.
ö ~ ë: öltön, öltön ~ ö'ltény.
ë ~ é: mëgen ~ mégint, nëm ~ ném,
ëjen ~ ëjem.
o ~ ö: oant ~ öen.
e ~ é: tehen ~ tehén.
e, è ~ é, é: nezi, elnèz ~ elnész, nëzi.
a ~ o: kígyullat ~ gyüllot, Gajcsámba ~ kapubo, házat ~ házot.
z ~ dz: elbócsuzott ~ èlbocsudzott.
j ~ gy: jö ~ elégjön, jöjő ~ gyöjön.
j ~ ø: bojérnál ~ boér, ojan - oan.
n ~ ny: öltön ~ ö'ltény, asszon ~ asszony stb.
ny ~ ngy: arany ~ arangy.
ty ~ cs: tyúknyom ~ csúknjom.
r ~ ø: mikor ~ mükò, mikó.

Kis Jánosné, 25 é. (i. m. 297—8)

- ë ~ ö: fëlkè'lnek ~ fòlkè'lni.*

Polgár Józsefné, 25 é. (i. m. 299—301)

- a ~ e: a (kecskét) ~ e (tennap).*

A kilenc gajcsánai beszélő közül tehát ötnek a nyelvében találunk többkevesebb variánst. Itt kisebb a variánsok száma és a meglévők is kevésbé változatosak, mint pl. Lábnikon vagy Klézsén, Somoskán. Mégis találunk néhány érdekes, új variánspárt (*i ~ o, o ~ ö, ty ~ cs*), amelyekre eddig nem volt példánk. Érdekes pl. az *oan ~ öen* 'olyan' alakpár, amely az egész szöveggyűjteményben annyira elszigetelt jelenség, hogy valószínűleg spontán hangrendi átesapás eredménye. Csaknem minden beszélő nyelvében előfordul az egész nyelvjárásterületre jellemző *a ~ o* variánspár.

Mielőtt a variáns párok összefoglaló értékelésére rátérnénk, meg kell jegyeznünk, hogy igazi variánsoknak csak azokat az alakpárokat tekinthetjük, amelyek

több beszélő nyelvében is előfordulnak, vagy legalább — ha csak egyetlen beszélő szövegében szerepelnek is — de több példát találhatunk ejtésükre. Mert pl. az *o ~ ö*: *oan ~ öen* (G), *k ~ f*: *doktornál ~ doftort* (K) variánsok annyira elszigetelt jelenségek, egyetlen beszélő nyelvében, egyetlen egyszer fordulnak elő, hogy ezeket és az ezekhez hasonlókat nem lenne helyes a moldvai csángó nyelvjárásban előforduló variáns párokként emlegetni, hiszen ez lehet egyéni hanghasználat, egyszeri ejtés stb. következménye, sőt lehet feljegyzésbeli elírás is. Futólagosan visszatekintve most a variáns párok sorára, első tekintetre is megállapítható azonban, hogy ilyen elszigetelt alakok ritkán fordulnak elő, és sokkal gyakoribbak az *a ~ o*, *u ~ o*, *i ~ ě*, *ü ~ ö*, *j ~ ny*, *n ~ ny*, *v ~ ø* stb. variáns párok, amelyek csaknem általános használatúak valamennyi adatközlőnk nyelvében, tehát ilyen téren nem okoznak problémát.

A szövegek átvizsgálása után kiderül tehát, hogy a 41 beszélő közül 33 nyelvében találhatók variánsok, és még ennél is nagyobb azoknak a száma, akiknek a beszédében legalább kvantitatív variánsok vagy artikulációs ingadozások találhatók. Mindössze négy olyan szövegközlő van, akinek az anyagában egyik variáns típust sem lelhetjük fel.

Bár céлом voltaképpen csak az volt, hogy a variánsokat kimutassam, jelentőségükre felhívjam a figyelmet, mégis e nagyfokú variálódás okára vonatkozólag önkéntelenül adódik néhány magyarázati lehetőség, amely mellett kár lenne elmenni.

Mint kutatóink már régebben kiderítették, a moldvai csángó nyelvjárásban megfigyelhetők bizonyos hangtani változások, mind a magán-, mind a mássalhangzók körében, amelyek döntően hatottak e nyelvjárás hangkészletének kialakulására. Ilyenek pl. a magánhangzók körében az asszimiláció és disszimiláció, különös tekintettel az *á* hasonító és elhasonító hatására, mégpedig nemcsak a megelőző, hanem gyakran a követő szótagra is, a mássalhangzók esetében a geminálódás, asszimiláció, palatalizáció, depalatalizáció, nazalizáció, hangátvetés stb. (vö. SZARVAS: NYr. III, 1—6, 49—54; WICHMANN: MNy. IV, 160, 208, 295, 394, 457, XXXV, 75, 137; RUBINYI: NYr. XXX, 57, XXXI, 1; HORGER: A magyar nyelvjárások 79, 82—90; NyK. XXXVII, 314; LOSONCZI: NYr. XLIV, 19). Ezeknek a nyomai HEGEDŰS LAJOS szöveggyűjteményében is világosan fellelhetők. Így pl. a tőszótagbeli *o* hasonító hatása érvényesül a *györson* (*gyorsan*), *odom* (*adom*), *okkor* (*akkor*) adatokban (vö. WICHMANN: NYr. XXXVII, 199; HORGER: i. m. 83), az *á* hasonító és elhasonító hatását mutatják a *tájást* (*tojást*), *méktápásták* (*megtaposták*), *epámnak* (*apámnak*), *lěánkával* (*lěánkával*) formák. Geminálódás eredményei pl. a *tanyittóhoz* (*tanyítóhoz*), *kaszások* (*kaszások*), palatalizáció a *számitanyi* (*számítani*), depalatalizáció az *eném* (*enyém*), *bárán* (*bárány*) formák.

A szóbanforgó nyelvjárás terület legfontosabb hangtani sajátosságainak egészen hozzávetőleges áttekintéséből is kiderül, hogy a ma meglévő variáns párok — amelyekről régebbi kutatóink egyáltalán nem emlékeznek meg SZARVAS fentemlített odavetett mondatát kivéve — nagy részben úgy jöttek létre, hogy különféle új hatások következtében a beszélők szembehelyezkedtek az ősi törvényszerűségekkel, és új formák kezdtek meghonosodni nyelvükben. Így pl. minden valószínűség szerint a köznyelv hatására jelent meg HEGEDŰS LAJOS csángó beszélőinek a nyelvében a *györson* mellett a *györsan*, az *odom* helyett az *adom*, *tájást* helyett a *tojás*, *eném* helyett az *enyémek* stb., stb. Az új alak természetesen rögtön nem szoríthatta ki egészen a régit, s így magyarázatot kapunk a csángó beszélők variánsainak nagyobb felére.

Általánosítani azonban természetesen nem lehet. Nem lehet szó pl. a köznyelv hatásáról a *gilkát ~ gyilkája*, *karabus ~ kerabus ~ kerebus*, *pravalija ~ pravalé*, *pretine ~ pretinya* stb. variáns párok esetében, amelyekben köznyelvi alak

elő sem fordulhat. HEGEDŰS LAJOS szójegyzékét átolvasva (vö. i. m. 303—48) feltűnik, hogy nagyon sok olyan szónak vannak variánsai a csángóban, amelyek román kölcsönszavak, s így a bizonytalan hallás, félreértés, szokatlan artikuláció a kiejtés többszöri próbálgatására kényszerítette a beszélőt, s az egységes átvétel helyett több alak is megmaradt a nyelvben. A variánsok egy részének létrejöttében feltétlenül szerepe lehetett tehát a román nyelvjárások hatásának is.

Mindezek mellett pedig, bár ennek a megállapítására jóval tüzetesebb vizsgálat lenne szükséges, és esetleg ez sem vezetne eredményre, nem zárkozhattunk el teljesen attól a feltevéstől, hogy a csángó nyelvjárás mai variánsainak egy része ősi különfejlődésnek, ejtésbeli ingadozásnak a következménye. Mint ahogy a *csuda ~ csoda* esetében az átvétel óta egyik alak sem jutott győzelemre, ugyanígy egyéb nyelvjárásainkban, adott esetben a moldvai csángó nyelvjárásban is élhetnek még ősi variáns párok. Megjegyzendő azonban, hogy e feltevés ellen szól az a körülmény, hogy régebbi irodalmunk nem említi a moldvai csángók e nyelvjárási sajátosságát.

Összefoglalva tehát a variálódás okairól mondottakat, a következőket tapasztaljuk: a variáns párok jelentős része minden valószínűség szerint újabb keletkezésű. Kialakulásukban a legnagyobb szerepe a köznyelvnek lehetett, amint erre HEGEDŰS LAJOS is rámutatott (i. m. 17). Másodsorban a román kölcsönszók esetében számolnunk kell a szomszédos román nyelvjárások hatásával, valamint az átvétel nehézségeivel. Harmadsorban, ha nincs is rá bizonyítékunk, de esetleg feltehetjük a variánsok kisebb részének ősi eredetét. Végül még csak annyit jegyzek meg, hogy mivel a csángók 1941 óta élnek már Magyarországon, és a gyűjtés csak 1950—51-ben történt, okvetlenül gondolnunk kell a bácskai és baranyai nyelvjárások alakító erejére is. Mivel azonban itt inkább kevert nyelvjárást beszélnek (a nyelvatlászgyűjtők szóbeli közlése alapján) ezeknek a hatása nem intenzív, hanem itt-tartózkodásuk óta inkább a köznyelv hat rájuk erősebben.

A variánsok rendkívüli gazdagsága a moldvai csángó nyelvjárás területén, az egyes községekben, de főleg az egyes beszélők nyelvén belül, nagy óvatosságra int bennünket, nemcsak a nyelvjárásgyűjtés, hanem a nyelvtörténet területén is. Hasonló jelenségekkel ugyanis régebbi szövegeinkben is találkozunk. Így pl. csak futólag bepillantva PESTI MIZSÉR GÁBOR XVI. századi munkáiba (ABAFFY ERZSÉBET anyaggyűjtése alapján) az *e ~ ő* ejtése terén erős ingadozást látunk: *feldnek, feldre, feldewn ~ fewldere, fewld, fewlden, erdegeket, erdengefek ~ ewrdeg, ewrdewgeket, kézzyl ~ kewzzywl, felllyeb ~ fewllyeb, terwenys ~ tewrwen* stb., stb. Minthogy ilyen variáns párok nemcsak PESTI, hanem több XVI. századi író nyelvében is előfordulnak (vö. ABAFFY ERZSÉBET: MNy. XLIX, 28—35) létrejöttüknek az okát többféleképpen lehet keresni. Előfordulhat, hogy életében az író több nyelvjárás területén is töltött hosszabb időt, vagy ha a munkát magyar nyomdász nyomtatta, keveredhetett az író és a nyomdász nyelvjárása stb. A moldvai csángó szövegek gazdag variáns párai után azonban számolnunk kell azzal is, hogy különféle hatások folytán magának az írónak a nyelvében is lehetnek ingadozások. Elképzelhető pl. PESTI nyelvében is az *e ~ ő* állandó váltakozása, hiszen egy-egy csángó beszélő olykor akár 10—12 variáns párt is ejtett a feljegyzett szöveg szerint.

A moldvai csángó nyelvjárás terület fenti vizsgálata tehát jól bizonyítja számunkra, hogy nemcsak egy nyelvjárás területén, de még egy beszélő nyelvén belül is számolnunk kell ingadozásokkal, variánsokkal. Ezt a szempontot tehát sem nyelvjárásgyűjtésünk, sem nyelvtörténeti, illetőleg nyelvjárástörténeti vizsgálódásaink közben nem hagyhatjuk figyelmen kívül.

B. LŐRINCZY ÉVA

Egy dunántúli falu keresztnévanyaga 1790 óta

Egy-egy közösség szókinsének szerves része a közösség keresztnévanyaga. Bár a nyelvtörténet folyamán érvényesülő szabályszerűségek a keresztnévanyag természetének megfelelően módosulnak, mégis egy közösség keresztnévanyagának történeti vizsgálata nemcsak ennek az anyagnak, hanem a nyelv egyéb elemeinek, az egész szókinsnek változását illetően is hasznos és érdekes eredményekhez vezethet.

Dolgozatomban egy dunántúli falu keresztnévanyagát és a keresztnévek változásával összefüggő kérdéseket* szeretném megvizsgálni.

1. A gyűjtött anyag bemutatása és elemzése előtt szükségesnek látszik a falu társadalmi képének és fejlődésének rövid vázolósa. A dolgozat első része ezt a vázlatos összefoglalást adja.

A közösség, amely a százhatvan (1789—1949) évre terjedő adatanyagot szolgáltatotta az 1948-i közigazgatási átrendezésig, Zala, azóta Veszprém megyéhez tartozó, a Marcal völgyében fekvő Mihályfa község. Mihályfa adatai mellett átnéztem néhány szomszédos, nagyjából azonos fejlődésű és társadalmilag, etnikailag azonos szerkezetű falu anyagát is (Gógánfa, Kisvásárhely, Dabronc). Természetesen nemcsak mai anyagot igyekeztem gyűjteni, hanem amennyire ez elérhető volt, történetit is. A régebbi korszakok anyagát szolgáltató anyakönyvezés 1789-ig nyúlik vissza. A feldolgozott korszak kezdő határát ez a körülmény határozta meg. Az 1789—1832-ig latin, 1850-ig magyar, 1852—67-ig ismét latin, majd 1867-től újra magyar nyelvű anyakönyv mellett családi okiratokra („móringlevelek“, végrendeletek, szerződések stb.) s szóbeli hagyományokra, közlésekre támaszkodtam a történeti anyaggyűjtésben.

A falu a vasúthálózat kiépítéséig igen fontos, az Ausztriába, Stájerországba irányuló forgalom tetemes részét lebonyolító székesfehérvár-gráci országút mellett húzódik. Ez a körülmény mind a lakosság összetételére, mind annak gazdasági s ezen keresztül kulturális életére erősen hatott. Az átmenő forgalom mesterembereket, kereskedőket vonzott a faluba. A kocsmák száma 1830—60 között öt, 1860—1900 között négy, a mézárszékeké 1840—70 között kettő, 1870—1900 között egy. Gabona- és takarmánykereskedők, ügynökök („cenzárok“) telepednek le a faluba. Ugyanez a körülmény adja magyarázatát a faluban leteleplő zsidóság aránytalanul nagy számának. 1840—70 között tizenhat, 1880—1900 között 12 zsidó család él a faluban. A környező falvakhoz viszo-

* Az e kérdésekkel foglalkozó irodalom értékelő áttekintését adja LŐRINCZE LAJOS A Tolna-baranyai (volt bukovinai) székelyek névadási szokásaihoz. 1949., s még teljesebben a Szempontok és adatok személyneveink újabbnkori történetéhez (Magyar Nyelvjárások I, 1951) c. tanulmányában.

nyítva a különböző iparosok száma is elég nagy (csizmadiák, vargák, szűrszabók, kovácsok, bognárok).

E körülmények gazdasági következménye egyrészt az, hogy a falu lakossága terményeit jól tudta értékesíteni, másrészt, hogy felesleges munkaerejének aránylag megfizetett munkát talált, így a jobbágyság korában terheit jórészt megválthatta, majd a múlt század végén parcellázásra kerülő nemesi birtokokat nagyobbrészt megvásárolhatta, s korán az aránylag belterjesen gazdálkodó, polgárosuló parasztság fejlődési irányába került.

A vasúthálózat kiépítésével és különösen az első világháború után az Ausztriába irányuló kereskedelem csökkenésével természetesen ezek a földrajzi helyzet-adta előnyök megszűntek, ennek következtében a kereskedők és iparosok nagyrészt elköltöztek. 1930-ban már csak kettő a kocsmák száma, mészárszék 1910 óta nincs. Ugyanezek a körülmények magyarázzák az egykor nagyszámú muzsikus és vályogvető cigányság elvándorlását. Az 1870-es években még két „bandát” is ki tudtak állítani, s úgynevezett cigányudvarok voltak a faluban. Ma mindössze egy család él faluvégi házában.

Az eddig említett elemek a lakosság — mondhatnók — átmeneti részének tekinthetők. A vizsgált időszak kezdetétől a lakosság törzse: a parasztság és három-négy földbirtokos család nem sokat változott sem számban, sem összetételben. Az összlakosság száma ez alatt az idő alatt sohasem emelkedett kilencszázra és sohasem süllyedt hatszáz alá.

-A vizsgált korszak kezdetén a II. József-féle jobbágyfelszabadítás,² majd az 1792-i újabb urbáriumrendelet, de különösen a francia háborúkkal együtt járó gabonakonjunktúra hatása abban mutatkozott, hogy a középnemességhez számító földbirtokos családok részben áttértek a cselédes, uradalmi gazdálkodásra. E családok birtokai egyenkint sohasem haladták meg a 300—350 holdat. A köznemességnek ahhoz a harmadához tartoznak, amely „egész teljességében élvezi a nemesi kiváltságokat; ez a birtokos nemesség: középbirtokosok, akiknek éppen annyijok van, hogy gond nélkül, tisztességesen megélhetnek” — mondja róluk SZABÓ ERVIN.³ E családok közül néhány eredetileg beamter család, s vásárlással, beházasodás révén jut birtokához (*Paraitz, Paar*). Letelepedésük után azonban rövidesen már teljesen magyarrá lettek, és nemességet kaptak. E családok a múlt század végén, miután birtokuk parcellázásra került, elköltöztek a faluból, nagyrészt a megyei közigazgatásban találva alkalmazást. Csupán egy kb. 180 holdnyi birtokú család maradt a faluban közülük egészen a földreformig.

A falu birtokmegoszlása az általános magyar agrárhelyzethez viszonyítva meglehetősen kedvező: alig van földtelen zsellércsalád, házatlan pedig egyáltalán nincs. A nagygazda, kulákréteg is kicsi, néhány családra korlátozódik, s ezek vagyona sem éri el a 40 holdat. A falu lakosságának zömét az 5—15 holdas, elsősorban a maga gazdaságában, de gyakran a nagygazdáknak is — napszámban, részért — dolgozó középparasztság alkotja. Ez az eloszlás a földreform során még javult, s 1949-ben az egykori uradalom maradványa is eltűnt azáltal, hogy rajta tsz. alakult.

A falu parasztsága magyar, vallását tekintve katolikus. Néhány szláv és német nevű család akad; ezeknek a neve azonban teljesen beleygökeresedett a falu névanyagába, s a nyelvtudat egyáltalán nem érzi őket idegennek.

Az anyagot adó százhatvan évet a társadalmi-gazdasági fejlődés alapján két nagyobb korszakra oszthatjuk fel. Az első, amelynek kezdete, természetesen,

² ACSÁDY IGNÁC is említi e rendeletek hatását, bár szerinte is nagyon szórványosak és kisméretűek voltak (ACSÁDY IGNÁC: A magyar jobbágyság története. 1948).

³ SZABÓ ERVIN: Társadalmi és pártharcok az 1848—49-es magyar forradalomban. 1949. 37. l.

nem esik egybe a vizsgált korszak kezdetével, a jobbágyság felszabadulásáig, illetőleg annak aránylagos gazdasági megvalósulásáig, tehát a múlt század hatvanas-hetvenes éveiben történő parcellázásokig tart. A második korszak pedig a hatvanas-hetvenes évektől a fölszabadulásig, illetőleg a szövetkezeti mozgalom megindulásáig terjed. Az első korszakot legjellemzőbb vonásáról patriarkális-nemesi, a másodikikat pedig polgárosuló korszaknak nevezhetjük. A továbbiakban a korszakolás a falu fejlődésének e két szakaszára utal.

Az anyakönyvek a következő társadalmi kategóriákat adják: 1. „praenobilis“ (a magyar nyelvűség korában: „Fő-nemes“), 2. nobilis („nemes“), 3. „plebejus“ („adózó“, „köz“, „nemtelen“, „pór“) „contribuens“ („adózó“), 4. „servilis“ („szolgai“, „tseléd“), 5. „neocolonus“ („ujj-polgár“), „zingarus“ („tzigány“). Ezek a megjelölések azonban a jogállást mutatják, s nem felelnek meg a valóságos gazdasági-társadalmi állásnak.

A „Fő-nemes“ távolról sem jelent arisztokráciát, hanem az említett közép-nemesi familiákat. A nemesnek jelzett családok legnagyobb részét jobbágytelken élnek; vagyonuk és életformájuk megegyezett vagy sokszor alatta állott a plebejusnak, contribuensnek jelzett telkes jobbágyokénak és szabadparasztokénak. „... inkább nemesi proletariátus“, — mondja róluk SZABÓ ERVIN,⁴ „... gyakran annyi földjük sem volt, mint a legkisebb parasztbirtok; egészen paraszti életet élnek; szalmafedeles kunyhóikban éheztek és fáztak, öltözetük a paraszti gatya, vasárnap a kocsmában leitták magukat és verekedtek“. Jól világít rá a jogállás és gazdasági helyzet e kettősségére a következő példa: az *Óhidy* családot 1865-ben, amikor még jogállást jeleztek, „nobilis“-ként jegyzi be a keresztlő pap; 1868-ban pedig, amikor már a foglalkozást tüntetik fel, „napszámosként“.

2. A gyűjtött anyag elemzése a falu társadalmának gazdasági és politikai fejlődésébe beágyazva, az egyes rétegek közti viszony változását, az egyes rétegek közti különbségeket állandóan szemelőtt tartva, periódusról periódusra haladva vezethet helyes, a valóságnak megfelelő eredményekhez. Mégis, megállapíthatjuk, hogy bizonyos tényezők minden korszakban és minden rétegnél hatottak, hogy egyes jelenségek minden csoportnál és minden periódusban fellelhetők. (Szülők, nagyszülők, keresztszülők, naptár; névöröklés, névbabona stb.) Az ezekből adódó szempontokat keretként használhatjuk, mely mindig más és más tartalommal telik meg.

Tisztáznunk kell először is az elnevező, elnevezés és a névadó, névadás fogalmát. A dolgotat tárgyának megfelelően átalakítva LŐRINCZE LAJOSnak a földrajzi nevekről írott tanulmányában⁵ adott meghatározását veszem át: elnevezésen értjük azt a tevékenységet, amellyel az ember, az elnevező valamely névvel valakit megjelöl, a többiektől való megkülönböztetés céljából. Névadásnak pedig azt a jelenséget nevezzük, hogy valaki valakiról vagy valamiről nevet kap. Elnevező csak ember, mégpedig élő ember lehet; névadó is ma már legtöbbször élő vagy holt személy, régebben azonban, mikor a névnek még jelentésfunkciója volt, igen gyakran természeti tárgy vagy jelenség, testi vagy lelki tulajdonság, elvont fogalom vagy éppen mitológiai — keresztény viszonylatban: martirológiai — személy a névadó.⁶

Első kérdésként annak a megállapítása merül fel, hogy ki nevezi el a gyermeket. Leggyakoribb és legtermészetesebb elnevezők minden rétegnél a szülők. A szülők mellett igen nagy szerepe van az elnevezésben a család többi tagjának, elsősorban a nagyszülőknek s rajtuk kívül még a szülő férjhez nem ment, a családban maradt lánytestvérének, „vénlánynak“. A család egyes tagjainak

⁴ I. m. 38. l.

⁵ LŐRINCZE LAJOS: Földrajzi neveink élete. 1947.

⁶ Vö. PAIS DEZSŐ: Régi magyar személyneveink jelentéstana. MNy. XVIII.

jelentősége rétegenként és koronként más. A szülők szerepe állandóan növekszik, a nagyszülőké viszont csökken. Ennek a jelenségnek a magyarázatát a patriarális család-szerkezet lassú, állandó bomlásában találhatjuk meg. A praenobilis családoknál elsősorban a nagyapáé ez a szerep, aki rendszerint haláláig kezében tartja a család vagyoni ügyeit, s így, mint mindenben, e kérdésben is övé a döntő szó. Az 1830-as évekből a nagy kort megért F. B.-ról mesélik, hogy több unokáját olyan névre kereszteltette, amelyet a szülők határozottan elleneztek (pl. *Viktória, Seraphicus*), s így az általuk választott név csak másodnév lett. (Igaz, hogy a gyermekeket később másodnevükön szólították.) Amikor ezek a családok elszegényedve, a megyei hivatalnok-nemességbe olvadtak, s létalapjukat többé már nem a föld adta, egyúttal függetlenekké is lettek a nagyszülők családjától és tekintélyétől, a szülők szava lett a döntő. Az elszegényedett, hivatalnok-gyermekeiktől eltartott Sz. K.-né haláláig nem bocsátotta meg, hogy unokái közül egyik sem kapta sem az ő, sem a férje nevét (*Johanna, Kornél*). Gyermekei „csehes“-nek tartották ezeket a neveket, ezért nem teljesítették anyjuk kívánságát.

A praenobilis családokkal szemben a gazdag és középparaszt családoknál inkább a nagyanyáé a döntés. Különösen olyan esetekben van ez így, melyekben a fiatal pár a nagyszülők házába költözik, s továbbra is a nagyszülők családja tagjának számít; „soká lesz a maga asszonya, gazdája“ — mondják az ilyen fiatalról. Fokozott mértékben áll ez akkor, ha a bekerülő fél szegényebb, mint a befogadó család. „Ez is cseléd lesz az ura, felesége házában“ — mondják ki ilyenkor az ítéletet.⁷ A házimunkák, a gyermeknevelés, egyáltalán: a családi élet irányítása a nagyanya kezében van; ő már nem végez mezei munkát, míg a fiatalasszony nagyrészt a mezőn dolgozik. A húszholdas A. J. családjában az 1920-as években mind a négy gyermeket a nagyanya nevezte el, bár akarata két esetben is eltért a szülőkétől.

D. A.-nál 1941-ben még a keresztelő reggelén is folyt a vita a szülők és nagyszülők között: *Gábor* vagy *András* legyen-e a gyermek neve. Végül mégis csak a nagyanya akarata érvényesült a szegény leányként bekerült fiatalasszonnyal szemben. Ez a szabályszerűség, bár az utolsó négy-öt évtizedben fokozatosan vesztett jelentőségéből, az egykés gazdag parasztcsaládoknál mindmáig erős. „Erőszakos teremtés, még abba is beleavatkozik, hogy mi legyen az unokája neve“ — mondta K. Gy.-néről anyaggyűjtésem idején egyik szomszédja.

A szülők szerepe a nagyszülőkével szemben a szegény jobbágyságnál, illetőleg a szegényparasztságnál, zselléreknel, s különösen a cselédeknel kezdettől fogva jelentősebb. A 86 éves E. J.-né így panaszkodott kérdésemre: „Mondtam a Rozinknak, hogy egyik gyereket szegény *Linánkról* kereszteltesse (E.-né egyik korán meghalt lánytestvére), de azt mondta, hogy csak nem nevelteti ki magát“. Cz. V.-né egy 83 éves cselédasszony panasolta, hogy még csak meg sem kérdezték unokája megkeresztelésekor, s hogy 16 unokája közül egyik sem kapta férjének nevét. Sz. G.-né a húszas években egyik unokáját haláláig *Jóská*-nak hívta, jöllehet *Lajos* volt a keresztneve; a megokolás ugyanaz: a névválasztásnál nem vették tekintetbe a nagyanya kívánságát. Érthető ez a jelenség, mert ennél a rétegnél a házasság a valóságban is új családot, új háztartást jelent, melyhez az alapokat a fiataloknak saját munkájukkal kell megteremteniök. Míg a gazdag parasztságnál a család egzisztenciájának alapját jelentő vagyonnal késő öregkorukig vagy éppen halálukig a nagyszülők rendelkeznek, addig a zsellér- és

⁷ A bekerülő szegényebb házastárs alárendelt helyzetére mutat az a — LÓRINCZE által is említett (Szempontok, 72) — szokás, hogy a bekerülő vő a gazdagabb befogadó család nevében tartják számon. Vö. még: JANKÓ JÁNOS: A Balaton-melléki lakosság néprajza. 397.

cselédcsaládoknál a feudális és kapitalista gazdasági rend kegyetlen, ember-telenítő szorításában a rendszerint csökkent munkaértékű vagy éppen munka-képtelen öregek csak megtúrt tagjai a megélhetésért keservesen küzdő családnak.⁸

A család mellett az elnevezésnek igen nagy hányada jut a kereszt-szülőkre. Ha azonban egybeállítjuk adatainkat, azt látjuk, hogy az elnevezésnek ez a csoportja állandóan csökken. A földbirtokoscsaládoknál mindenkor csekély volt, s a gazdag parasztságnál sem volt arányszáma nagy. Annál jelentősebb azonban a szegényparasztságnál, különösen a cselédségnél, s végül a cigányoknál. Egész sor olyan, főképpen gazdag paraszt keresztszülőt ismerünk, aki jogot tartott a szegényebb keresztgyermekének elnevezéséhez mintegy viszonzásul a szívességtételért. *O. Katalin* nevű parasztasszonyról maradt fenn a hagyomány, hogy keresztgyermekait megajándékozta, s így szívesen hívták „komá“-ul, de ragaszkodott ahhoz, hogy maga nevezhesse el az újszülöttet. Az anyakönyv bizonyítja e hagyomány hitelességét: öt ízben kereszteltet Katalint, négyben Teréziát. Az 1840-es években a gazdag Sz. J.-nak van csupa azonos nevű keresztgyermek. Ma már csak szórványosan fordulnak elő hasonló esetek a szegényparasztnál is. N. M. 1943-ban csak úgy vállalta el sógornője lányának keresztanyaságát, ha Katalin-nak keresztelheti. Ennek az elnevezési csoportnak csökkenése egyrészt a gazdasági-társadalmi kötöttségek, függőségek, rangsor meglazulásával magyarázható, másrészt a parasztság lassú önállósulásával, öntudatosodásával, a különbségtudat erősödésével, s így mind ritkábbá válik — az azelőtt majdnem törvénytörő jelenség — a parasztságon belüli jobbmódú magasabb rétegből való keresztszülő hívása; s egyre általánosabbá lesz a keresztszülőnek a városi rokonságból való választása. „Maradjon ki-ki a maga fele nyájánál“ ebben a gyakran hallott szólásban fogalmazzák meg ezt a magatartást.

A harmadik jelentős tényező az elnevezésben a keresztelő pap akarata. Ez a tényező esetleges. Lehet igen fontos, de teljesen közömbös is. Mihályfán is mesélnek a legöregebbek a falu egyik régi plébánosáról, a „Salamon pap“-ról, aki egyes, szerinte keresztényhez nem illő nevekre nem volt hajlandó keresztelni, s ha egyik név visszautasítása után nem tudtak rögtön másikat választani, a plébános választott nevet, többnyire az aznapi szent nevét. Ez a magyarázata gyakran annak, hogy a falu névanyagától annyira elütő neveket, mint *Petronella*, *Fülöp*, *Rókus* stb. is találunk. Az elnevezések e csoportja a praenobilisek esetében nincsen képviselve. Érthető, hiszen a keresztelő pap társadalmilag jóval alacsonyabb rangú a kereszteltető családoknál, gyakran függő viszonyban van velük, s így efféle önkényeskedés teljesen kizárt. A jobbágyság korában a parasztság minden rétegénél, különösen a cselédeknél, a szegényparasztságnál, cigányságnál elég gyakori: az utolsó évtizedekben azonban csupán a cigányságra korlátozódik.

3. Az elnevező és elnevezés kérdésének tárgyalása után, mielőtt a névadó és névadás problémájának vizsgálatára térnénk, a családnévvel összefüggő néhány kérdést kell érintenünk. E kérdések fölvetése és megvilágítása sokban hozzájárulhat a névadás egyes motívumainak és a keresztnévanyag változásának helyes látásához.

Az első kérdés a családnév öröklött voltával függ össze. A mai magyar családnév-rendszer kialakulása a XVII. század végéig befejeződött. Ennek a XIV. században meginduló kialakulási folyamatnak emléke a parasztság tudatában szinte teljességgel elenyészett. Mihályfán pedig már mintegy félszázaddal a

⁸ Ennek a „főlölesség“-nek a fölismerése nem egyszer vezetett öngyilkossághoz. Az 1890-es években B. A. kútba veti, K. G. felakasztja magát, a 930-as években B. E. ugyancsak kútba ugrik.

vizsgált időszak kezdete előtt megszilárdult a kételemű névrendszer használata. A vizsgált százhatvan év alatt egyetlen ragadványnevet vagy „alias“-szal kapcsolt, névbizonytalanságra mutató párhuzamos nevet sem találunk az anyakönyvbe bejegyezve.⁹

A ragadványnévvel történő megkülönböztetés egyáltalán nem szokás, s ha mégis ilyen, keletkezésekor megkülönböztető funkciójú ragadványnév jött létre, az ilyen névben is hamarosan gúnyolódó, gúnynévi elem válik uralkodóvá. Az 1930-as években a tanító, mivel egy osztályban két *Simon Lajos* is volt, a fiatalabbik nevét megkülönböztetés céljából csillaggal látta el és a fiút „*csillagos Simon*“-nak szólította. A név az iskolán túl is megmaradt, de súlyos összetűzéseket kiváltó gúnynévvé lett. Az 1910-es években két hasonló korú *Forintos Gyula* élt a faluban. Az egyiket, mivel a katonaságnál egészségügyi szolgálatot teljesített, „*szanati*“-nak nevezték el. Eleinte ezt is megkülönböztető név volt, lassan azonban gúnynévvé vált, s használata az elnevezett vagy hozzátartozója jelenlétében durva sértésnek számított.

Megkülönböztető, a családnévhez kapcsolt, azt bővítő, s ezáltal azt megváltoztató, esetleg azt kizorító¹⁰ ragadványnévvel való elnevezés nem is szükséges, mivel a falu családnévanyaga a lakosság számához arányítva meglehetősen nagy: ma mintegy 70 családnév található a faluban. A falu családnév-anyaga kilenczetid részben magyar; érthető tehát, ha a vizsgált időszak alatt névváltoztatás, névmagyarosítás alig történt; a százhatvan év alatt mindössze kettő; s ezek közül is csak egyik vált valamelyest közhasználatúvá.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a családnevet öröklöttek, változatlanok, eleve adottnak tekintik a falu parasztsága, s új családnév választásának a lehetősége föl sem vetődik.

A második kérdés a családnév esetleges köznévi jelentésével függ össze: A családnév szerves része ugyan egy közösség szókészletének, azonban elsősorban nem jelentésfunkcióra való alkalmassága, „értelmessége“ révén, hanem hangalakjával illeszkedik a nyelv egyéb elemei közé. Azok az idegenből hozott nevek, amelyek hangalak szempontjából nem sértik a közösség nyelvérzékét (pl. *Konta, Csébe*), változtatás nélkül mennek át az átvevő szókészletbe, tekintet nélkül értelmes vagy nem értelmezhető voltukra. A hangalakjukban idegenül ható nevek pedig legtöbbször kiejtésbeli hasonulás, átalakulás után s csak az átvételt követő nemzedékben válnak elfogadottá, gyökeresednek meg. Ez az átalakítás csak ritka esetben jelent egyúttal értelmesítést is (*Koleszár > Koleszár, Stefánics > Tefonics, Beerthal > Bertá, Berta*). Azokat a beszármazottakat, akiknek a nevét a közösség nem tudja hasonlítani, beilleszteni a nyelvérzék, sokáig esetleg végleg ragadványnéven — beházasodás, beszegődés esetén — a befogadó, illetőleg felfogadó család nevéen tartja számon a közösség.¹¹ Az említett *Stefánicsot*, aki az 1920-as években házasodott be a falu egyik családjába, „*a Mórocz Gábor veje*“ megjelöléssel tartották számon, s neve csak gyermekein át, gyermekei generációjában vált közhasználatúvá. Az 1930-as években a faluba került *Babarják* molnárt néha *Babaják, Babgyák*, de legtöbbször „*új mónár, bolond mónár*“ névvel jelölték.

Mihályfa családnevei egy részének sem a mai köznyelvben, sem a falu tájnyelvében semmiféle köznévi jelentése nincs (*Dancs, Borbás, Bolla* stb.).

⁹ A „hivatalos“ név és a tulajdonképpeni számontartó ragadvány kettősségére találunk ugyan egy-két kivételnél számító példát, de e szokás olyan általános vagy akár csak gyakori voltára, mint amilyenről TÁLASI ISTVÁN (Ethn. L, 27), JANKÓ (Balaton melléki) vagy LŐRINCZE gyűjtése tanúskodik, egyáltalán nem.

¹⁰ Vö. LŐRINCZE: Szempontok, 69.

¹¹ Ennek a szokásnak természetesen egyéb okai is vannak.

Mégis arra a kérdésemre, hogy magyarok-e ezek a nevek, a megkérdezettek egyöntetűen magyarnak vallották őket. Ahhoz tehát, hogy a közösség egy-egy keresztnévet szókincse szerves részének tekintsen, hogy a családnév meghonosodjék, nem szükséges, hogy a családnévnek köznévi jelentése legyen.

S amint nem kívánja meg a közösség a családnévtől a köznévi jelentést — megfigyelésem szerint — legtöbbször, ha van, sem veszi tekintetbe azt a név köznévi jelentése és a név viselője közt nem keres — jelentésfunkción alapuló — összefüggést. Emellett bizonyítanak azok a családnév eltorzításából keletkező gúnynevek és azok a névversek (gyermekversek, gúnyversek), amelyek legtöbbször teljesen kiaknázatlanul hagyják nemcsak az „értelmes“ név és viselője közti kapcsolat fonákra állítását, esetleges kontrasztját, hanem a név köznévi jelentését is, és szinte mindig a név hangalakjából adódó verslehetőségen alapulnak. Ilyen névversek például a következők: Szigethy | vászon az ületi, | ha nem vászon, patyolat, | . . . ki a likamat. Németh | folyjon ki a véred, | kertek alatt dőljön ki a béled. Kovács, Kovács kotkodács | a . . . záptojás. Madarász | a zsebiben kotorász, | fogott benne tetüt kettőt | örözüti mind a kettőt.¹²

Természetesen előfordul az ellenkező eset is, hiszen merev, kizárólagosan érvényesülő szabályszerűségekről egyáltalán nem beszélhetünk. Így például a *Németh* névűekkel kedvelt tréfálkozás étkezéskor: „Nem való ám ez, csak magyarnak“.

A családnévvel kapcsolatos harmadik kérdés a családnév hangulati tartalmával függ össze. A családnév hangulati tartalmának legfontosabb, meghatározó elemei azok a társadalmi asszociációk, melyek a nevet egyik vagy másik osztályhoz, réteghez, csoporthoz kötik. Mihályfán azonban ilyen asszociációkról szinte alig beszélhetünk; ugyanis szinte minden egyes családnév előfordul a falu minden rétegében. Van *Kiss* nevű nagygazda, ács, kanász, *Németh* nevű nagygazda és kepésarató, *Forintos* nevű dzsentri család és zsellérszalád, *Dancs* nevű középparaszt és kommenciós cseléd is. A patriarkális-nemesi korszakban kapcsolódtak még az egyes nevekhez ilyen asszociációk: a legöregebbek máig „előkelőnek“ érzik a *Forintos* nevet, mivel a *Forintosok* valamennyien nemesek voltak. A mai gazdasági rétegződés kialakulásakor azonban az egykori nemes családok a legkülönbözőbb rétegekbe kerültek, s ugyanakkor egyes — gazdag — jobbágycsaládok a nagygazda és középparaszt sorba jutottak. Érthető tehát, hogy a nemesi rétegződés emléke alig él a mai nemzedékek tudatában.

A családnév tehát éppen e tulajdonságai (öröklött volta, tartalmi szegénysége, asszociációk hiánya) miatt alkalmatlan a nyelvtörténet folyamán tartalmukban változó, de az elnevezésnél és névadásnál mindig fellépő — később tárgyalandó — egyéni és közösségi lélektani igények kielégítésére. A keresztnévek esetében viszont a választás lehetősége, sőt kényszere, s a választható nevek egész sora áll a szülők előtt. Igaz ugyan, hogy egy közösség keresztnévanyaga minden korszakban többé-kevésbé zárt számmal meghatározható. A vizsgálatra érdemes kérdés éppen az: hogyan gazdálkodik a közösség e névanyaggal, s főképpen: mikor érzi kevésnek, s hogyan s honnét bővíti azt.

4. A következő részben a névadás kérdését s vele szoros összefüggésben a névanyag szegényedésének, gazdagodásának, változásának problémáját tárgyalom. A névadásnak két fajtáját különböztetem meg: az elsőt, amelyben a gyermek a közösségben már használatos nevet kap, átörökítő névadásnak nevezem. A másodikat pedig, amelyben a gyermek a közösségben még nem használt nevet kap, újító, bővítő névadásnak. Elsőnek az átörökítő névadással foglalkozom,

¹² A nevek — HORVÁTH JÁNOS terminusával élve (Rendszeres magyar verstan 1952. 36. l.) — gyakran csak „rímhívó“ szerepet töltenek be.

A százhatvan év alatt 156 keresztnév fordult elő, mégpedig 82 férfi és 74 nőnév. Az egyes korszakokban használt, mondhatnók: kurrens nevek száma nem haladja meg a harminc-harmincat. A nevek egy része a vizsgált korszak alatt mindvégig általánosan használatos; ezek nemzedékről nemzedékre öröklődnek. Ilyenek: *András, Anna, Antal, Erzsébet, Éva, Ferenc, György, István, János, József, Katalin, Károly, László, Magdolna, Mihály, Pál, Rozália, Terézia* stb. (A jegyzetben közölt táblázatban adom a százhatvan év alatt előforduló valamennyi nevet. Minden húsz évből három-hároméves periódusokat emeltem ki, s e hároméves periódusok teljes anyagát bemutatom. Tapasztalatom szerint ugyanis húsz év a leghosszabb szakasz, amelyről egy-egy ilyen kiemelt periódus

A név	Első előfordulásának éve és száma ebben az évben	A név	Első előfordulásának éve és száma ebben az évben	A név	Első előfordulásának éve és száma ebben az évben
Adél	1884 : 1	Farkas	1840 : 1	Ödön	1847 : 1
Aladár	1932 : 1	Flórián	1855 : 1	Petronella	1852 : 1
Ambrus	1833 : 1	Gáspár	1816 : 1	Pongrác	1863 : 1
Anasztázia	1807 : 1	Györgyike	1867 : 1	Priska	1823 : 1
Angella	1928 : 1	Ibolyka	1936 : 1	Prosper	1795 : 1
Antónia	1812 : 1	Izabella	1855 : 1	Regina	1863 : 1
Amália	1795 : 1	Jakab	1798 : 1	Rókus	1794 : 1
Augusztá	1873 : 1	Jenny	1904 : 1	Rudolf	1852 : 1
Árpád	1866 : 1	Jusztina	1820 : 1	Sarolta	1902 : 2
Bonifác	1794 : 2	Klaudia	1836 : 1	Sára	1795 : 1
Cecilia	1886 : 1	Kornél	1812 : 1	Simon	1832 : 1
Dániel	1862 : 1	Lénárd	1827 : 1	Szabina	1858 : 1
Benedek	1825 : 1	Krisztina	1837 : 2	Szeréna	1876 : 1
Dénes	1865 : 1	Lázár	1945 : 1	Tamás	1801 : 1
Domonkos	1836 : 1	Lidia	1879 : 1	Tibor	1923 : 1
Ede	1884 : 1	Lukács	1859 : 1	Viktor	1852 : 1
Elek	1805 : 1	Lujza	1892 : 1	Vilmos	1937 : 2
Elemér	1865 : 1	Márk	1854 : 1	Zoltán	1925 : 1
Emília	1835 : 1	Orbán	1852 : 1	Nándor	
Fábián	1822 : 1	Orsolya	1793 : 1		

hű képet adhat; viszont e periódusokban általában előfordul a húsz évben használatos valamennyi név s így szükségtelemmé válik az egész százhatvan év minden egyes évének hosszadalmas, sok helyet igénybe vevő, nehezen áttekinthető bemutatása. Feltünteteti a táblázat az egyes nevek első előfordulási évét, s végül közli azokat a neveket is, amelyeknek előfordulása kívül esik e periódusokon).

Az átörökítő névadásban legjelentősebb szerep a családnak jut. Különös figyelmet kell fordítanunk az elsőszülött kérdésére, főképpen, ha az fiú. A fejlődés első, patriarchális-nemesi korszakában a gyermek legtöbbször nagypapja nevével kapja.¹³ Különösen erős ez a szokás a praenobiliseknél és a nobilisekből, plebejusokból, contribuensekből összetevődő rétegnél; leggyengébb a serviliseknél, s kiváltképpen a cigányoknál.

¹³ Lovass Róza ezt az ország egyéb vidékein s más népeknél is általános szokást egyfajta lélekátszarmaztatási szándékkal magyarázza; hogy valamikor a szokás gyökerében megvolt-e ez a szándék, nem célozom vitatni. Azt azonban gyűjtésem nyomán bátran állíthatom, hogy ma nyoma sincs ilyenfajta szándéknak. (Lovass R.: Név-lélek, MNy. XXX.)

A fejlődés második, polgárosuló szakaszában sokat veszített általános jellegéből, s leginkább az egykés gazdag parasztságnál maradt meg. Az elsőszülött a második korszakban leginkább apja-anya nevét kapja. Többgyermekes családoknál azonban majd mindig megtalálható az unokák között a nagyszülők neve. A megszámlált 923 keresztelési adatból 158-ban kapja a gyermek szülei, 97-ben nagyszülei nevét.

Az átörökítő névadásnak jelentős hányada jut a keresztszülőkre. Az ilyen esetekben nagyobbrészt a szülők az elnevezők. Érthetővé teszi ezt az a minden rétegnél általános szokás, hogy a keresztszülőt gazdagabb, tekintélyesebb rétegből választják. A praenobiliseknél sok mánás keresztszülőt találunk (pl. gr. Széchenyi Jozefa, Joseph d'Hossum, Nedeczky Ferenc, gr. Miros Terézia, br. Horpácsy József, Szelestey Klára, keresztteltetik praenobilis F. B. gyermekeit). A jobbágyág, különösen a vagyonosabb kismesek és a cselédek előszeretettel hívnak praenobilis (az utóbbiak rendszerint gazdáikat) keresztszülőt, a zsellérek kismest, gazdagparasztot. A századvégen s különösen a jelen század elején (tehát kb. 20—25 évvel a gazdasági rétegződés kialakulása után) sokat veszt jelentőségéből e szokás, bár egyes gazdagparaszt családok körül egy ideig még megmarad egy fajta patriarchális színezetű, zsellérekből álló csoport, de a kilencszázas évek óta már majd minden évben más családnál aratnak a kepésarató zsellérek, máshoz szegődnek be a kommenciós cselédek. A két réteg egyre inkább szembe kerül egymással.

Az átörökítő névadásban jelentős szerepe lehet annak a minden vidéken általános szokásnak, amely szerint a gyermek a születésnaphoz a naptárban közel eső nevet kapja. Ha a szülők e szokás érvényesítői, 10—15 nap a határ, és a választott név rendszerint a faluban már eddig is használatos volt. Ha pedig a kereszttelő pap a névadó, két-három nap a határ és a név gyakran elűt a falu keresztnévanyagától. Az *Erzsébet* névnek megszámlált 42 előfordulásából 16 novemberre esik, s augusztusban minden évben keresztelnek *Istvánt*, áprilisban *Györgyöt*. November 19-én van ugyanis Erzsébet, augusztus 20-án István, április 24-én György napja.

Az átörökítő névadás tárgyalása után áttérek az újító, bővítő névadás elemzésére. Előzőleg azonban hasznosnak látszik a keresztnév néhány sajátos tulajdonságának vizsgálata.

A név szerepe nem jelentésfunkció, hanem identifikáció, mégis abban meg-egyeznek nyelvészek és írók egyaránt, hogy szerepe sokkal több, minőségileg más, mint egy identifikáló számé. A név a leggazdagabb tartalmú nyelvelemek egyike. Míg azonban a köznevek tartalma elsődlegesen fogalmi, bár gazdag hangulati velejárójuk is lehet, a neveknek elsődlegesen és legtöbbször csak hangulati tartalmuk van. Alapvető különbség köznévi és keresztnév között az is, hogy a név tartalma mindig rendkívül összetett, s valami különböző elemekből összeálló, fogalmilag nem, vagy csak hosszas körülírással meghatározható egység érzetét kelti a közösség tudatában. A név legközelebbi rokona a nyelv elemei között a melléknév, illetőleg jelző, jelzős kapcsolat, a melléknévi sajátágot magára öltő jelzői funkciót betöltő főnév (bíbor : bíbor ég, bársony : bársony hang). Hangulati tartalmuk ezeknek is rendkívül gazdag és összetett.

A név hangulati tartalmának legfontosabb, paraszti közösségben jelleg-meghatározó összetevői a társadalmi és típusasszociációk. A részeket elemző, szétbontó, analizáló és elvontságokban összegező, eredményező egyéniség — típus — jellemmegragadás idegen a paraszti gondolkodás számára. Az egyén a közösséghez való viszonyában, tevékenységének egészében, sorában válik meghatározhatóvá. S így a névhez nem csupán egy-egy jellemvonásnak, hanem jellemvonások komplexumának s nem egy lezárt jellemképnek, hanem egy-egy sorsnak a képe társul. „Ha megvannak a nevek, a mese magától adódik” — mondja

V. HUGO.¹⁴ Tehát nem a jellemek, hanem a mese. K. S. kisfiának a nagypapa azért választja a — szülők ellenkezését nem tekintve — a *Miklós* nevet, mert ennek úri név kell, hiszen állatorvos lesz“. (Az egyes nevekhez fűződő asszociációkat a továbbiakban értelmezem.) Cz. V. fiát a nagyszülők kérésének ellenére sem hajlandó *Vendelre* kereszteltetni, mert „elég már a majori névből, ez nem lesz kocsis“. S. P.-né unokáját nem akarja *Péterre* kereszteltetni, mert ez a név mindig részeges férjére emlékeztetné, s nem akar családjában még egy iszákost.

A nevekhez kapcsolódó asszociációk az egymás magánéletét is aprólékosan ismerő közösségben nagyjából kollektívek, bár — mint a nyelv minden eleme — a név hangulati tartalma is szubjektív színeződést mutat, s ez a neveknél, természetesen, sokkal nagyobb intenzitású, mint egyéb nyelveleméknél. Ha egy-egy névhez egy-egy képzet, kép többszörösen társul, s ugyanakkor egyéb asszociációk nem gyengítik ennek az egy elemnek uralkodóvá válását, vagy ha egy asszociáció intenzitása a név viselőjének különleges helyzeténél, kirívó sorsánál stb. fogva az átlagosnál erősebb, élesebb : a név hangulatilag telítetté válik, s alkalmatlanná újabb hangulati elemek befogadására. A *Miklós* név meglehetősen ritka, s városi rokonságon keresztül vált divatossá, ezért érzik úri névnek. A *Vendel* név cseléd-családokban volt szokásos, s különösen egy magas kort megért „parádés kocsis“ neve tette „majori“ névvé.¹⁵ A *Péter* névhez a részeges ember képzete társul egy iszákos kocsis, a különösen egy öregségére megháborodott részeges kisbíró emlékének a hatására.

Egyes nevek, mint említettem, az egész vizsgált korszakon át használatosak; használatuk nem korlátozódik egyik vagy másik rétegre, s így számtalan egymással ellentétes, egymást lerontó, kiegyensúlyozó asszociáció kapcsolódik hozzájuk : egyetlen elem sem válhatik bennük uralkodóvá, nem hatalmasodhat el a többi rovására. De éppen ezért ezek a leggyakrabban használt nevek szintelenekké, jellegtelenné is lesznek. Ha a szintelenség és telítettség érzése lép fel az egész névanyaggal szemben, a közösség bővíteni igyekszik azt. A névadásnak a naptár hatását mutató, már említett módját nem tekinthetjük jellegzetes névbővítési fajtának, mivel egyrészt esetleges, másrészt egy szokás mechanikus érvényesítésről van szó, nem az említett hiányérzet megjelenéséről. Érthető tehát, hogy az ilyen nevek közül rendkívül kevés gyökeresedik meg.¹⁶

A bővítő, újító névadásban a praenobilis csoportnak a vizsgált időszak első, nemesi szakaszában jelentős szerepe van. Érthetővé teszi ezt egyrészt a patriarkális társadalmi berendezkedés, másrészt az a tény, hogy az ország életének hullámválása e korban elsősorban ezeken a megyei életben élénken részt vevő családokon át jut — ha gyakran áttételesen és késve is — a parasztsághoz. Ők jelentik a kapcsolatot más vidékekhez, rétegekhez. Az 1789-től előforduló 112 új név közül 38 esik e családokra. A negyvenes évekig latinosak, németesek e nevek (pl. *Prosper, Emánuel, Klaudia, Johanna, Krisztina, Amália* stb.) A negyvenes évektől, a nemzeti mozgalmak megerősödésétől magyarosak (pl. *Kálmán, Béla, Gyula, Géza, Györgyike, Etelka* stb.) Az általuk hozott új neveknek természetesen csak egy része, elsősorban a magyaros hangalakjával is könnyen beilleszkedő része gyökeresedett meg a parasztság körében. A meggyökeresztetésben nagy szerep jut a magasabb társadalmi réteg felé törekvő gyakran úrhatnám típusnak.

¹⁴ V. HUGO : Nyomorultak III.

¹⁵ Hozzájárult a *Vendel* név ilyen jellegének kialakításához az is, hogy szent Vendel a pásztorok védőszentje ; tiszteletére évente még az 1890-es években is „pásztormisó“-t mondtak, s napja a pásztorok legnagyobb ünnepe volt.

¹⁶ Az ilyen névadással adott új név nemcsak, hogy nem válik használatossá, hanem gyakran a közösség ebben az egy esetben sem fogadja azt el. Az 1860-as években N. J. fiát a keresztelő pap a szülők akarata ellenére *Fülöp*-re keresztelte ; nem is nevezték a gyermeket sohasem *Fülöp*-nek hanem *Ferenc*-nek.

Két példát említünk csupán adatainkból. A Gábor név a harmincas évekig csak a praenobiliseknél használatos; a negyvenes években kereszteltek először erre a névre a harmincas években „nobilissé“ lett, a család hagyományai szerint ehhez a típushoz tartozó D. A. A falu egyik legáltalánosabb férfineve, a Boldizsár név a praenobilis, sok keresztapaságot vállaló F. B. neve nyomán az ugyancsak harmincas években nemesített K. I. családja közvetítésével lesz közhasználatúvá.

A múlt század hetvenes-nyolcvanas éveig a falu iparos- és kereskedőrétege főként csak átmenetileg letelepült, legtöbbször német nevű, sokszor német nyelvű elemekből állott. Ezek magukkal hozták régebbi hazájuk névanyagát, s esetleges végleges letelepedésük után is ragaszkodtak hozzá. Másrészt, mint a falu legöregebb nemzedékének elbeszéléséből kitűnik, ez a réteg rendkívül erős öntudattal rendelkezett, s így szívesen választottak olyan neveket, melyek mutatták társadalmi különállásukat, magasabb társadalmi állásukat. E nevek vagy a praenobilis és hivatálmokcsaládoktól kölcsönöztek vagy városból hozott nevek. Egy részük meghonosodik (*Lajos, Emma, Tibor, Vilma, Irma*), nagyobb részük azonban idegen marad (*Lujza, Lenke, Lívia, Jenny, Rudolf, Rezső*). A századforduló táján sorra elvándorolnak e családok, s a falu iparosai nagyrészt a falu parasztságából származnak. Megmaradnak előbbi családi kapcsolataik, kötöttségeik és velük szokásaik is.

A múlt század negyedik negyedéig meglehetősen nagyszámú cigányság arányszáma is nagy az újító névadás terén. Ezeket a neveket vagy az újonnan betelepülő családok hozzák, vagy — s ez a gyakoribb eset — a naptár hatására a keresztelő pap akaratából kapják az újszülöttek. Érthető okokból e nevek közül nagyon kevés honosodott meg. Egyes nevek nemzedékeken keresztül cigánynévnek számítanak, (*Marianna, Lukács, Flórián, Zsuzsanna*). Néhány azonban meggyökeresedik a parasztság körében is (*Rózsa, Margit*).

A lakosság zömét tevő parasztságra, arányszámához viszonyítva, a nyolcvanas, kilencvenes évekig az újító, bővítő névadásnak meglehetősen kicsi hányada jut. Átveszi a praenobilisek, iparosok névanyagának egy részét, de új neveket nagyobb számban csak ezektől az évtizedektől hoz. Ennek a változásnak az okát a parasztság életformájában beállott fordulattal magyarázhatjuk meg.

A parcellázások után már nincs felvásárolható föld, s az agrárhelyzet állandó súlyosbodása révén megcsappan a parasztság vásárló ereje. S így a lakosságfőlöleg levezetésére megindul a városba, elsősorban a fővárosba való özönlés. S mivel a falu kulturális átlagszintje az általános magyar viszonyokhoz képest igen jó, másrészt ezek a városba özönlő elemek, mivel családi vagyontartalékuk volt, nem kényszerültek azonnal és bármilyen munkavállalásra, hanem legtöbbször állami alkalmazásban helyezkedhettek el, vagy kisipart tanulhattak, s így a város polgári, pontosabban kispolgári elemeihez kapcsolódtak. Rajtuk keresztül jut a falu parasztsága közeli kapcsolatba a polgári életformával, vagy jóval kevesebb munkával még a vagyonos középparasztságénál is jóval nagyobb életlehetőséget jelent (s ez a különbség a fejlődés folyamán, különösen a két háború között egyre növekszik), s így érthető módon e különbségek tudatosulásával érdeklődése, törekvése egyre inkább ezen életforma felé fordul. Eltűnnek a népszokások (köszöntők, névnapok), a népi ruházat (gatya, szűr, bocskor), a népi ételek (hajdinakása), a háziipar (kenderfonás), a népi kultúra (versmondás, népmese, tánc) s helyét városi ruha, polgári szórakozás, tánc stb. foglalja el. A parasztok vasárnaponként nyakkendőt kötnek „dalárdá“-ban énekelnek, s még vagy háromféle — a kispolgárságra oly jellemző — „egylet“-et alakítanak; igen jellemző módon a patriarkális családszerkezettel eltűnik, „parasztossá“ lesz az *ipam, napam, nászom, ángyom* szó, s helyét az *após, anyós, sógor, sógornő* szavaknak adja át.

A keresztszülőnek magasabb társadalmi rétegből való választása városi keresztszülő hívásává módosul, olyannyira, hogy a két háború között a mérleg már a városi keresztszülők javára billen. Városi kapcsolatokon át bővül ezentúl az elégtelennek érzett nyelvi, s ezen belül a névanyag. A falu és a városi köznyelv szókinccse között szinte teljesen eltűnik a különbség, s a kiejtésbeli különbségek is gyengülnek; a városi köznyelv megszólításformái honosodnak meg, fordulatai, szókapcsolásai, mondatszerkezetei válnak általánosakká; városban divatos nevekkel bővül a névanyag (*Miklós, Zoltán, Valéria, Csaba, Edit, Irén, Judit, Tivadar, Elemér, Tamás* stb.). Az újító, bővítő névadásban — nemzetiségek érintkezési területén — rendkívüli fontossága lehet a nemzetiségi kérdésnek. Itt azonban alig van fontossága, mivel a lakosságnak csak elenyészően kis hányadát érinti. A százhatvan év alatt 72 német nevű család s 131 német nevű gyermek szerepel az anyakönyvben. E családok letelepedése azonban nagyjából átmeneti jellegű, mindössze 25 él hosszabb ideig a faluban. Ma csupán három német nevű család lakik a községben. A huszonöt család nagyjából (18) iparral, kereskedelemmel foglalkozott. Ez méginkább érthetővé teszi, hogy különállásukat igyekeznek megőrizni; a keresztszülőt legtöbbször egymás közül, s néha a praenobilisek vagy a gazdag parasztság köréből választják. A falu névanyagától elütő, leggyakrabban előforduló név náluk az öt ízben szereplő *Ignác* név. *Adalbert, Bonifác, Gáspár, Vilma, Annamária, Ferdinánd* is többször előkerül. A *Vilmost, Veronikát, Albertet* valószínűleg ők gyökerezetik meg.

E családok egy kis töredéke elmagyarosodott. Az asszimilálódás közben jól érezhető mindkét etnikai elem hatása. Az *Eck* asztalos családnál a nagyapa *Wolfgang*, felesége *Giesner Julianna*. A fia már a parasztság számára még idegen, de a praenobiliseknél használatos *Sándor* nevet kapja. (Felesége *Szigethy Mária*). Az unokákat pedig *Jánosra* és *Gézára* keresztelik, s a család nevét sem *Eck*nek írják többé, hanem *Ekk*nek.

A nemzetiségi kérdéshez kapcsolódik a belső migráció kérdése. Ez esetben azonban ez sem jelentős, mivel nagyobb tömegű letelepedés nem történt a vizsgált időszak alatt a községben. 1944-ben a háborús eseményekkel kapcsolatban 25 csángó család kerül a faluba, s másfél évig tartózkodik ott. Ekkor kerül az anyakönyvbe először a *Lázár* név, ők viszont a náluk addig ismeretlen *Béla* nevet viszik magukkal a falu névanyagából. A belső migrációval kapcsolatban kell megemlítenünk a más falvakból történő exogámia jelentőségét. A kilencszázas évek óta válik gyakorivá, s hatásának tekinthetjük a *Matild* és *Sarolta* név meghonosodását.

Befolyásolhatja az újító, bővítő névadást a név hangalakja.¹⁷ Ilyen szorosabb értelemben vett névésztétikai szempontok azonban elsősorban a becézésnél játszanak nagy szerepet, s jelentőségre a névadás területén ezen keresztül tesznek szert.¹⁸ A név ugyanis a választásnál igen gyakran nem írásos, naptári formájában, hanem becéző alakjában, lehetőségében merül fel. Óvakodnunk kell azonban

¹⁷ A névésztétika kérdéseit rendkívül sokoldalúan vizsgálja KOVALOVSKY MIKLÓS alapvető értékű tanulmányában: Az irodalmi névadás. MNyTK. XXXIV. KOVALOVSKY azonban — bár ez érthető, hiszen központi kérdése az irodalmi névadás — túlságosan is nagy, sőt döntő fontosságot juttat a hangzásnak a névhangulat kialakításában. S külön kérdés az, hogy egy hansom szépek érzett voltába mennyire játszanak bele társadalmi asszociációk.

¹⁸ Ezzel magyarázható az a gyakori jelenség, hogy egy-egy, a használatból teljesen kiesett név új becéző alakban ismét divatossá lesz. Így városi rokonságtól átvett új becéző formájában vált újra kedveltté a *Julianna* (*Julika, Júlia*), a *Zsuzsanna* (*Zsuzsa*); a századvegen a *Treszkának* becézett *Terézia* vesztett népszerűségéből, mígnem a 20-as években *Teri* becéző formával újra a legkedveltebb nevek egyike lett.

e szempontok túlzott értékelésétől, mert egyrészt a falu becenév anyaga meg-
lehetősen konvencionális, és szinte sohasem szakad el az írásos naptári formától,
másrészt, mert a becézett névalak hangulata, színe is elsősorban asszociációkból,
főképpen társadalmi és típusasszociációkból adódik, s csak másodsorban a
név hangalakjából. Az azonban kétségtelen, hogy a névezéstétikai szempontok
jelentősége állandóan növekszik. Egyik vagy másik név választása okát illetően
a fiatalabb nemzedékekből adtak gyakran kérdésemre esztétikai magyarázatot.
D. G.-né azért kereszteltette — mind mondta — egyik leányát *Mariánára*,
a másikat *Zsuzsannára*, mert „ezek a nevek szépen hangzanak, dallamosak“,
s ha még lesz egy lánya, *Ilonára* keresztelteti, mert azt „szépen lehet mondani“.

Egyes hangsor-, hangalak-típusok avulttá válnak, ellenérzést, gúnyolódás
váltak ki. Világosan megfigyelhető pl., hogy a helyzeténél vagy természeténél
fogva hosszú, nyíltjejtésű magánhangzót tartalmazó elsőszótagos nevek az avult-
ság érzését keltik (*Mári, Káro, Fercsi, János, Sándri, Babi* stb.), s kedveltebbek
a zártejtésű, rövidmagánhangzós nevek.

Befolyásolhatják a névadást a születés különleges körülményei is. S e külön-
leges körülmények révén az adott nevekhez olyan képzetek kapcsolódhatnak,
amelyek meghatározhatják az ilyen esetben adott nevek további használatát,
sorsát.

Egyik ilyen gyakori névmeghatározó körülmény a szükségkereszttség.
A szükségkeresztsegek legnagyobb hányadában a gyermek az *Ádám*, illetőleg
az *Éva* nevet kapta. Az *Ádám* név tizennégy előfordulása közül nyolc, az *Éva*-
tizenkilenc előfordulásából pedig hat kapcsolatos szükségkeresztséggel. Ma
azonban az *Ádám* név már annyira avult, hogy még ilyen esetekben sem használ-
ják, s ennek egyik oka az, hogy közel lévén az orvos, az utolsó pillanatig nem adják
fel a gyermek megmentésének reményét. Régebben előszeretettel adták az ikrek-
nek is az *Ádám, Éva* nevet. Négy ilyen iker keresztelési adatot találunk az *Ádám*
név előfordulásai között, az *Éváéi* között pedig ötöt. Ma azonban már ez a szokás
sem tapasztalható.

Egyik legnagyobb hatású különleges születési körülmény a gyermek
házasságon kívülsége. A törvénytelen gyermek arányszáma az 1790-es, 1850-es
években igen nagy, kb. tízszerese a mainak. Ez a szám állandóan apad, míg az
1910—20-as évek óta egészen elenyésző. A múlt század első felében a nagy
arányszám az ismeretes társadalmi-gazdasági helyzet, kiszolgáltatottság mellett
annak az elég gyakori jelenségnek is következménye, hogy sok házaspár csak
a második, harmadik gyermek születése után kötött törvényes házasságot, s az
ezelőtt született gyermekeket utólag nem törvényesítették. A törvénytelen
gyermek névadásának kérdését nem lehet egységes szempont szerint megítélni.
Ezeknek az eseteknek előbb említett fajtáját, amikor a házasság szándéka
mindkét fél részéről kezdetől fogva megvan — s valami külső, legtöbbször
anyagi, okok miatt nem történhet meg a házasságkötés, egyáltalán nem sorol-
hatjuk a névadásnak ehhez a csoportjához, s a falu lakossága sem tekintette
annak.

A falu lakossága által is törvénytelennek ítélt eseteket három csoportba
oszthatjuk. Az első csoportba tartoznak azok az esetek, amelyekben a gyermek
anyjának reménye van a házasságra. Ilyenkor a névadás vagy a másik félre
való érzelmi hatás eszközének tekinthető, vagy a nyilvános rábizonyítás szándéká-
val történik. A gyermek ilyen esetben vagy az apa vagy az apai nagyapa, illetőleg
nagyanya vagy az apa leánytestvérének nevéet kapja. K. E. fia 1799-ben vélt
apja, Sz. Jánosnak a nevéet kapja. (Régebbi anyakönyveink feltüntették a
vélt apa nevéet is). 1933-ban A. R. lánya természetes nagyanyja K.-né nevéet
(*Anna*), F. M. fia 1942-ben apjának, S. *Ferenc*nek a nevéet kapja.

A második csoportba tartoznak azok az esetek, amelyekben a házasság reménytelennek látszik. Ilyen esetekben a legfőbb elv a feltűnés elkerülése. Ilyenkor a gyermek az anya családjából kap nevet, vagy az abban a korszakban leggyakoribb nevek valamelyikét kapja. G. A. lánya 1902-ben anyja nevét, *Annát*, T. E. fia pedig 1942-ben nagybátyja nevét, *Imrét* kapja, D. T. fiát pedig 1946-ban az általánosan használt *Istvánra* keresztelik.

A harmadik csoportba tartoznak azok az esetek, amelyekben az anya a vidéki lumpenproletáriátushoz tartozik: koldus, csavargó, cigány, családjából elzüllött, kitagadott leány. Lehetséges itt is az az eset, hogy a gyermek vélt apja nevét kapja; a Bécsből a faluba vetődött, szatócs családnál szolgáló B. R. fia vélt apja K. F. nevét, *Ferencet* kapja. Ezekben az esetekben azonban nagyon gyakran a keresztelő pap választ nevet, vagy az anya a különböző vidékeken való hányódásában megismert névanyagból választ gyermekének nevet, annál is inkább, mivel igazában nem tartozik bele a közösségbe, s így nem kötik ennek szokásai, konvenciói. Így, e két utóbbi szempont figyelembevételével, válik érthetővé, hogy az új nevek közül sok esik a törvénytelen gyermekek csoportjára. Tizenöt ezeknek a neveknek a száma (pl. *Augusztá, Benedek, Zsigmond, Orbán, Viktor, Angyalka* stb.) Ezek közül a nevek közül gyökeresedett meg, érthető okokból a falu névanyagában legkevesebb; mindössze egy: a *Zsigmond* név.

Végül meg kell emlékeznünk a névbabonák kérdéséről. Egyes nevekhez fűződő hiedelmeket, ómen jellegű nevet nem igen találunk, inkább egyes jelenségekhez kapcsolódó elnevezési névadási babonát. Általános az a szokás, hogy a kiskorában meghalt gyermek nevét a családban újra adják, ha azonban két azonos nevű gyermek is meghal ugyanabban a családban, a név a családon belül ómenné válik. „Minek kísértik az Istent“ — mondják, ha valaki harmadszor is ugyanazt a nevet választja.

A személyes és közvetlen kötöttségek, függőségek megszűntével, a patriarkális családi szerkezet bomlásával, a rétegződés élesebbé válásával az elnevezés egyre inkább a szülőkre korlátozódik, s ugyanakkor a keresztszülőknek gazdagabb rétegből való választása városi keresztszülő választásává módosul. A nevek hangulati tartalmának legfontosabb jellem meghatározó összetevői a társadalmi és típusasszociációk. Ha ezek közül valamelyik a többi rovására uralkodóvá lesz, a név hangulatilag tartalom szempontjából telítetté válhat; ha pedig a gyakran használt nevekhez túlságosan sok, egymást kiegyenlítő, egymás hatását lerontó asszociáció tapad, a név hangulati tartalmát illetően a színtelenség érzetét keltheti. A közösség bővíteni igyekszik névanyagát, ha az addig használatos nevek hangulati tartalmát telítettnek vagy színtelennek érzi, s ezért alkalmatlannak azoknak a lélektani funkcióknak, igényeknek betöltésére, kielégítésére, amelyeknek egyik legfontosabb mozzanata a kívánt — társadalmi viszonylatokban megragadott, értelmezett — jellem, sors, életforma előre kijelölése, meghatározása. Éppen ez a mozzanat teszi érthetővé, hogy a falu parasztsága a múlt század végéig a praenobilisektől való kölcsönzéssel, rajtuk keresztül bővíti névanyagát a patriarkális szerkezetnek és szemléletnek megfelelően; a századvégtől azonban a kapitalizálódással, a polgárosulás igényével és irányzatával párhuzamosan a városi polgárság, pontosabban: kispolgárság felé fordul, hogy nyelv- és névbővítő törekvéseit kielégítse.

NÉMETH GÉZA

FÜGGELÉK

A hároméves periódusokba eső nevek táblázata

A név	Első elő- fordulása	1789—91	1809—11	1829—31	1849—51	1869—71	1889—91	1909—11	1929—31	1946—49
Adalbert	1792 : 1					1				
Alajos	1870 : 1					1				
András	1790 : 2	2	2	5	2	4	1	1		1
Angyalka	1871 : 1					1				
Anna	1789 : 5	5	11	19	14	1	5	6	5	2
Antal	1792 : 1		1	1		3	1	1	1	
Apolonia	1791 : 1	1						1		
Aranka	1947 : 1									1
Ádám	1790 : 1	1	5	2	2	1	2			
Ágnes	1794 : 1				3	4	1		1	
Ágoston	1841 : 1					1				
Balázs	1870 : 1					1				
Bálint	1795 : 1					2	1			
Béla	1855 : 1					2	4	3	2	2
Bertalan	1864 : 1						1			
Boldizsár	1790 : 1	1	1	2	1	2	5	4	4	2
Borbála	1789 : 2	11	4	2	3	1	1			
Csaba	1942 : 1									1
Edit	1947 : 2									2
Eleonóra	1849 : 1				1	2				
Elvira	1867 : 1							1		
Emmanuel	1805 : 1							1		
Emma	1848 : 1								2	
Ernő	1876 : 1							1		
Erzsébet	1789 : 4	12	7	8	5	4	13	3	3	3

Függelék folytatása

A név	Első elő- fordulása.	1789—91	1809—11	1829—31	1849—51	1869—71	1889—91	1909—11	1929—31	1946—49
Eszter	1841 : 1									1
Etelka	1847 : 1					1	1			
Éva	1789 : 1	5	1	1	2	1	3		2	1
Fáni	1889 : 1						1			
Ferdinánd	1897 : 1			1						
Ferenc	1789 : 3	14	7	8	5	4	3	3	3	2
Franciska	1811 : 2		2			1				
Fülöp	1865 : 1					1				
Gábor	1798 : 3	5			1	2	3	2		1
Gabriella	1930 : 2								2	
Géza	1866 : 1					2	2	3	2	1
Gizella	1865 : 1							1	1	
György	1790 : 2	5	8	3	1		2	1	1	
Gyula	1830 : 1			2	2	1	2	1	3	1
Hermin	1870 : 1					2				
Ignác	1790 : 2	2			2	2				
Ilona	1833 : 1					2	1	5	4	2
Irén	1870 : 1					1				1
Irma	1888 : 1							1	2	1
István	1789 : 2	6	4	4	3	4	1	7	2	2
Janka	1909 : 1									1
János	1789 : 7	12	23	14	11	7	4	1	2	1
Jenő	1866 : 1							1		1
Johanna	1794 : 1						1			
Jolán	1858 : 1						1		1	
Jozefa	1793 : 1			1	1					

Függelék folytatása

A név	Első elő- fordulása	1789—91	1809—11	1829—31	1849—51	1869—71	1889—91	1909—11	1929—31	1946—49
József	1789 : 1	14	12	9	6	1	1	4	2	1
Judit	1795 : 1					1			1	2
Julianna	1789: 1	5	12	4	5	3				1
Karoliná	1860 : 1						2			
Katalin	1789 : 5	10	11	4	3	1	1			3
Kálmán	1847 : 1				1	2	1	1	2	
Károly	1795 : 1			2	5	1	1	1		1
Klára	1790 : 1	1	1		1	3				
Lajos	1797 : 1				3	4	2	4	5	1
László	1789 : 1	1	2	1	3		3		2	2
Lenke	1910 : 1							1		
Lina	1889 : 2						2			
Lőrinc	1869 : 2					1	1			
Ludovica	1811 : 1		1							
Marcella	1811 : 1		1		2		1			
Magdolna	1789 : 1	1			1	1	3		1	1
Margit	1793 : 1					3		1	4	3
Marianna	1800 : 1		1							1
Mária	1790 : 1	2			6	4	3	10	9	8
Márta	1793 : 1			1		1				
Márton	1793 : 1						1	2		
Máté	1712 : 1				1					
Mátyás	1796 : 1							1		
Mihály	1789 : 1	5	6	3	5	2	1		1	
Miklós	1802 : 1									2
Monika	1870 : 1					1				

Függelék folytatása

A név	Első elő- fordulása	1789—91	1809—11	1820—31	1849—51	1869—71	1889—91	1909—11	1929—31	1946—49
Móric	1871 : 1					1				
Pál	1811 : 1		2	2		1		1		
Péter	1794 : 1			1			1			
Rozália	1790 : 1	1	2	12	3	8	2	4	1	3
Rózsa	1870 : 1					1	2	1		1
Sándor	1796 : 1				1	2	1	1		1
Seraphicus	1830 : 1			1						
Szidónia	1849 : 1				1		1			
Terézia	1790 : 2	3	2	7	15	3	4	2	5	
Tivadar	1909 : 1							1	1	
Valéria	1911 : 1							1	1	3
Vendel	1789 : 1	2	2		1		2			1
Veronika	1790 : 1	1				1				
Viktória	1820 : 1				1					
Vilma	1765 : 1					1	1			
Vince	1856 : 1					1				
Zsigmond	1814 : 1						1	2		
Zsófia	1836 : 1				1					
Zsuzsanna	1794 : 1		2	1						2

A „ledolgozás” magyar elnevezései

A „ledolgozási rendszer” a „jobbágyság közvetlen maradványa”, „a robot egyenes folytatása”. (LENIN: Az orosz szociáldemokrácia agrárprogrammja. Az agrárkérdésről. I, 251, 637. Szikra, 1950.) A ledolgozásnak, az ingyen munkának a rendszere közvetlen maradványa, egyenes folytatása ugyan a jobbágyi robotnak, de azzal semmiképpen sem azonosíthatjuk, mert elvben nincsen meg a földesúrtól való személyes függés, de megvan az ezzel sokszor egyenlő súlyú „gazdaságon kívüli kényszer” valamilyen formája.; a jobbágyfelszabadítással a földesúri és paraszti birtok elválnak ugyan egymástól, de a gazdasági kapcsolatok ezer szála mégis egymáshoz fűzi őket. A jobbágyfelszabadítás után „a tőkés gazdaság nem jöhetett létre azon nyomban, a robotgazdaság nem tűnhetett el azonnal. Ennek folytán a gazdaság egyetlen lehetséges rendszere egy átmeneti rendszer volt, olyan rendszer amely mind a robotrendszer, mind a tőkés rendszer jellegzetességeit egyesítette magában”. (LENIN: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban, 184. Szikra, 1949.)

A „ledolgozási rendszer” Magyarországon is megvolt egészen a felszabadulásig (1945), s a parasztság kizsákmányolásának egyik legelterjedtebb és legváltozatosabb módjaként élt az ország különböző területein (l. ehhez MÉREI GYULA: Adalékok a magyar mezőgazdaság kapitalista fejlődésének történetéhez — Feudális maradványok a munkaszervezetben [1850—1945], I. rész, 1918-ig. Századok, LXXXIV, 235—298; S. SÁNDOR PÁL szerk.: Parasztságunk a Habsburg önkényuralom idején. Bp., 1951; BALASSA IVÁN: Mezőgazdasági munkaszervezet Békés és Csongrád megyében [kézirat]).

A ledolgozás kérdésével foglalkozva feltűnt e rendszer magyar elnevezéseinek rendkívül változatos volta, s ez indított arra, hogy ezeket az elnevezéseket összegyűjtsem, elemezzem, és a belőlük adódó tanulságokat levonjam. Az elnevezésekből levonható tanulságokra maga LENIN elvtárs is felhívja a figyelmet: „Mi kell még, amikor a paraszt is lépten-nyomon úrdolganak és robot'-nak nevezi ezt a ledolgozást?” (Az orosz szociáldemokraták agrárprogrammja 252). Máshol pedig Karisevet idézve megállapítja azt: „A ledolgozási rendszer elterjedtségét és sokféleségét már az ezt megjelölő elnevezések nagy száma is mutatja: *otraboiki, otbucsi, otbutki, barscsina, bászárinka, poszobka, pányscsina, posztupok, vűjomka* stb.” (A kapitalizmus fejlődése Oroszországban, 189. l., az orosz 1947. kiadásban: *отработки, отбучи, отбутки, барщина, басаринка, пособка, паныщина, поступок, выемка.*)

Tanulságos az elnevezések felsorolása és elemzése azért is, mert világosan mutatják, hogy a ledolgozásnak a korábbi jobbágyszolgáltatásokkal volt-e meg a közvetlen kapcsolata, vagy e kapcsolatán kívül a „segítség” valamelyik formájával igyekeztek jellegét a földbirtokosok (kulákok) elködösíteni. De az elnevezések vizsgálata tanulságos azért is mert híven tükrözi a dolgozó parasztság és a mezei munkásság véleményét a ledolgozással kapcsolatban, amikor azt

„muszáj munká“-nak, „ingyen munká“-nak, „kamat“-nak, „uzsorá“-nak stb. nevezi. Gyűjtéseim során eddig az alábbi elnevezésekkel találkoztam :

Angária. Ez a szó a középkori latinságot is figyelembevéve az alábbi értelmezésekben és helyeken fordul elő :

1. „ingyenesen végzett munka, robot“. „...quomodo item sint per gratuitas et coactas colonorum operas, quas vocant *angarias* munienda (Árpád-kori Új Okmánytár, XI, 39 ; BARTAL 32). Hasonló értelemben idézi PPB. „kén-telen munka, kényszerített szolgálat“ és MÁRTON „úri szolgálat, úrszolgálat“ (1818). A Jászkunságban (1878) „tartozás, melyet napszám által kell törleszteni“ (Nyr. VII, 525) ugyaninnen idézi MILHOFFER is (A mezei munkásviszonyok hazánkban, 234. Bp., 1898). Ismerték vagy ismerik még a következő helyeken : Nagykőrös (GALGÓCZY KÁROLY, Magyarország . . . mezőgazdasági statisztikája, 228. Pest, 1855) ; Tápíósáp (Pest m. Földművelők Szaklapja, 1897, 6. sz. 3—4). Csanád megyében is így ismerik (Mezőgazdasági munkabérek Magyarországon 1897-ben, 151, Bp., 1899) ; ugyaninnen van egy nem eléggé megbízható *engaria* adatunk is (HÁRI ÁGOST : Az „uzsora“ Csanád megyében, Köztelek, X (1900), 334 és NÁVAY LAJOS : Robot és engária, Közgazdasági Szemle, 1901, 732). Heves megye alsó részében *angárja* változatban ismeretes „az aratás utáni időre szegődött munka“ (BERZE NAGY JÁNOS : A hevesmegyei nyelvjárás, NyF. XVI[1905], 45). Ingyen munka értelmezésben ismerik Tiszaigaron és környékén, továbbá Túrkevéen, Tiszacsegén és Borsodivánkán (utóbbi két adat KOVÁCS PÉTERTŐL). A fenti adatokból kiderül az, hogy a szónak „robot“, „ingyen munka“ jelentése elsősorban Szolnok, Heves, Borsod, Pest és Csanád megyékben ismeretes. Az angáriának azonban a fentén kívül más jelentése is van :

2. „előfogat adás kötelezettsége“, ami ugyancsak ingyen munkának számít. Jus *angariae* : *szekerezési kötelezettség egyenes úton* (Regulamenta Militaria 1749/1726 19). *Angarias vulge* Vorskpann (BARTAL 32). „Lovas postás-kodás“. *Angariam praestatitit* : Posta ló adás PPB. *Angarius* Posta PPB. RELL szerint a latin *angaria* átvétele „szállítószolgálat, fuvarrobot“ értelemben (RELL LAJOS : Latin szók a magyar népnyelvben, 31, Bp., 1898 ; R. PRIKKEK MARIÁN, A magyar népnyelvbéli latin szók, NyK. XXIX, 334). Amint látjuk, az első két jelentés lényegében azonos, legfeljebb az ingyenes munkának más és más formáját jelöli meg.

3. „évnegyed, fizetési negyed, nagyobb időköz“. *Quarta pars anni* : fizetési negyed, rész, negyedév, BARTAL 32 ; WAGNER Phras. „Gehaltsanteil, viertel-jährige Gebühr“ pl. Zalattán is eltelik az *angaria*, s még esméig meg kell választani (Rákóczi F. Lev. 208. NySz.). Ez a jelentés ma is él a Bihar megyei Komádi-ban, pl. Már két angáriában volt bíró (MOLNÁR BALÁZS közlése). A fizetésnek meghatározott ideje Márton ; az MTsz. bizonytalanul csak így határozza meg : fizetési részlet nagyobb időközről, pl. negyedévről. Kiskunhalason (1879) : Mikó a Csehó Pista Félegyházán kikapta a fértáj esztendei angáriáját (ötven botot) kétfelű két hajdú ú vágta . . . (Nyr. VIII, 83). Nagyszalonta környékén „fizetés, fizetni való részlet“ (VISKI K. ; Mutatvány az Arany-szótárból, Nyr. LXXII, 72). „Az alkalmazottak negyedévi járandósága, mely pénzből és terményből állott“ (WELLMANN 121). Hamván, Gömör m. (1891) : angárija papfizetés (Nyr. XX, 286). Az Alföldön a pásztorok kialakított vagy szokásos járandósága (HERMAN O. : A magyar pásztorok nyelvkincse 146. Bp., 1914). RELL és R. PRIKKEK megemlíti a fizetési részlet jelentését, de az utóbbi megjegyzi, hogy a „fizetésnek ideje“ jelentéssel vettük át (vö. PPB. 47, i. m. 31, NyK. XXIX, 334). Szegvárott (Csongrád m.) angáriának azt a járandóságot nevezték, melyet az elajándékozott föld után meghatározott időszakban fizettek. De ugyanitt angáriának nevezték a „kommenció“ mérést és a kiöregedett béreseknak némely uradalomban fizetett

kegydíjat. Mások szerint ugyanitt az ángária a kommenciós cseléd negyedévi pénzjárandósága volt. Hódmezővásárhelyen a cselédek uradalmi bérét nevezték így, mely pénzből és gabonából állott. Végül Hajdunánáson az ángária „árendá“-t jelentett (Nyr. XXVII, 140).

4. A szónak még a következő jelentései ismertek: „vontatva késlekedve, idő-rátelve, pl. „olyan ángáriára szörpöli a levét! félesztendő telik belé, míg eccze-kecze (egyszer-kétszer) kalányol“. Bözöd Udvarhely m. (MNY. I, 139). Ez a használat minden bizonnyal a „negyedév, félév“ jelentéssel van kapcsolatban. Végül az ángáriának van „zürzavar“ jelentése, de erre csak egyetlen adatunk van. „Nagy ángáriában vótak“. Mindszent Csongrád m. (MTsz).

A fentiekből kiviláglik; hogy az ángária szónak három egymástól jól elkülöníthető jelentése van: 1. „ingyen munka, robot“, 2. „évnegyed, évnegyedi járandóság“, 3. „zürzavar“. A számunkra kevésbé fontos utóbbi két jelentést elmellőzve, lássuk az „ingyen munka, robot“ eredetét:

Az EtSz. megállapítja, hogy a magyar szó a latinból ered, ez a görögből vette, míg ennek eredetét a perzsára lehet visszavezetni. Ez utóbbi jelentése „Dienst der reitenden in Persien“ volt. A közép- és újjörögben a szó „Frohdienst, Erpressung, ausserordentliche Auflage“ jelentéssel került át, tehát hasonló jelentéssel, hiszen a lovasposta szolgáltatás is ingyenes munka volt. Minden valószínűség szerint a görögből vette át a latin, s vagy a görögből közvetlenül vagy a latinon keresztül az oszmán. Az oszmán *angariá* (*angarija*) robot jelentéssel megtalálható a bolgárban *angarija* (*garija*), továbbá a románban *angara*, *angareua*, *angarie* alakban. Éppen ezért felvetődik a kérdés, hogy a robotot jelentő magyar *angária* szó nem az oszmán török nyelvből való kölcsönzés-e, és a török uralom adó- és robotrendszerének egy maradványát őrzi, akárcsak a bolgárban és románban. Amint köztudomású, a törökök rengeteg ingyen munkával zaklatták a lakosságot, de az *angaria* szót eddig nem tudtam felfedezni a szolgáltatások között. Ennek oka az lehet, hogy mint rendkívüli robot, nem igen került be a hivatalos defterekbe. Az oszmán törökből való átvételt igazolni látszik az a tény is, hogy mint fentebb láttuk, az Árpád-korban latin szövegekben előfordul az *angaria*, de úgy látszik nem terjedt el nálunk, mert magyar szövegben való feljegyzésével csak a török uralom után találkozunk. A robot jelentésnek a törökből való átvételét támogatja még az a tény is, hogy ma ilyen jelentését ott találjuk meg, ahol hosszú időn keresztül török uralom volt (vö. EtSz. I, 93; MIKLÓSICH, EtWb. 3; BERNEKER, '29).

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy *angária* szavunk a közelmúltban „robot, ingyen végzett munka, joggalanul kierőszakolt szolgáltatás“ jelentésben Tiszántúl egyes részein és a Duna-Tisza közén ismeretes volt.

Diszkréció. A „lójárási napszám“ „diákos“ elnevezése Bölcskén Tolna m. (GALGÓCZY, i. m. 213); a Dél-Alföldön „esős napokon végzett különböző ingyen munka“ (DÉKÁNY MIHÁLY: A mezőgazd. munkáskérdés, Bpest, 1895, 86—87); *discretionalis* nap „az uraságnál aratásért végzett ingyen munka“ (MILHOFFER, i. m. 30, hely nélkül); *diszkriccó* „arató viszontszolgáltatása gazdájának; ugyanis az arató gabonarészét gazdája hazatakarítja neki; ezen fuvar fejében az arató külön „diszkriccó-munkát“ is végez gazdájának. A diszkriccó-munka elvégzésére szerződést is kötnek“ (Tata, Komárom m., Nyr. XLIII, 310).

Teljes és töredékes meghatározásokból kiderül, hogy ez az elnevezés első sorban lovas fuvar (pl. a rész hazaszállítása) fejében végzett ledolgozási forma volt. A *diszkréció*-latin eredetű szó, a magyar középkori latinban jelentése „*praemium, donum gratuitum*; jutalom borraivaló“, de e jelentésein kívül feljegyezték „uzsora, robot“ jelentéssel is (BARTAL, 219), míg a magyar átvételben „megdugás, megvesztegetés“ jelentéssel is ismeretes (Székesfehérvár, 1787, MNY. XII, 131) (vö. még lójárás, lójárási szakmánymunka).

Felpénz. 1. „Foglaló“ (CzF. CSÚRY SzamSz.); 2. „uzsora“. Ez utóbbi jelentés, mely bennünket közelebről érdekel, igen régi: 1583: Az vsurat többülesnek uaug fel penznek hiaak. 1584: Fel pénzt nem vehetsz arra, az mit czac kölczön adtál (NySz. II, 1269). Ez a jelentése később is megőrződött, s így használja pl. CzF. A ledolgozásra vonatkoztatva Csanád megyében fordul elő; nem lehetett általánosan elterjedt elnevezés (vö. ifj. NÁVAY LAJOS: Az alföldi munkáskérdés, Budapesti Szemle, XCI (1898), 180—184) (vö. még kamat, uzsora).

Gyalogsor. „Községi ingyenes gyalognapszám“ (Tinnye, Pest m., Nyr. VII, 89), elsősorban olyan szegények szolgálták, akik nem tudtak adót fizetni. „Ingyen szolgált községi gyalogmunka“ (Bakonyalja, Veszprém m., HORVÁTH E. A bakonyaljai nyelvjárás, NyF. XXXIV, 65). Több helyről egyelőre nem ismerjük.

Ingyen napszám, ingyen munka, ingyen. Ez az elnevezés szórványosan az egész ország területén előfordul. Ismerik Zala és Békés megyében (MILHOFFER i. m. 167; 211), de használják a szolnokmegyei Tiszaigaron, továbbá Borsodivánkán (KOVÁCS P. közlése) *ingyen* alakban. A Barkóságban is használták: „A kepesek az aratási munkán felül még a cséplésnél a gép mellett is dolgozni tartoznak, espedig 3—4 napot díjtanul, a többit a szerződésben meghatározott napszám mellett“ (KOMORÓCZY MIKLÓS, EA. 2161. 4. 1900 k.). Mint magától értetődő szóösszetétel, feljegyzésekben nemigen fordul elő.

Kamat. „A részesaratók által végzett ledolgozás“ Baja, Sükösd, Bácskiskun m. (SOLYMOS EDE közlése). A behordást és a kukoricaültetést kellett „kamatba“ végezni. Bácskunbaja (Földművelők Szaklapja, I [1897], 11. sz. 4.). A szerb-horvát eredetű szónak (SzófSz.) ez a jelentése a Duna-Tisza közének déli részén őrződött meg (vö. felpénz, uzsora).

Ledolgozás. Nemcsak az irodalmi használatban van meg, hanem pl. a szamoshati nyelvjárásban is. „Napszámmal való szolgálat, fizetés, ledolgozás“ (SzamSz.). De már az 1860-as években is ismeretes volt ez a jelentése. *Ledolgoz:* „Mondjuk emberről, ki ahelyett, hogy tartozását készpénzzel fizetné le, hasonló értékű dolgot, vagyis munkát végez. *A kölcsönkért forintot kétnapi munkával ledolgozta. Adósságomat ki nem fizethetem, hanem, ha tetszik ledolgozom.*“ CzF.

Lójárás, lójárási szakmánymunka. „Az aratórész hazaszállítás fejében végzett ledolgozás“. „Az aratók is úgynevezett lójárásban . . . legalább egy pár kaszás s szint annyi gyűjtő napszámra kötelezik magukat“ Bölske, Tolna m. (GALGÓCZY: i. m. 213); *lójárási szakmánymunka* „Az aratók elhozataláért és részük hazaszállításáért végzett ingyen munka“ Dunántúl (KENESSEY KÁLMÁN: Mezőgazdasági munkaerő-calamítás 8; 19. Pest, 1868) (vö. diszkreció).

Móva. 1. „Szomszédoknak, ismerősöknek, jóbarátoknak, rokonoknak együttes munkavégzése (szívességből, nem pénzért), s az utána következő vendégség és táncmulatság, amellyel a gazda fáradságukat meghálálja“ Báta, Pest m., Kishegyes, Bács m., Baja, Bács m., Szeged és vidéke, Csongrád m. (Nyr. II, 92), Bácska (Nyr. XIV, 479), Csanád m. (MTsz.), „Kaláka“ (MÓRA FERENC: Az Apa, Nyr. XXVI, 552), Zenta (Nyr. XXXVIII, 430) „Toll vagy kukorica fosztás és az utána tartott táncmulatság“ Ada (Nyr. XXVII, 413, BACSÓ GYULA, NyF. XXXVII. 22); Baja (Nyr. XLII. 43). — 2. „Ingyen végzett munka, ledolgozás“ Ada (Nyr. XXVII, 477); Deszk, Csongrád m. (PÉCZELY ATILÁ közlése).

A szerb-horvát eredetű szó, amint a fenti néhány adatból is kitetszik, a Délalföldön ismeretes a délszlávok közvetlen szomszédságában. Jelentése a délszlávban is elsősorban kalákás jellegű munka (vö. FRÖHLICH: Illirdeutsches Wb. és V. Sz. KARADZSICS: Szrpszki Rjecsnik, Beograd 1898. 378). Ez utóbbi forrás azonban a következőket is modja: „A szerbeknél szokás, hogy nyáron ha maguknak nem dolgoznak, a gazdáknak dolgoznak móbába (MÓBA), azaz

fizetés nélkül csak ételért és italért. Leginkább az aratást végzik móbába (ritkábban a kaszálást, a kukorica kapálást, a szénagyűjtést és szilvaszedést, de néha még fonnak is móbába). Az arató dalokat a szerbben móba-daloknak hívják. Ha a móva eredetileg segítséget, kalákás munkát is jelent, a segítség nem egyenlő volta, a ledolgozás jelentése sokszor kiérződik használatából.

Muszáj munka. Szegvárott jegyeztem fel, ahol az ingyen munka jellege szerint beszéltek: *muszáj szénáról, muszáj kukoricáról, muszáj réparól, muszáj círokról* stb. Mindez olyan veteményeket jelentett, melyet ingyen, ledolgozással kellett megmunkálni. A parasztság ilyen véleményalkotását máshonnan is ismerjük, a kényszer munkával kapcsolatban pl. *muszáj erdő* „kényszer munkával ültetett erdő“ (Pozsony m., Nyr. V, 240). (Vö. még LOVÁNYI GYULA, *Muszáj MNy.* XLIII, 142—4).

Oszpora. „A papnak a szegényebb hívektől adott pénz vagy ehelyett leszolgált napszám“. (A szó elsősorban Székelyföldön ismeretes, MTsz. Nyr. XXXVIII, 379). Az oszmán-török eredetű szó a *munka-kepéhez* hasonló egyházi ingyen munkaszolgáltatásokat jelölt. (Vö. Az erdélyi ref. egyházker. emlékirata a székelyföldi kepe megvált. tárgyában. Kvár. 1908.)

Pomána: 1. „alamizna, ajándék“ (Marosvásárhely Nyr. IX, 428; Alsófehér m., Lázár I., MTsz.), de jelent toll- vagy kukoricafosztást is (Ada, Nyr. XXVII, 413). 2. „ajándékban, ingyen dolgozni“ (Ada, Nyr. XXVII, 477). A szó elsősorban Erdélyben ismeretes (vö. MTsz.) a román *pomană* átvétele: 1. „alamizna, kegyes adakozás“ 2. „gyásztör, halotti tör“ 3. „hiábavaló, hiába végzett munka“. Az utóbbi jelentése miatt alkalmazták a ledolgozás jelölésére, éppen úgy, mint a potom elnevezést.

Potom. 1. „A feles, harmados vagy részes által végzett meg nem fizetett munka.“ Hódmezővásárhely (DÉKÁNY, i. m. 33), Orosháza (. . . le kell vágni egy darab lucernát *potomba*. CSIZMADIA SÁNDOR: A földművelő munkásság helyzete és feladata. Orosháza, 1896. 20 és saját gyűjtésem). Békéscsaba, Orosháza, Mezőberény, Kőröstarcsa („Potomnak nevezik azokat a szolgáltatmányokat, a melyeket a feles és harmados tengeri műveléséért ingyen tartoznak teljesíteni“ (Esti Ujság, 1897, 122. sz., május 22, 1—2., l. még MTsz., Csongrád m.) „A jelen időben felvállalják a gabonát részére 13—14-en és le kell vágni egy darab lucernát *potomba*“ (ECSERI LAJOS: Az alföldi munkáskérdés, 63. Bp. 1898), Hódmezővásárhely (Földművelő, 1899, 32. sz. 3.), Kardoskút Békés m. (saját gyűjtés, l. még KALLÓ ALBERT: Tót jövevényszók, Nyr. XXXIII, 567). — 2. „A feles, ha 10 holdat fogott fel, az után egy holdat kellett a gazda számára ingyen megművelni, melynek a termése, szalmája is a gazdáé volt“, Hódmezővásárhely (KISS LAJOS: Szegény ember élete, 103), Hely nélkül (Nyr. XXXIII, 567), Orosháza és Kardoskút. *Potomolni* „ingyen munkát teljesíteni“, Kardoskút (saját gyűjtésem).

A ledolgozásnak ez az elnevezése Békés és Csongrád megyében ismeretes. A szlovák *potom* „majd“ átvétele, mely a magyarban „hiábavaló, semmitérő“ jelentésű melléknév. 1792: Miért hívtad ki az urat — azért a' potom („haszontalan“) Leányért? (MNy. XLVI, 274). „*Potomra adni* vagy *venni valamit* a. m. veszendőbe adni vagy venni“ — így ez a szó nagyon találóan fejezi ki a ledolgozásban végzett ingyen munka jellegét (Vö. CzF. Nyr. XXXIII, 567; Nyr. XXXV, 333; SzófSz.).

Robot. „Ledolgozásban végzett ingyen munka.“ Ez az elnevezés, mint eddigi adatainkból kiderül, az egész ország területén ismeretes és használatos volt. Ezért csak néhány példát idézünk: Békés m. (GAÁL JENŐ: Az alföldi munkásmozgalom, Bp., 1891. 23; MILHOFFER, i. m. 211), Békéscsaba (ECSERI, i. m. 174); Battonya (ECSERI, i. m. 89); Orosháza, Kardoskút (saját gyűjtés); Dévaványa (BERECZKY I. közlése), Hódmezővásárhely (KISS LAJOS, i. m. 103).

és saját gyűjtés); Csanád m. (NÁVAY LAJOS, KözgSz. 732); Kecskemét (GAÁL DEZSŐ, EA. 2609); Kiskunhalas (Nagy-Czírok L. közlése), Kiskunfélegyháza (DÉKÁNY, i. m. 4, Gaál D. 2609); Mosdós-Boronka, Nagyatád (TAKÁTS GYULA közl.); Csököly (GAÁL D. 2609), Hont m. (MILHOFFER, i. m. 115) stb. *Rabat* Dévaványa (BERECZKY I. közlése); *rabot* CzF. (l. még TAKÁCS ISTVÁN, Kiskunmajsza gazdaságtörténete. Az Alföldi Tud. Int. Évk. I [1946], 263; KISS GÉZA, Ormányság 361—2, Nyr. XLII, 402. stb.).

A *robot* szót a magyar nyelv az osztrák-bajorból vette át, ahova valamelyik szláv nyelvből került (vö. MNy. VI, 113; Bárczi). A jobbágyfelszabadítás előtt is általában megjelölése volt a szolgáltatásban végzett munkának.

Sallárium. „Ingyen naptöltés, de csak az uraságnál, egyébként a gazdák-nál napot töltenek.“ Verpelét, Heves m. (TAKÁCS LAJOS közlése). A latinból származó szó eredetileg fizetést jelentett, pl. 1627: Maga tartozik derekas dologra, maga Saláriumából két legényt conducálni (Hortobágy, 1862. 97. Debrecen); Debrecenben általában a papi és bírói stb. fizetést nevezték salláriumnak a XVII. században (vö. ZOLTAI LAJOS: Ismeretlen részletek Debrecen múltjából, 70—71, Debrecen, 1936). A *sallárista* bérest jelentett (vö. BARTAL), ez utóbbi jelentése ma is él még a szamosháti nyelvjárásban (SzamSz.).

Segítség. 1. „Kölcsönbe végzett munka.“ 2. „ledolgozás“, „Az ilyen segítség semmiképen sem lehet igazságos, mert a gazda csak elkívánja a segítséget, de ő ugyan nem ad soha segítséget“, Bácsbikity (Földművelők Szaklapja, I [1897] 7. sz. 3.).

Szarahora. „Ingyenbe végzett községi közmunka.“ Torontálvásárhely (MNy. VII, 42). A szerb-horvát eredetű szó eredetileg munkát, távolabbról kényszermunkát jelent. (vö. KARADZSICS, l. még CzF.).

Taksa, taksás. „Napszámos, ki gazdája földjén házbér fejében 30—40 taksa-napot dolgozik“, Nyíregyháza (Nyr. LV, 114, még ugyaninnen MNy. III, 329); „Olyan napszámos ember, aki az uraságnál egy lakóházért, illetőleg szobáért évenként taksába 30 napot dolgozik“. Újfehértó, Szabolcs m. (MNy. XXX, 250); *Taksás ember* „ki taksába dolgozik valamely gazdának“ Nyíregyháza (MNy. III, 239); *taksarendszer* „ingyen végzett munka rendszere“ Csanád m. (NÁVAY, BSz. XCI [1898], 180—184).

Trágyom. 1. „Ingyen végzett munka, ledolgozás, kamatba végzett munka.“ „Trágyiom mellett feles tengeri földet kap.“ Nagyrábé, Hajdú-Bihar m. (Földművelő 1899. 7. sz. 3.); „egy kataszteri hold feles föld után köteles volt a feles ember aratáskor 20—25 keresztet behordani“. Komádi (VISKI KÁROLY: Trágyom és uzsora, NyK. L, 484); „a *trágyom* szót mindig a munkára, a ledolgozásra használták. Pl. mondták ’trágyomot töltöttem a községnek’. Akinek ugyanis régen háza volt, el kellett mennie kaszálni a községnek. Ez a kifejezés az 1905-ös évekig volt szokásban, azután egészen eltűnt“ Komádi (MOLNÁR B. közlése); Nagyszalontán a tanyabirtokok után szintén fizettek trágyomot (VISKI, i. h.); „be kellett hordani 15 kereszt búzát trágyomba“, Okány, Békés m. (BERECZKY I. közlése); Körösszegapátiban ez az elnevezés 1904-ig volt szokásban (VISKI, i. m. 485). 2. „A feles által egy darab földnek ingyen való megművelése.“ Okány, Békés m. (BERECZKY I. közlése). A fenti adatokból láthatjuk, hogy a ledolgozásnak ez az elnevezése aránylag kis területen él Békés és Bihar megye érintkező területein. Eredetire nézve VISKI KÁROLY idézett munkájában megállapítja, hogy a szó latin *terragium*-ból származik.

Urbárium. „Az urasági cseléd felesége által végzett ingyen munka“, Délalföld. „A cseléd feleségének be kell járni a gazdatiszthez vagy birtokoshoz ingyen dolgozni. Ezt az ingyen munkát sok vidéken urbáriumnak hívják.“ (GAÁL JENŐ, i. m. 219.) Ez az elnevezés is az egykori jobbágyszolgáltatások emlékét őrzi.

Urbér. „Ingyen végzett munka, ledolgozás.“ Szentes, Csongrád m. (FÉJA, Viharsarok 72, l. még CzF.). Ez a szó a népnyelvben aránylag kevésbé terjedt el, mert a XIX. sz. húszas-harmincas éveibe^r keletkezett az országgyűlésen, s mint nyelvújítási alkotás nem igen jutott el a néphez. (A szó eredetével kapcsolatos vitát I. SZILY NYUSZ 355; KISS ERNŐ: A nyelvújítás szótárához, Nyr. XXXV, 284; l. még Nyr. X, 173.)

Úrdolga. „Robot, ingyen végzett munka, ledolgozás.“ Több vidéken (vö. CzF.). *Úrdógán vótam. Háromnapí úrdógát végeztem* (Mátyusföldre); *úrdógára menni*, Beregrákos (MTsz); „napszámmal való szolgálat, fizetés, ledolgozás (pl. lakásért, bérletföldért)“ Szamoshat (SzamSz.); „*Bolond ember az, aki az úrdógám megerősíteti ma:gát* (Robot munkában nem szokás agyon dolgozni magát), Adorján, Szatmár m. (uo.); Csököly, Mike, Somogy m. (GAÁL DEZSŐ, EA. 2609); Hollókő, Nógrád m. (MANGA JÁNOS Ethn. LIII, 66), Tiszacsege, Hajdú m. (KOVÁCS P. közlése). *Úrdolgozás* „robotos“ hely nélkül (MTsz); Komáromszentpéter (MNy. VI, 467); Menyhe Nyitra m. (Nyr. XXXIII, 463); Dés, Szolnok-Doboka m. (Nyr. XLI, 196); *Úrdolgozás nap* „olyan nap, amelyet valaki fizetés gyanánt napszámban tölt a munkaadónál“ Szamoshat (SzamSz. ugyanitt a ledolgozás fajtáinak bővebb kifejtése); *Úrdolgoz* Sátoraljaújhely környékén „úrész, úrnak dolgozik“ (KASSAI, MNy. I, 225). Az úrdolga a jobbágyszolgáltatások régi elnevezése (vö. OklSz), mely az ingyen munkára ledolgozásra később is fennmaradt.

Úrés. „Földesúri munka (a jobbágyság felszabadítása után is) Úrésra menni, Úrésra vótam. Már nem menyek többet úrésra“ Pusztafalu, Abaúj m. (MTsz.); *úrész* „1945 előtt a földbirtokos a házakat bérbeadta a szegényparasztoknak, s ezek a bért napszámmal rótták le“ Makkoshotyka, Borsod-Abaúj-Zemplén m. (BAKÓ F., EA. 2418. 12); *úrész* „az urnak dolgozik“ (KASSAI, MNy. I, 225).

Uzsora. 1. „A feles vagy részes által természetben vagy pénzben a gazdának adott ingyen járandóság.“ „Az uzsora holdanként 1–3 forintból, egy pár esirke vagy liba beszolgáltatásából, egy új zsákból stb. stb. áll.“ Dél-Alföld (RUBINEK GYULA, Munkás- és cselédkérdés, Budapest, 1895, 46); „Uzsorát az uradalomnál kellett fizetni, minden hold harmados kukorica után 1 forintot.“ Orosháza, Békés m. (GAÁL, i. m. 23; MILHOFFER, i. m. 212); Békés-Csongrád m. (MILHOFFER, i. m. 298–299; Békéscsaba (ÉCSERI, i. m. 174); Tótbánhegyes (Földművelő, I [1899] 28. sz. 3.); Orosháza (CSIZMADIA, i. m. 20. és saját gyűjtés); Gyula (DÉKÁNY, i. m. 22; 124); Nagyszénás (uo. 26), Földeák (uo. 8), Tótkomlós (GAJDÁCS PÁL, Tót-Komlós története 233, Gyoma 1896); Csanád m. (Köztelek, 1900, 18. sz. 334); Sarkad (VISKI, i. m. 484); Kőrösszegapáti (uo. 485); Nyírohod, Szabolcs m. (Földművelő, 1900, 30. sz. 3–4) stb. 2. „Ha valaki több hold szántóföldet feles használatra kiad, rendszeren kiköti, hogy a terület nagyságához képest maga-választotta helyen két, három v. több holdnak a termése felezetlenül az övé legyen, s ebbe a vetőmagot néha maga adja; ez az *uzsora*.“ Szentes, Csongrád m. (MTsz).

Adatainkból kétségtelenül kiderül, hogy az „uzsora“ szó ledolgozás jelentése elsősorban a délalföldi megyékben (Csanád, Csongrád, Békés) volt általános. A latin eredetű szó itt valószínűleg egy korábbi jelentését őrizte meg (vö. kamat, felpénz), ugyanakkor világot vet a ledolgozás mértéktelen kizsákmányolására.

*

A ledolgozás általunk felsorolt elnevezései korántsem teljese^k, akár az egyes elnevezéseket, akár azok elterjedtségét tekintjük is, de még így is alkalmasak arra, hogy belőlük bizonyos következtetéseket vonhassunk le:

1. A ledolgozás elnevezéseinek az ország különböző részeiből eddig felszínre került nagy száma (24) arról tanúskodik, hogy a ledolgozás egyes formáit a magyar nyelvterület minden részén ismerték.

2. Az egyes elnevezések világot vetnek a ledolgozás vagy a ledolgozás egyes formáinak eredetére, és világosan tükrözik az agrárproletárság és a dolgozó-parasztság róla alkotott véleményét ;

a) a ledolgozás legtöbb megnevezése azonos az egykori jobbágyszolgáltatások (*angária, díszkréció, gyalogsor, robot, sallárium, taksa, trágyom, urbárium, úrbér, úrdolga, úré*) nevével, így nemcsak a munka formája, de az elnevezés is bizonyítja a ledolgozási rendszernek a jobbágyrendszerrel való összefüggését;

b) más elnevezések a ledolgozást a pénzzel vagy terménnyel végzett uzoráskodással azonosítják (*felpénz, kamat, uzsora*), s így élesen rámutatnak a ledolgozás kizsákmányoló jellegére;

c) más, szerintem újabban alakult elnevezések rámutatnak a ledolgozásnak a parasztság számára való terhes voltára (*ingyen-napszám, ingyen, muszáj-munka, pomána, potom*);

d) a ledolgozás sok esetben a „segítség“ álarca mögé búvik (*móva, segítség*, de sok esetben a kalákának, kocetának is van ilyen jelentése), s ennek segítségével a kulák a gazdag rokon a „kölsönös segítség“ jelszavát hangoztatva, zsákmányolta ki az agrárproletárságot és a szegényparasztságot.

Az elnevezések alapján összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a ledolgozás elnevezéseinek zöme a jobbágykorszakból származik, de ezek mellé, mint ahogy új, az átmeneti korszaknak megfelelő ledolgozási formák bukkantak fel új elnevezések is keletkeztek, s ezek jól tükrözik a ledolgozás kizsákmányoló jellegét és a dolgozó parasztság ezzel való szembenállását.

BALASSA IVÁN

A nemzedéki változások Somoskőújfalu nyelvjárásában

Amióta hazánkban is jobban felkarolják a népnyelvkutatás ügyét, amióta tudományos előképzettségű nyelvjáráskutató gárdánk van, világosabb előttünk, hogy a nyelv, a tájnyelv is folyton változik, fejlődik, állandó mozgásban van, tehát így is kell vizsgálnunk. A változást rengeteg különböző tény és körülmény befolyásolja. Némelyek gyorsítják, mások lassítják a fejlődést. A nyelvi változásokat, a nyelvjárási sajátosságokat leginkább gazdaságpolitikai és társadalmi okokra vezetjük vissza. Jórészüket azonban a nyelv belső törvényei eredményezik. A nyelv többoldalú tanulmányozása mindig újabb és újabb területet nyit meg további tökéletesebb megismeréséhez. Keveset foglalkoztak eddig azzal a kérdéssel, hogyan terjednek a nyelvi változások, hogyan diadalmaskodnak földrajzi, társadalmi és egyéb vonatkozásban, mennyire őrizheti meg a nyelv egységét egy zárt területen, városon vagy falun belül, és mennyiben kell számításba vennünk a nemi és a korbeli különbségeket, ha e kérdéseket vizsgáljuk.

A beható tudományos kutatások egész sora azt bizonyítja, hogy még egy kisebb falu nyelvében is vannak hangtani, alaktani, mondattani és szókinésbeli eltérések. Már SZABÓ LAJOS (NyF. XLVIII, 5) észrevette a nagykanizsai nyelvjárás tanulmányozásakor, hogy ugyanaz az ember *ë-t* és *ö-t* is ejt, sőt, hogy községrészek, illetve utcák szerint is mutatkoznak különbségek. A magyar nyelvatlaz munkatársai több helyen megfigyelték, hogy a különböző telepítések is mély nyomot hagynak egy-egy község tájnyelvében. Különösen felekezetek szerint vannak szembeűnő nyelvi eltérések, különbségek. Magam is jártam ebben az évben ilyen faluban. Kálmán Bélát kísértem el Furtára. A községben felfigyeltünk 2—3 felekezetenként jelentkező nyelvi sajátásra. Majd a helybeli lakosság is figyelmeztetett hasonló jelenségekre. Ebben a községben pl. a katolikusok beszédében *bë*, *negyven* a kiejtés, a reformátusokéban fordítva: *be* és *nëgyven*. Köztudomású, de alig feldolgozott, illetve érintett kérdés, hogy az egymást követő nemzedékek nyelvében sok az eltérés, különösen a hangállományban és a szókinésben. Megfigyelte ezt pl. BAKÓ ELEMÉR a konyári nyelvjárásban (MNy. XXXVIII, 345—8), amelyikben az *r*, *l*, *j* nyújtó hatása más a fiatalabbak és más az idősebbek beszédében. Hasonló eredményekről számol be HÉJJAS ZOLTÁN a Nyelvatlaz próbagyűjtéseiben, VÉGH JÓZSEF a Sárreűi népmesékben. Igen jól megfigyelhetők az ugyanazon községbeli férfiak és nők nyelvében lévő eltérő nyelvi sajátosságok. Ezt többször hallottam Kálmán Bélától és Végh Józseftől is, akik csak az utolsó években 50—80 községben gyűjtöttek anyagot a készülő nagy magyar nyelvatlazhoz. Ezzel a kérdéssel foglalkozott D. BARTHA KATALIN is (MNy. XLVII, 214—221) Szarvaskő, Eger közelében fekvő kisközség nyelvét tanulmányozva. Kiszállásokon magam is tapasztaltam ilyen különbségeket Furtán és Biharugrán. A nők, különösen az iskolás lányok

pl. sokkal tisztábban ejtik a kettőshangzókat, mint a férfiak. BÁRCZI GÉZA szerint (MNépn. III, 73-4) olasz és francia nyelvjárásokban is figyeltek meg nemhez és korhoz kötött nyelvi különbségeket.

Magam palóc községekben: Somoskőújfaluban és Somoskőn figyeltem a nemzedékeként mutakozó nyelvi változásokat, eltéréseket. Megfigyeléseimet most csak az első faluból közlöm. Somoskőújfalu határközség, vasút mellett fekszik, országút szeli át, illetve köti össze városokkal és falvakkal. Rohamosan fejlődik, a közel multban új falurészekkel bővült. A lakosság nagyobb része földműveléssel és bányászattal foglalkozik. Ma gyorsan növekszik a munkásság száma. A környékbeli szénbányák egyre több helybeli férfit foglalkoztatnak. Sokan a salgótarjáni üzemekben dolgoznak, ki az acél-, ki az üvegyárban, ki a vasöntődében, ki pedig a nagy városfejlesztési építkezéseknél. De szép számmal akadnak MÁV alkalmazottak is. A község értelmiségének számottevő része Salgótarjánba jár hivatalba.

Az ifjúság is benne van az élet vérkeringésében. Sok diák kerül ki a községből Salgótarján különböző középiskoláiba. Többen végeznek évente egyetemet. Villany régóta van a községben. Közkedvelt a rádió, újságot sokan olvasnak. A rendőrség és a néphadsereg kötelékébe is többen mennek minden évben. Az üdülők számai keresik fel a községet minden évszakban. A lakosság sokrétű megoszlása, a község lüktető élete, állandó kapcsolata a várossal, az újság és a rádió egyre közelebb hozza e palóc községet a városhoz. Felemelkedése, gyors fejlődése néhány év alatt is észrevehetően tükröződik nyelvében. Az életütem fokozásával, a nagyobb munkamegosztással egyre több eredeti nyelvjárási sajátság hal el, vagy legalább is passzívvá válik, és egyre nagyobb az irodalmi nyelv kiegyenlítő hatása. Persze nem egyformán érinti ez a hatás a különböző nemzedékek beszédét. A legidősebb nemzedék még keveset törődik az újsággal és a rádióval. Egészen más a középső nemzedék gondolkozása. Hallgatnak rádiót, olvasnak újságot, figyelemmel kísérik az élet eseményeit.

A bányászok szervezeten élnek, tanfolyamokon vesznek részt, gyűléseket, értekezleteket tartanak, ismertetik egymással a látott és az átvett új munkamódszereket, a gépesítést, az új szénfejtési módokat, a napi termelési eredményeket. Közelebről érdekli őket a politikai élet, igényeik vannak. Munka után örömet hallgatják a rádió műsorát, gyakrabban járnak moziba és színelőadásokra. Hasonlóan élnek az acél-, az üvegyári és a vasúti munkások. Az értelmiség igényeiről, kulturális életéről nem kell külön szólnunk.

A diákok látóköre messze kitér minden tanévvél. Élményeikben hatványozottan gazdagodnak iskolatípusonként és városonként. Mindez meglátszik beszédükben. Lényeges változásokat észlelünk már az általános iskolákban. A jól működő szakkörök ösztönzik a tanulókat kísérletekre, az önálló munkára és az önképzésre. Már az ifjúság is felülemelkedik a régi falu zárt határain, s minden erejével iparkodik bekapcsolódni a nagy és a műveltebb társadalom munkájába. Szemtanúi vagyunk a nagy átalakulásnak. A társadalom alakulásával változik a nyelv is, a gondolkodás és az érintkezés e pótolhatatlan eszköze. Persze a nyelvi változások nehezebben figyelhetők meg rövid idő alatt, és nehezebben határolhatók el egymástól, mint más természetű változások. Most némileg rendszerezve próbálom áttekinteni, hogyan hatnak a fenti változások, hogyan tükröződik a falu megváltozott gazdasági, politikai, társadalmi és kulturális helyzete nyelvében.

Azt tapasztaltam, hogy az irodalmi nyelv hatása legjobban a hangállományban és a szókincsben mutatkozik meg, elég erős az alakokban, de jól követhető a mondattanban is.

1. Hangtani eltérések. Magánhangzók. Az iskola hatása alatt a hosszú labiális *á* (*ā*) veszít labiállóságából. Az általános iskolai tanulók nem

ejtenek következetesen jellegzetes labiális á-t (ā). E szók használatában: ház, száj, szám, kár, bár, sár, álom, bán, szán, áll, tát, nyár, szál, pár, zár, párna, máj, zsák, rák, mák, árpa, bárány, nadrág, bánya, gát, lát, almát, iskolát, brigád — gyakran hallunk illabiális hosszú á-t vagy legalább hozzá közelálló hangot. Az iskolán kívül más körülmény is közrejátszhatik. Általános megfigyelés, hogy a palócokat leginkább e hang miatt szokták gúnyolni. A más nyelvjárasterület-ről származóknak ez a hang a legfeltűnőbb. Ezt mondják a távolabb elkerülő középiskolások, a falujuktól messzelévő szakérttségizők, a katonai szolgálatot teljesítők stb. De lehetséges, hogy a rövid a illabialitásának (á) is van ebben szerepe.

Még erősebb az ē—é hangok kiegyenlítő hatása. Az ifjúság és részben a középső nemzedék beszédéből majdnem teljesen eltűnt a hosszú nyílt é (ē). Helyette a köznyelvit, ritkán eső kettőshangzó éi-t ejtenek. Tehát *Pétér* helyett *Pétēr*, *télén* helyett *télēn*, *mész* helyett *mészē*, *réz* helyett *rézē*; *Erzsikét*, *ményecskét*, *Gizinē* helyett *Erzsikétē*, *ményecskétē*, *Gizinétē* stb. hangzik. E hang háttérbe szorulásának okát főleg abban látom, hogy sokkal kisebb terheltségű a nyelvjárásban, mint bármelyik másik hosszú é; így könnyebb kiszorítani is. Ragozott alakokban az *l* kiesett utána. Pl. *kérjē*, *mēnyē*, *nézzē*, *vigyē*, *gereblyēzzē*, *fürgyē*; *gyerēknē* (gyermeknél), *vízē*, *Dezsőjē*, *Őrszinē*, *Ferinē*; *vittē* (vittel), *mérgelőittē*, *feküttē*, *meszeltē*, *fűrészeltē*. Napjainkban az irodalmi alakok előtérbe nyomulnak, a régi alakok pedig lassan kiszorulnak. Az öregek még így beszélnek: „*Hallod-ē, te Pétēr, ász mondom ēn nekēd, job lesz nekőjnk innen tovāb mēnyē. Elmēntem fuvārbā, Pistā sōgor, hot tuggyāk szērēznyi ēty kis szēnet; nem szēretēk ēn ā tēnē tūzēlőj nēlkū nekimēnyē. A szēn mēg it vān ā szāngbā.*”

A fiatalok ellenben: „*Mozs gyōtt házā Pétēr bācsi. Én mā nem mēgyēk sēhorā. Nincs jobb itāl ā sōrnē. A könyvnél néz mēg.*“

A zárt hosszú é (é) használatában következetes a középső és a legidősebb nemzedék. A legfiatalabbak soraiban kissé már ingadozó a kiejtése. Legtöbbször: *élēk*, *félēk*, *férēg*, *nézēk*, *szépekēt* stb. hallunk, de ejtik: *élēk*, *félēk*, *férēg*-nek is.

Az iskolás gyermekektől feljegyeztem néhány olyan szót is, amelyekben a nyílt *e* kiszorította a zártat, pl. *fene*, *mese*, *kellene* szókban. „*A fene tájlogyik velē. Mese is vót ā könyvbe, ász olvāstuk. Teri hitā āt. Mi kellene, Pityu?*”

A kettőshangzók. Az idősebbek beszédében több kettőshangzót találunk. A 70—80 évesek az *al*-hangsoport helyén is diftongust-ejtenek néhány szóban akkor, amikor az *l* szótagzáró. Kevés adatot sikerült erre a jelenségre találnom. A falubeliek sem emlékszenek többre. Az irodalomban sokkal több van följegyezve (vö. TudGyűjt. VI, 28—9). Ilyenek: *szóymā* ‘szalma’, *óymā* ‘alma’, *hóygāss* ‘hallgass’. Különben az *l* megvan szóvégen is minden nemzedék beszédében, pl. *vásāl*, *hásāl*, *kázāl*; szóközépen is: *ālszik*, *ālsóy*, *ālkālmās*, *ālku*, *ālkonyāt*, *bālfelőy*, *bāllāg*, *bāltā*, *hālkān*, *hālvāny*, *ālko*, *mālmot* stb.

Elterjedt volt az *őy* kettőshangzó pótlónyújtásos helyzetben, pl. *nyóyc*, *móynār*, *hóynāp*, *fóytos*, *kóydol*, *bóyt*, *ālsóy*, *bāgóy*; *forróy*, *spóyrol*, *póyznā*, *póystā*, *póyk*, *pufóyk*, *mozsdóy*, *móykus*, *sóyskā*, *tākároy*, *pātkóy*, *kóystol*, *csomóy*, *cipóy*, *sóy*, *szóy*, *āpróy*, *āsóy* stb.

A fiatalok és középkorúak között inkább: *nyóc*, *mónār*, *vótāl*, *komló*, *csók*, *fonó*, *póc*, *mohó*, *káro* stb. alakok vannak, vagyis az *l*-t még nem ejtik ugyan, de a kettőshangzó már monoftongizálódott beszédükben.

A férfiak és az idősebb nemzedék kiejtésében van még *őy* kettőshangzó is, ellenben a fiatalság és a középkorú asszonyok beszédében már köznyelvi *ő* van. Tehát: *késő*, *főz*, *terítő*, *bő*, *nő*, *nyő*, *kő*, *őt*, *főd*, *fő*, *erő*, *mező*, *első*, *dől*, *csörgő*, *pergő*, *cipő*, *kenőcs*, *bőr*, *öriz*, *öröl*, *őr* stb.

A mássalhangzók. Az *l* kiesése gyakori a palóc nyelvjárásban. E jelenséggel kapcsolatban is azt tapasztaljuk, hogy terjednek az irodalmi alakok. A közép-

korúak és a fiatalok beszédében már kevesebb alakot találunk *l* kieséssel. Az öregek még így mondják: *átam*, 'álltam', *āvā* 'állva', *gondótám* 'gondoltam', *örötēm* 'örültem', *fordótam* 'fordultam', *ōvas* 'olvas', *szakā* 'szálka', *szāgyufa* 'szálguyufa', *rongā* 'rongál', *vāt* 'vált', *ūtet* 'ültet' stb., de a többiek már a köznyelvi alakokat használják.

A ragozott alakok végső *l*-je még rendszerint kiesik mindhárom nemzedék beszédében, pl. *ālmātō*, *fātō*, *āpātō*, *Bāzsbō*, *Jucitō*, *fijāmtō* stb. Elmarad továbbá a *-ban*, *-ben* *-n*-je: *Tārjānba* (vót), *āgybā* (pihen); valamint a *-hoz*, *-höz*, *-hez* *-z*-je: *fālho*, *kūtho*, *tūszhō*, *ekéhē*.

Hasonulás. Megfigyeltem egy-két alakot, amelyekben a *-val*, *-vel* *v*-je hasonul, pl. *fākkāl*, *késsel*, *székkal*. Ez azonban még igen kis mértékben van meg az iskolás gyermekek beszédében is, szinte általánósna mondhatjuk az eredeti rag használatát hasonulás nélkül.

Több szóban a *ly* helyén *j*-t ejtenek az iskolások, pl. *kesej*, *gujā*, *mujā*, *gijisztā*, *bivāj*, *mājvā*, *pājinkā*, *jāny* stb. A középkorúak és az idősebbek még szabályszerűen ejtik az *ly*-t, tehát: *fogoly*, *kesely*, *gulya*, *golya*, *lyuk*; *nyillyik*, *kímélyi*, *hämlyik* stb.

A *-t*, *-d*, *-l* palatalizációja általános, pl. *bānyik*, *bānkōgyik*, *félyig*, *telyi*, *temetyi*, *velyi*, *tāmāszkogyik*, *sopānkogyik* stb.

2. Alaktani eltérések. A tövek használatában nem igen észleltem eltéréseket nemzedékek szerint. Két névszó van, amelyeknek két alakja ismeretes. *Csānā* és *kānā* van az idősebbek beszédében, *csānā*, *kānā* a fiatalabakéban.

Kihalóban vannak az *-ó*, *-ő* végű melléknevek, mint *nāgyétō*, *nātyfejō*, *nātyszājō* stb. Ezeket csak a nagyon öregek használják. Különben a köznyelvi *nagyétū*, *nagyfejū*, *nagyszājū* alakok használatosak.

Ritkán, csak a legidősebbektől lehet hallani *l* kieséssel az ilyen igealakokat: *vākō mēg*, *mozdō mēg*, *fordō*, *ā jēl* stb. Pl. „*Vākōtū vōynā mēg, ās sē tānālod. Fordō, hād nēzēm a ruhād. Mozdō mēg, hāty ferjek odā. A jēl, nem lehet ity sēmmiss csinānyi.*“

A palóc nyelvjárások nagy részében a tárgyatlan igeragozás többesszám első személyében a személyrag: *-ōynk*, *-ōynk*, pl. *mēntōynk*, *āttōynk*, *lāttōynk*, *hordōynk*, *jārtōynk*. Az iskolások a zártabb végződést használják, tehát: *nész-tünk*, *kértünk*, *vártünk*, *húsz-tünk*, *kāpáltünk*, *széttünk* stb. Pl. „*Hāt mink mēk hogy jārtünk? Lāttünk mink ollyāt, Pistā bācsi. Mēntünk ā kolhozā* (tejcarnokba), *vītem ā tejet. Este tīzszor vót āz, mink mā feküttünk.*“

A felszólító módú igealak egyesszám 3. személye a legfiatalabb nemzedék beszédében kezdi kiszorítani a tárgyias igeragozás egyesszám 3. személyragját. A középkorúak és az idősebbek rendszeren megkülönböztetik és használják a *szántja-szāntsa*, *rontja*-*rontsa*-féle formákat, de az iskolások között elharapózott a *rontsa*, *bontsa*, *ontsa* alak. Pl. „*Édēs, úgy vót, hogy āpā lāttā, hoty Pētēr szāggāssa ā biszkēt, oz gyōtt odā.*“

Egészen elterjedt ez a ható igéknél: *gondolhāssā*, *lāthāssā*, *mutāthāssā*, *vārhāssā*. Gyakran ezt a jelenséget is csak az iskolások és egynéhány 20 éven aluli fiatalnál tapasztaltam.

Ugyancsak ezeknél terjed a feltételes mód első személyében a *-né*-rag helyett a *-nā*-. Pl. „*Dehogys rīnāk*“. „*Csinānāk māgāmnāk jō hejet.*“ Ezek nyelvében eltűnőben vannak az ilyen gyakorító képzések, mint *hālgātkōzyik*, *jārkuvā*, *jāriksā*, *tāpiskā*, *āzālog*. A legidősebbektől hallottam: „*Ō jāj, nem jārkuvā tān mādē. Nem is tuttuk, hoty hālgātkōzyik.*“ A fiatalabb nemzedék beszédéből hiányzanak az *ēbādtā*, *istenāttā*, *szūēttē*, *kutyācsinātā* stb. alakok is.

Az idősebbek beszédére jellemző még :

a) Felszólító módban a hosszú magánhangzójú tövet használják. Pl. „*Vétesse magádnak illyet-é! Végy magádnak, amit akarsz! Vigy magádvál éty kis kényeret is! Tégy odá válámit!*“

b) Gyakori beszédükben az : *étvést; nyútást* típusú módhatározó.

c) Az enyhe parancsot föltételes móddal fejezik ki. Pl. „*Tán beengednétek á kutyát. Hoznátok tán be. Mutátnátok mën neki. Szóhátnátok ápátokná.*“

d) Feltételes móddal jelölik meg a cselekvés akarását, kívánását. Pl. „*Jáj, sijnének (sietni akarok, készülök, sietnem kell), sok othon á dolgom. Kűdenék éty kis lisztét neki (küldeni akarok).*“ *Mindég az annyá ölibe ülné (ölbe kívánkozik, ölen szeret ülni, ölbe készül).* *Mënt vóná, oszt elcsúszott (menni akart, éppen elindult).*“ Gyakran a *csak* kötőszó nyomósításával fejezik ki. Pl. „*Csák szaládozná ithorróy (mindig el akar menni). Csák menné á nyájra ez á tehen.*“ (Nagyon kívánkozik a nyájra ez a tehen.)

e) Ritkán hallhatunk még *-sz*-vel bővült igealakot. Pl. *Lāmszi, áccá, mutiszi, hálszi* stb.

Itt és a szomszédos Somoskő községben hallottam ilyen beceneveket : *Jostyi* (fiatalabb), *Josko*,¹ *Jozso* (idősebb) ; ismert a *Józs*, *Jóska* is.

Az István becéző alakjai : *Éstvān, Pěstā, Pěstucskā* (idősebb), *Pēsó* (fiatalabb). A *Gyuri* mellett van *Gyuro, Gyurá*, a Gyuszi mellett *Gyugyó*, az *Andor*, *Bāngyi* mellett *Andro*, a *Julcsá* mellett *Luló*, az *Erzsi* mellett *Erzsu* és *Őzsi* (idősebb) becenevek.

3. M o n d a t t a n i k ü l ö n b s é g e k. Az iskolás gyerekek kivételével sűrűn találkozunk egyszerű, állítmány nélküli kérdőmondatokkal. Pl. „*Hol Pěstā? Hol anyád? Hol á gyerek?*“

Az összetett mondatból gyakran hiányzik a főmondat állítmánya. Ez leginkább a *mond* valamelyik alakja volna. Pl. „*Ászt té, hogy ünnepëllyek (t. i. mondod, akarod). Ászt anyá, hogy rájér még á kukoricá, há hidegebb léssz. Ász tyík, hogy mā ákármit lehet.*“

A méltatlankodás, elégedetlenség, türelmetlenség és bosszankodás kifejezések szívesen használja az idősebb nemzedék az általános alanyú, többesszám 3. személyű állítmányt. Ez az állítmány az első vagy a második személyt helyettesíti. Pl. „*Monták mā, hoty hol vān, nem lācc? Hogy ugátták, hoty hól vān. Ász jőjznek, āmi vān. Ámit szem elöütt ákarsz tártányi, ászt nem gyugják el. Há csāpnyi ákárod (t. i. : kéndert), kitészik á náprá.*“ Ebben a kifejezés-módban benne van az is, hogy az érdeklődő a válaszadón kívül mástól is hallhatta, mi hol van, mi a szokás, és hogyan végzik ezt vagy azt a munkát. Pl. „*Kinek átták? Nekéd átták á kezedbe, hová tétted? Tuggyák mā, mástó hāmárāp hāllottām. Nem bān ő sēmmit, csak énnyi ágyonák neki. Mikor ő is elvārjá (értsd : a tehen), hogy ves-sének neki (adjanak neki enni).*“

Csak ezek beszédében hallunk ilyen régi kifejezéseket és szókapcsolatokat : „*Há én nekéd vágyog, Borcsá, mēmmondom neki úgy, áhogy vóut. Há én nekéd lēnnék, Ándris, mennék mingyá á tánácsházará. Há nekéd lētem vóná, mēs sē vētem vóná. Mi lött, hoty picsoksz? (Mi bajod van, mi történt veled?). Mi lötté á kezed? Mi lötté mā anyátokot, hogy illyen soká gyön. Arróy mondom, tudod-é, em mā jártām úgy. Arróy mondom, hot távály ity kezdődött.*“

A miért kérdőszót a mitő helyettesíti. Pl. „*Mitő nē vóná szabád begyönnyi? Mitő nē gyóhetné?*“

¹ Az *-o* és *-ko* szlovák kicsinyítő és becenevképző, pl. *Juraj* 'György' — *Juro, Jurko* v. *D'uro, D'urko*; *Ján* 'János' — *Jano, Janko*; *Míchal* 'Mihály' — *Mišo, Miško*; *Štefan* 'István' *Števo, Števko* stb.

Csodálkozás, igenlés, helyeslés és közbeszólásként a középkorúak és az idősebb asszonyok szeretik a hosszú társalgásba beszúrni a következő mondatokat: „*Hálgázd mā! Mēnnyék mā! Nā monygyātok!*“ Az utóbbit sokat használják a szerénykedő tiltakozáskor. Pl. „*Eszt ā kosār ālmōt vit házā ā gyerekéknek, fijām! Mēnnyék mā, ānyām, elfogy a mágoknāk is. Mēnnyē mā, Fāni, hāt hogy gondolkoszhácc így.*“

4. Szókincsbeli eltérések. A három nemzedék nyelvében legtöbb különbség van ezen a területen. Az a megfigyelésem, hogy a középkorúak és az idősebb nemzedék szókincese gazdagabb, színesebb, több képes kifejezés van benne. Mindkét nemzedék kerüli az újabb idegen szókat; a legidősebb nemzedék a nehezebb kiejtés miatt is mellőzi. Általánosságban azt lehet mondani, hogy vannak olyan szavak, amelyek ma már csak a legidősebb nemzedék nyelvében élnek, aztán vannak olyanok, amelyek inkább a fiatalabbak nyelvében találhatók meg. Ilyenek különösen az új és az idegen szavak. Idetartoznak az ideológia és a szocialista építkezés köréből a falusi lakosság szókincsébe bekerült szavak, mint: *életszínvonal, népfront, időszerű, értelmiség, módszer, kisgyűlés; pártönkivüli, népgazdaság, versenyszellem, termelés; dekád, reakció, propagandista, aktív-értekezlet, sztahanovista, imperialista, klerikális, kongresszus* stb. A középső nemzedék nyelvében még megtalálhatjuk a legidősebb nemzedék ritkább szavait és új szavainak nagyrészét. Az iskolások ezek közül azokat használják, amelyeket gyakrabban hallanak iskolai életükben és munkájukban, amelyekkel gyakrabban találkoznak tankönyveikben.

Kihalóban vannak a következő szavak: *mātka* 'asszonynénem'. Ma általában *nēni*. *Bátyāmurām, kisebbik urām, nāgyobbik urām* 'nagybátyám, sógorbátyám' ma: a *sóuqor* és *bācsi* szókkal helyettesítik. A *rocskā* 'faveder' — ma: *vēdēr*. Favedreket már alig használnak. *Mēccsābol* 'megszarodik' — ma: *mēgőürül, mēbbolondol*. *Csályhos* 'harmatos, vizes' — ma: *vizes, sáros. Bojnyik* 'csavargó, tekergő (kedveskedve is)' — ma: *betyār, rosszság. Brungāttyū* 'kis forgó és zúgó gyermekjáték'. A mai gyerekek nem ismerik. *Bākszeker* 'négy vesszőszáלבól készült gyermekjáték, kisszeker' — a maiak nem használják. *Morvāny* 'fonatosféle kalács' — leginkább lakodalmi. Ma már tortákat visznek az esküvőre. *Bācsū, bācsō* 'juhász'. A környéken szinte kihalt a juhászat. *Kocik* 'ülőhely'. Beépített tűzhely helyett vastűzhelyeket használnak, így a *kocik* megszűnt. Állathívogatók: *co be, co ki* (lónak), *csibā te* (kutyának). Ma vagy néven szólítják a lovat vagy rászólnak: *mēny ki, mēny be!* A kutyát pedig *tākārogy mēny innen* szókkal zavarják odébb. *Csukorit* ma: *megetkarít, összegyűjt. Mēgēntelen* ma: *is, meg. Mihincségēsen* ma: *mihelyt. Mēpporkū* ma: *mégēg; sājdi!* ma: *sántit, fáj; kiverőügyik* ma: *mēggyógyul, jobban lesz; könnyesen* ma: *könnyedēn, könnyen*. A páros kérdőnévmások, igekötők és határozószók: *kiski* ma: *ki mindēnki, kik; mismi* ma: *mi minden, mik; lēsfél* ma: *lē és fél; kizsbe* ma: *ki és be; idēstovā* ma: *ide és tovā*. Csak az öregek ajkáról halljuk így: „*Sorold el csāk, kiski vōut ott* (ki mindenki, kik). *No mond el, lyānyom, mismi vettē ā búcsūbā?* (mī mindent, miket). *Nē jārkā lēsfél, látod, hogy mindēnki dolgozik. Jārsz tē kizsbe, mind ā bolond. Sēmmit sē csinā, egész nāp, csāk idēstovā szālādozik.*“

A legfiatalabb nemzedék szókincséből hiányzanak az ilyen kifejezések, szólások és vonatok, mint: *ālligy gyōttek lēre* 'alig értették meg egymást, alig tudtak megégyezni'. *Vēszi mágāt* 'fejlődik, nő'. Pl. „*Egész nyāron csānāt ētt, nem nāgyon vettē mágāt.*“ *Elhājítottā ā kānālāt* 'meghalt'. „*Űgy lēhet, nem kívānkozott, osz mégis elhājítottā ā kānālāt.*“ *Bekōpi ā lēgy* 'féreg esik bele, férges lesz'. *Kihāzom ā lābām, kitēsziēm ā lābām* 'elmegyek, elhagyom a házat'. *Kiszūrjā ā szēmēm* 'kielégít'. Pl. „*Kiszūrjā ā szēmēm két ālmāval.*“ *Annāk ā szeszijē* 'azért, abból az okból'. *Csepülēkēstō* 'családtagjaival'. *Kévānāt vōut rānēznji* 'nagyon jó, nagyon szép, nagyon finom volt'. *Elōjūttem vān* 'elképelem, elevenen él az

emlékezetemben'. *Töri á hideg, á nyavolyá* 'találgat, igényeket támaszt'. *Kifürgyi* '(töreket, homokot, elvetett magvakat) szét-, kikapar'. *Hásambá lépsz* 'parancsolasz'. Pl. *Tud még, hogy á hášambá nem lépsz belé* '(nem te fogsz parancsolgatni)'. *Págba tész* 'elkészít, befejez, tető alá hoz'. *Bekötyük á fejít* 'befejezzük, rendbehozzuk' stb.

Somoskőújfalu határközség. A határon túli magyarság nyelvébe a háború után bekerült újabb szlovák szavak közül néhány ismeretes a határon innen is. Ezeket főleg a középkorúak és a fiatalabbak ismerik. Ilyenek a: *bodi* (vö. szl. *body* 'pontok' — pontrendszerben). Pl. „*Hijába ménőünk át, csák bodirá lehet vásárolnyi, nekőünk még á nincs.*“ *Prigyel* (vö. szl. *pridel* 'fejadag, egység, beszolgáltatandó mennyiség'). Pl. „*Nincs cukrom, mē nem káptóunk priggyelt.*“ *Komisszār* 'megbízott, vezető'. Pl. „*Iszōkos, lumpolōu gyerék vōút az á komisszār.*“ *Prezident* 'köztársasági elnök'. *Tājomnyik* 'titkár' (vö. szl. *tajomník*). *Jerdé* 'tszes, tsz.' („*Jednota rol'nických družstiev*“ rövidítése). *Futura* 'terményfelvásárló szövetkezet'. *Kollaboránt* 'ellenséggel együttműködő, hazaáruló' stb.

Hosszú idő kell ahhoz, hogy pontosabb megfigyeléseket szerezhessünk a területen. Én egy év óta figyelem a nemzedékeknek mutakozó nyelvi különbségeket. Négyezer voltam ez egy év alatt a községben: tavaly nyár végén, a télen, a tavasszal és nemrég a nyár elején. Voltam családomnál, az iskolában és a kocsmában. Először csak figyeltem, majd aztán jegyeztem is a családok beszélgetéseit, a mindennapi munka megbeszélését, az iskolások társalgásait a szünetekben, játék közben, hazafelé jövet az iskolából és feleleteiket az osztályban. Legtöbbet voltam Czikora András és fia 5 tagú, aztán Molnár András 7 tagú családjában. Szombat esteiken és vasárnaponként átjöttek hozzájuk a szomszédok is.

Összefoglalóan még annyit: Korunk gazdasági, társadalmi és kulturális politikája valóban forradalmi átalakulást idézett elő falvainkban. Az új szocialista technika és a modern tudomány hatalmas méretekben gazdagítja és fejleszti községeinket. Ez a nagy változás meglátszik a nyelvben is. Fokozottan erősödik a köz- és az irodalmi nyelv kiegyenlítő hatása. Ennek eredménye a hangtanban a köznyelv hangjainak terjedése és a nyelvjárásra jellemző hangok kisebb területre való szorítása, majd lassú elhalása (*ē, ē, é, ā*), továbbá a gyors monofonizálódás (*éj, őy, őü > é, ó, ő*). A *ly*-t felváltja a *j* az iskolások beszédében (*boglya > bogja, kályha > kájha; emelyi > emeji, kerulyi > kerüji* — néha: *emeli, kerüli*). A *-val, -vel* kezd illeszkedni (*jákkal, késsel*); sok pótlónyújtás megszűnőben van (*hóútt > halott, hóúd > hold* — területegység —, *bóyha > bolha* stb.).

Alakatanban ritkább használatúak a mássalhangzóra végződő tövek (*sép- röttem > sēpérttem, vásállottám > vāsāroltám, pēlléttē > pērēltē, tōlleyi > tōrōl- nyi* v. *tōrūlnyi* stb.). Egyre több köznyelvi igealak győzedelmeskedik a nyelv- járásih (*siketél > siketül, mēvvénél > mēvvénül, fēsél > fēsül, bāmíol > bāmíul, tīsztol > tīsztül, tīgol > tīgul; ārōdd el > ārōld el (ārūld el), morzsō > morzsojj* (fejlődési útja: *morzsō > morzsolly > morzsojj*); *szagōdd > szagold, dōgozō > dolgozol*; a névszók közül: *pōystá > postá, oskolá > iskolá, sēr > sör* stb.

A mondattani különbségekre több példát említettem. Kiegészíthetem még azzal, hogy a *hāt, oszténg, oszt, még* kötőszók helyett vagy ezek irodalmi alakja vagy a köznyelvben jobban elterjedt más kötőszók szerepelnek, tehát: *asztán (osztán), és* stb.

A legtöbb eltérést a szókincsben észlelhetjük. A használatból kimúló bútorokkal, eszközökkel, felszerelésekkel, ruházati darabokkal és szokásokkal, hiedelmekkel kivesznek elnevezéseik is. Pl. a *ládá* 'szekrény, sifony' csak az 50 éven felüli asszonyok fő bútora. *Priccs* helyett ma ágyat használnak. Minket még *lyukásszékben* tanítottak állni, esetleg lépegetni. A mai kisgyermeket külön erre a célra csináltatott *járóká, v. állóká* várja a talpon-állásban és a járnitanulásban. Kikerült a *kánálás, a villá- és gyujátártó* a konyhából, mert az evőeszközöket

ma az asztalfiókban vagy a konyhaszekrény fiókjában tartják. Az új lakóházakban nem hagynak *vákáblakot*. Az *ösztöke* nem kell ma az ekéhez, mert az észszerűbb földművelés következtében gyomtalanabb a szántóföld. *Ortókápára* 'irtókapa' (kisebb, erősebb lemezű kapa) sincs szükség, mert ma nem irtani kell (erdő, legelő), ellenkezőleg, telepítünk fákat, erdőket és erdősávokat, és füves forgókat állítunk be. A mai fiatalság, sőt a középkorúak sem viselnek *nyákraválót*, nem hordanak *bekecset*, nem kell a *pruszli*, sem a *vigánóy*. *Vázbábát* már nem játszanak, nem is fél tőle senki. A mai háziasszony nem főz *puđlutkát* 'gyenge) káposztalevélfőzelék', sem *gancót*. *Csináttelj* 'felforralt tejhabarék' helyett mártással (szósszal) ízesítik a főtt tésztát. A *vájallyát* sem gyűjtik külön, mint a legfinomabb zsiradékféléket. A bányászasszonyok nem a *mágázinok*ban vásárolgatnak, hanem a *szövetküzetekben* és a *népboltokban*. Férjük nem *fászol* (ném. fassen), hanem *fölvételéz*, *káp* (élelmiszert, üzemanyagot). A II. világháborúban résztvett katonák nem *dékungot* (vö. ném. Deckung), *fésztungot* (ném. Festung), *bajonétot* emlegetnek, hanem *erődöt*, *bunkert* és *szuronyt*. Az *édés-anya* ▲ *désápám*, *ápóy*, *mámá*, *édésszüle*, *bácsim*, *neném* helyett ma általános az *anya*, *apá*, *apuká*, *nagyapá*, *nagymamá*, *bácsi*, *néni* megszólítás. Sok példát lehetne még idéznünk. A szólások, a képes kifejezések, mint: *szájába ráktám* 'jól megmagyaráztam', *vágyok kénba* 'vagyon bajban', *kiment eszémből* 'elfelejttem' legnagyobb részét a passzív szókinésbe kerültek át. Sok példát lehetne még gyűjtenünk a nemzedékenkénti különbségekre. Jóllehet bonyolult, de hálás feladat is. Ha több adatunk lesz e kérdés megvilágítására, ismét közelebb jutunk a nyelv törvényeinek megismeréséhez.

KOVÁCS ISTVÁN

Bírálatok és ismertetések

P. Sz. KUZNYECOV: Orosz dialektológia. Moszkva, 1951. 140 oldal.
(Проф. П. С. Кузнецов: Русская диалектология. Москва, 1951).

A könyvről bírálat jelent meg R. I. AVANYESZOV tollából (Szovjetszkaja Kniga, 1952 (6 : 92—102). A bírálatot DEME LÁSZLÓ ismertette a NyIK. (III, 432—5) lapjain. A bírálatra és az ismertetésre még visszatérek.

Sztálin elvtárs két évvel ezelőtt megjelent nyelvtudományi cikkei élénk érdeklődést váltottak ki a tudományos körökben, különösen pedig a nyelvészek között. Nincs olyan ága a nyelvtudománynak, amelyet ne érintett volna a sokoldalú tudós. Nagy érdeme, hogy napjainkban ismét megbecsültté vált a nyelvtudomány, és kedvező körülmények között folyhatnak a nyelvészeti kutatások. Nem egy nyelvjárástani kérdés is örvendetesen tisztázódott azóta. Több szovjet tudós figyelemreméltó kutatást végzett a dialektológiában is. Eredményeiket részben már ismertették folyóirataink. Hazánkban legismertebbek SAHMATOV és AVANYESZOV munkái. Mellettük kiváló ismerője az orosz nyelvjárásoknak KUZNYECOV professzor. Eddig szinte ismeretlen volt „Orosz dialektológia“ c. munkája. Tankönyvként jelent meg. A könyv igen értékes és tanulságos minden szakember, nyelvjáráskutató és szlavista számára.

Bevezetőjében ismerteti, mi a dialektológia tárgya, hogyan viszonylanak a nyelvjárások a nemzeti és az irodalmi nyelvekhez, hogyan fejlődnek ezek a kapitalizmusban és a szovjet rendszerben. Foglalkozik az orosz és a többi keleti szláv nyelv viszonyával, kialakulásával, továbbá az orosz tájszólásokkal. Külön, rövidebb fejezetekben tárgyalja az orosz nyelvjárások hangtanát, morfológiáját, mondattanát és szókészletét. Ismerteti az orosz nyelv főbb nyelvjárásait, a nyelvjárások fejlődési útját a Nagy Októberi Szocialista Forradalom után, s végül vázolja a nyelvjárások tanulmányozásának módszereit a Szovjetunióban.

1. Bevezetés (3—23). Érdeme a könyvnek, hogy tisztázza, mi tulajdonképpen a наречие (nyelvjárás), a говор (tájnyelv, kisebb nyelvjárás) és a dialektus. Ezeket a fogalmakat felcserélgetve találjuk meg Sztálin elvtárs említett cikkeiben, sőt Avanyeszovnál is.

KUZNYECOV szerint a szovjet szakirodalomban tájnyelvnek rendszerint a legkisebb, tovább nem osztható nyelvi egységet nevezik. Ez lehet egy falu, több község, kisebb vidék nyelve, amely eltér a környező vidék nyelvétől. A sajtóságban megegyező tájszólások alkotják a nyelvjárást, amely egyúttal az adott nyelv egy részét képezi. A dialektus szót használják tájszólás és nyelvjárás értelemben is.

Vizsgálja, miben kell látnunk a nyelvjáráskutatás jelentőségét. Röviden így foglalhatjuk össze gondolatait. A nyelvjárások megőriztek olyan nyelvi sajtóságokat, amelyek az irodalmi nyelvben nincsenek meg. Pl. az irodalmi

nyelvben egyformán ejtik az отец 'apa' és a хлеб 'kenyér' szók e-jét. Egyes nyelvjárásokban azonban az első szóban rendes e-t, a másodikban magasabb nyelvállással képzett e-t (orosz jelölés: *é*), sőt néhol kettőshangzót ejtenek, tehát: хлеб vagy хлѣбъ. Ez utóbbi ejtés és írásmód megvolt még a XIV—XVII. századbeli moszkvai nyelvemlékekben. Eltűnéssel kapcsolatban megoszlanak a vélemények. Annyi azonban bizonyos, hogy legkésőbb már csak a XVIII. sz. elején találkozunk vele. Egyéb példa: А свекровь 'anyós' főnév tárgyesete a mai oroszban azonos az alanyesetével. De egyes nyelvjárásokban eltérnek ezek az esetek végződésükben. A nyelvjárási eltérő alak egy kihalt főnévragozás maradványa. Eszerint ragozták régen a: церковь 'templom egyház', морковь 'sárgarépa', тыква 'tök', кровь 'vér' stb. szavakat. Tehát régi hangtani és alaktani sajátosságokat őrizték meg a nyelvjárások. De nem csupán ennyi a jelentőségük. A nyelvemlékek adatainak tanulságait sokszor nyelvjárási alakokkal támasztjuk alá. Ezek döntik el teljes és pontos jelentésüket. A két különböző forrás adata alapján teljesebb képet alkothatunk az orosz nyelv fejlődéséről.

Nyelvjárási ismeretekre szükségünk van a szépirodalmi alkotások megértéséhez is, akár a klasszikusokról, akár a szovjet művekről van szó. A XIX—XX. sz. írói sok tájszót (dialektizmus) használnak a különböző helyekről származó személyek beszédében, a helyi életmód és környezet leírásában. Turgenyev pl. kitűnően ismerte az orlovi, a kurszki és a tulyi tájszólásokat. Nyekraszov sokat merített szülőföldjének, Jaroszlávnak tájszólásából. Solohov kedveli a domi kozákok tájszólását.

Nem nélkülözheti a nyelvjárási ismereteket az oktató és a diák sem.

A nemzeti nyelvek és a nyelvjárások kialakulását vizsgálva, összefoglalja Sztálin idevonatkozó tanítását, rámutat Marr téves felfogására; kiemeli, hogy a területi nyelvjárások között hangtani különbségek is vannak. Megállapítja, hogy az orosz nyelv tájszólásai között lévő különbségek, de bármelyik más nyelv is — régi időkbe nyúlnak vissza, gyakran a történelemelőtti korszakba, abba az időszakba, amelyből nincs írásbeli emlékünknél, amikor még nem volt orosz állam, amikor a mai orosz nyelvterület nyugati részén különböző szláv törzsek laktak. Ebben az időben nem volt még erős, tartós közösségi szervezet. A keleti nyelvterületeken még idegen nemszláv törzsek éltek. A szláv lakosság csak a Volga és az Oka felső, legfőljebb a Don alsó folyásáig és az Azovi tó vidékéig juthatott el. Ma viszont ennek a területnek egységes irodalmi nyelve és több tájszólása van. Hogy további fejtegetéseit könnyebben megérthessük, visszapillant az orosz nép történetére. E visszapillantás után megállapítja, hogy a mai orosz nyelv a keleti szláv nyelvek csoportjához tartozik. E csoport tagja még a hozzá közelálló ukrán és fehérorosz (bjelorusz) nyelv. Mai jellegük és fejlettségük hosszú évszázadok eredménye. Az írásbeliség előtti korszakban egyik sem volt még meg. Az a terület, amelyen keletkeztek, valamikor sok-sok szláv törzs birtoka volt. E törzsek egészen közel álltak egymáshoz. Keleti szláv nyelvjárásokat beszéltek. Ezekből fejlődött aztán ki az ó-orosz nyelv (древнерусский язык) a IX—X. században, amikor megalakult az orosz állam (государство). Ezen állam területén laktak a nagyoroszok, valamint később az ukránok és a fehéroroszok is. Központjuk Kiev volt, a későbbi Ukrajna fővárosa. Ez az ó-orosz nyelv a mai orosz, ukrán és a fehérorosz nyelv alapja. A törzsek őstársadalomban éltek. Mindegyiknek megvolt a maga külön nyelvjárása. Ezek azonban egészen közel voltak egymáshoz, sőt más ősszláv nyelvjárásokhoz is, pl. a déli és a nyugati szlávokéhoz. A rokonság foka nincs még kellőképpen tisztázva, de a rokonságról meggyőződhetünk akár a hangtanban, akár a szóképzletben vagy a nyelvtani rendszerben. Az őstársadalom felbomlása után törzsszövetségekbe tömörülnek a szlávok. Bizánci források szerint még i. u. a VI. században is találhatunk keleti és déli szláv törzsszövetségeket. De a IX—X. században a keleti szlávok már osztály-

társadalomban élnek. Létrehozzák az orosz államot Kiev központtal. Kialakul az ó-orosz nemzetiség és ezzel egy egységes nyelv is.

A kievi fejedelemség gyengén volt megszervezve. Laza volt az egyes területek közötti kapcsolat. A tatár támadások sokszor próbára tették erejét. A laza belső kapcsolat és a külső támadások következtében az ó-orosz nemzetiség szét hull, és alapja lesz az orosz, a fehérorosz és az ukrán nemzetiségnek. A XIV. században északon egy erős orosz központosított állam keletkezik. Székhelye Moszkva. Több orosz területet egyesít, de van nem-orosz lakossága is. E terület szlávjai egy nemzetiségként fejlődnek tovább. Ebből lesz később az orosz nemzet.

A nemzeti kialakulás időpontját a XVII. századra tehetjük, amikor a termelés szervezésével és növekedésével az oroszok megteremtik az összorosz piacot, egyesítve több kisebb helyi piacot. Vezető erejét a burzsoasztály és a kereskedők képezik. Az orosz nemzet kialakulási folyamatának kezdetét azonban korábbi évszázadokra kell tennünk. Elismert tény, hogy a nemzeti nyelv kialakulása szorosan összefügg a nemzetté válás folyamatával és a kapitalizmus fejlődésével. De tudnunk kell azt is, hogy a nemzeti nyelv fejlődésének több konkrét feltétele van, különböző úton jöhet létre. A keleti szláv nyelvjárási területeken (Moszkva központtal) a lakosság egyre szorosabb viszonyba került egymással; a XV. századtól kezdve összeköti őket a közös életmód, s így létrejönnek az egységes orosz nemzeti nyelv kialakulásának feltételei. Az orosz állam határai kitágulnak, az orosz nemzet még több területet egyesít. Az egyesített területen fejlődik ki az ukrán és a fehérorosz nyelv. Az utóbbi a litván fejedelemség területén fejlődik a keleti szláv nyelvjárási alapján. Az ukrán pedig a délnyugati területeken formálódik. E terület egy része a litvánokhoz, más része pedig a lengyelekhez tartozott. Ukrán nyelvi sajátságok legkorábban a XII–XIII. században mutatkoznak a galíciai-volhiniai nyelvemlékekben. Később a poltavai keleti nyelvjárási hatott rá leginkább. Mindhárom keleti szláv nyelv bizonyos mértékben tükrözi kialakulásának feltételeit. Az orosz és a fehérorosz nyelv területét nem lehet pontosan elhatárolni. Több olyan orosz tájszólás van, amelyben sok a fehérorosz nyelvi vonás. Ennek a területe mintha átmenetet képezne az orosz és a fehérorosz nyelvterület között. Ennek az a magyarázata, hogy ezért a területért a történelem folyamán rengeteg harc folyt a litvánok és az oroszok között, és hol az orosz, hol pedig a litván államhoz tartozott. Sokkal pontosabban meg lehet húzni az orosz és az ukrán nyelvterület határát, bár helyenként itt is találunk orosz nyelvszigeteket ukrán nyelvi sajátságokkal. Az orosz és az ukrán nyelv határa délen a kurszki és a voronyezsi terület, nyugaton a rosztovi. Az eredeti lakosság a tatár támadások idején kipuштult, a tatár támadások után oroszokkal és ukránokkal telepítik be. Nyilvánvaló, hogy a keleti szláv nyelvek és a keleti ószláv nyelvjárási fejlődése között szoros összefüggés van. A kérdés azonban még nincs kielégítően tisztázva. Legnagyobb szakértője A. A. SAHMATOV akadémikus volt. Az ő nézete szerint a keleti ószláv nyelvjárási csoportokra szakadtak, mégpedig: az északira (Ilmen-tó—Pszkov—Csud), a délre (Dnyeper-délnyugaton a Dunáig) és a keletre (az Oka felső folyása).

Az északit a *c*-zés (cokánje),¹ a délit a *g*, a keletit az *a*-zás (akanje) jellemezte. SAHMATOV szerint a mai ukrán nyelv főképpen a déli csoport, a fehérorosz a déli csoport északi, a mai orosz pedig az északi és keleti csoport nyelv-

¹ A legtöbb orosz nyelvjárási csoportban nem különböztetik meg a *ц* és a *ч* mássalhangzókat. Egyes helyeken lágy *ц*- (*ц'*), más területeken pedig *ч*-t ejtenek helyettük. Ezeknek a nyelvjárási csoportoknak jellemző sajátsága az *ú. n.* *cokánje* (цоканье), a *c*-zés. A következőkben az *akanje* és az *akanje* stb. helyett is az *o*-zás és *a*-zás jelölést használom. Így talán jobban és gyorsabban szemünkbe tűnik a nyelvi jelenség lényege, ennek vagy annak a hangnak a funkcionális terheltsége.

járási alapján fejlődött. Ezen belül pedig az északiból fejlődött a mai északi orosz vagy északi nagyorosz nyelvjárás, a keleti alapján fejlődött a mai déli orosz vagy délnagyorosz nyelvjárás. A mai orosz nyelvterületen ezt a két fő nyelvjárást különböztetjük meg. A kettőt egymástól egy keskeny átmeneti sáv választja el, az ú. n. középorosz vagy középnagyorosz átmeneti tájnyelv. Ehhez tartozik részben a moszkvai is. Az átmeneti sáv nem korábbi differenciálódás maradványát őrzi; később keletkezett úgy, hogy a déli nagyorosz nyelvjárás hatott az északira. KUZNYECOV nem ért mindenben egyet SAHMATOVVAL. Szerinte SAHMATOV elméletében vannak elfogadható megállapítások, de vannak vitathatók is. Egyetért vele abban, hogy a keleti szláv nyelvek később keletkeztek, mint az orosz nyelv alapját képező nyelvjárások, továbbá abban is, hogy ugyancsak később keletkezett a közép-nagyorosz átmeneti sáv. Gyengéje, hogy nem veszi figyelembe azokat a változásokat, amelyek az őstársadalom felbomlása-kor és a hűbériségbe való átmenet idején bekövetkeztek, s mégis megállapítja, hogy közvetlen kapcsolat van a régi törzsi nyelvjárások és a mai keleti szláv nyelvek között. Nem látja ezek kialakulásában a központosított többnemzeti-ségű államok szerepét. Gyengéje az is, hogy azokra a nyelvi sajátságokra, amelyek szerint csoportokra osztja a keleti ószláv nyelvjárásokat, nincsenek adataink a régiségből; nincs semmi bizonyítékunk arra nézve, hogy azok a nyelvi vonások valóban jellemzői voltak a tárgyalt csoport minden tájszólásának. Nem kétséges, hogy a c-zés ősi jelenség, még a történelem előtti időkből való, és az is bizonyos, hogy az északi csoport minden tájnyelvét jellemezte. Ellenben az a-zás időpont-járól nincs véglegesen elfogadott vélemény. Egyesek a történelem előtti kor-szakba teszik, mások viszont jóval későbbre: a XIII. századba. KUZNYECOV az utóbbit tartja helyesnek.

A nyelvjárások és az irodalmi nyelv. A legrégebb keleti szláv nyelvemlékek a XI. századból származnak. Viszont közismert dolog, hogy az írásbeliséget ismerték Oroszországban már korábban is. E kérdést eddig SAHMATOV dolgozta ki legrészletesebben. Azt vallja, hogy az orosz nép az írásbeliséget a kereszténységgel ismerte meg a X. század végén. A használt irodalmi nyelv a Balkán-félszigetről származik. Ez a nyelv irodalmi nyelvként megmaradt egészen a XVIII. sz.-ig. Szerinte ebből fejlődött ki az orosz irodalmi nyelv. A mai szovjet tudósok elvetik ezt az álláspontot. Ők OBNORSZKIJ akadémikus kutatásaira támaszkodnak, 'aki kidolgozta az ó-orosz irodalmi nyelv önálló fejlődésének kérdését. OBNORSZKIJjal együtt ma az a felfogás, hogy az ó-orosz irodalmi nyelv megvolt már a kereszténység felvétele előtt; az élő keleti ó-szláv nyelvjárásokból fejlődött. Ezen a nyelven írták a jogi természetű nyelvemlékeket, pl. az 'Orosz igazság'-ot és egyéb egész sereg más művet, mint 'VI. Monomach intelmei', 'Zatocsnyik D. imái'-t és évkönyveket. ('Русская Правда', 'Поучении Владимира Мономаха', 'Моления Даниила Заточника').

A XII—XIII. század irodalmi nyelvére jelentős mértékben hatottak a politikailag és gazdaságilag erősebb és a központosított területek helyi nyelvjárásai. Ez meglátszik a nyelvemlékeken. Észérint szokás megkülönböztetni kievi, halicsi-volhiniai, novgorodi, rosztovi, szuzdályi és szmolenszki nyelvemlékeket. Amikor a következő évszázadokban Moszkva lesz az orosz állam központja, az élő moszkvai nyelv fokozatosan háttérbe szorítja a többi helyi színezetű irodalmi nyelvet. A XVIII. századtól kezdve szinte minden műfajba behatol az élő nemzeti nyelvből táplálkozó orosz irodalmi nyelv, és az ógyházi szláv visszaszorul az egyház területére.

Különben az orosz irodalmi nyelv kialakulásának folyamata bonyolult kérdés. Máig sincs még feldolgozva. Tény, hogy sok moszkvai nyelvi sajátság van benne, alapját, amint Sztálin elvtárs is rámutatott, a kurszk-oreli nyelvjárás alkotja. Vajjon miért? Azért, mert a központi orosz állam alakulásának idejé-

ben a gazdasági és politikai életben nagy szerepük volt a kurszk-oreli területeknek. Itt húzódtott a tatárok elleni harcok vonala. Az orosz nyelvjárások történetéből pedig tudjuk, hogy a déli nyelvi sajátságok fokozatosan terjedtek északra és nyugatra. Így tört északra az *a*-zás is, amelynek első alakjait a mai kurszk-oreli nyelvjárásokban találjuk meg.

A moszkvai nyelvjárás kérdése sem egyszerű. A város több régi törzsi terület határán fekszik. Moszkva egy ideig a szuzdalyi tartományhoz tartozott. A valóságban tehát északi nyelvi sajátságokat kellene benne találnunk. A régi moszkvai nyelvemlékekben nincs is déli nyelvjárás vonás. A város fellendülésével sok északi és déli orosz telepszik le benne. Ekkor kezdenek jelentkezni a déli nyelvi sajátságok, amelyek lassanként ki is szorítják az északiakat. Így lett a moszkvai nyelvjárás *a*-zó. Ebben az időben az irodalmi nyelv hangtanában, alaktanában, mondatában és szókészletében azonos a moszkvai nyelvjárással. Bár a XVIII. században Oroszország politikai székhelye Pétervár lesz, a nyelvben nincsenek lényegesebb változások, mert Pétervárnak, mint új városnak, nem volt még saját nyelvjárása, különben is a városban igen sok moszkvai telepedett meg.

A nyelvjárások és a nemzeti nyelvek a kapitalizmus korszakában. Fejlesztésének lényege a következő: A feudalizmus elősegítette a nyelvi differenciálódást, sok nyelvjárás keletkezett ebben a korszakban. A kapitalizmus idejében ellenben a nyelvjárások közelednek egymáshoz, kiegyenlítődnek, vesztenek nyelvi sajátságaikból, mert szorosabbak a kapcsolatok az ország egyes részei között. Jelentős határkő ebben a tekintetben a jobbágyrendszer eltörlése a múlt század 60-as éveiben. A jobbágyok megszabadulva a röghözkötöttségtől, távolabb is elviszik áruikat. Fokozódik az árucserreforgalom. Erősödik az irodalmi nyelv kiegyenlítő hatása még a kevésbé mozgó falusi lakosság körében is.

A kapitalizmusban nem egyformán fejlődnek a nemzetiségi és a nemzeti nyelvek. A soknemzetiségű kapitalista államban kiváltságos helyzete van az uralkodó nemzet és osztály nyelvének. A forradalom előtt Oroszországban az orosz burzsoázia és az orosz földbirtokosok voltak hatalmon. Az uralkodó oroszok elnyomták Oroszország többi nemzetiségét és nemzetét. Az iskolát és a sajtót kezükben tartották, a másik két nyelvet (az ukránt és fehéroroszt) lenézték, nem vették tekintetbe, hogy azok is önálló nyelvekké fejlődtek, és irodalmuk is van. Ennek nyomát megtaláljuk a nyelvtudományban is, abban a felfogásban, hogy a két nyelvet az orosz nyelv kis- és fehérorosz nyelvjárásának tekintették.

Egészen rövid fejezetet szentel a nyelvjárások és a nemzeti nyelvek kérdésének a Szovjetunióban. Gondolatait így foglalhatjuk össze:

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom után a szovjet nép megkezdte a szocializmus építését, a kommunizmus előkészítését. Megszüntette az ellentétet a falu és a város között. Kultúrához jutott az ország legszélesebb és legelmaradottabb rétege. Az irodalmi nyelv erősen hat a nyelvjárásokra. Hatását elősegíti az iskola, a sajtó és a könyv. E körülmények között a nyelvjárásai sajátságokat legjobban megőrzi a legidősebb nemzedék. Bár napjainkban nagy az irodalmi nyelv kiegyenlítő hatása, és kihalóban vannak a nyelvjárások, sok nyelvjárásai sajátság még tisztán megtalálható. A nyelvjárások is hatnak az irodalmi nyelvre. Sok helyi tájszó kerül be az irodalomba.

Ma a nemzeti nyelvek egyenjogúak a Szovjetunióban. Minden nemzetiségnek van írása, iskolája, sajtója és hivatalos nyelve. Ez egyáltalán nem csökkenti az orosz nyelv jelentőségét, amelyet mint legfejlettebbet, leggazdagabbat és legalkalmasabbat, a különböző nemzetiségek közötti érintkezésre örömmel tanulja a Szovjetunió valamennyi népe.

Bevezetése végén a nyelvjárások fonetikus átírására ad útmutatást. A továbbiakban КУЗНУЕЦОВ az orosz és a többi keleti szláv nyelvek közötti különbségeket mutatja be (24—30).

Akármennyire is közel áll egymáshoz a három keleti szláv nyelv: az orosz, az ukrán és a fehérorosz, vannak közöttük hangtani, morfológiai, mondattani és lexikális különbségek is. A fehérorosz szinte középhelyet foglal el a másik kettő között. Egyes sajtáságai azonosak az oroszéval, mások az ukránéval. Lényegesebb eltérések a következők: *a*) az orosz: ро, ло, ре, ле hangcsoportnak mássalhangzóközi helyzetben az ukránban és fehéroroszban: ри, ли, ры, лы felel meg, pl. orosz: кровавый 'véres', fehérorosz кривавы ukrán: кривавий. Orosz: блоха 'bolha', fehérorosz: бляха, ukrán: блиха. Ez a megfelelés főképpen nyílt szótagban van meg.

Nyelvtani, morfológiai eltérés sokkal több van e nyelvek között. Az oroszban pl. hiányzik a megszólítás esete (vocativus). A másik két nyelvben megvan: мужу! 'férfi!', сестро! 'nővér!'. Az oroszban himnusz főnevek is végződnek *a*-ra többesszám alanyesetben, pl. дома 'házak', леса 'erdők'. Az oroszban a қ, г, х a végmagánhangzók előtt megmarad változatlanul minden esetben. A másik két nyelvben palatális magánhangzó előtt и-, э-, е-re változik.

2. Az orosz tájszólások (31—102). Minthogy ugyanaz a nyelvi sajtáság több kisebb tájszólásban is megvan, hogy ne kelljen ismételnie, nem az egyes nyelvjárásokat írja le, hanem jelenségek szerint ismerteti a tájszólásokat. Összehasonlítási alapul az irodalmi nyelvet veszi. Ahol lehetséges, meghúzza a jelenségek földrajzi határát. Külön vizsgálja a hangtani, alaktani, mondattani és a szóképzési sajtáságokat. Ezek áttekintése után ismerteti a főbb orosz nyelvjárásokat és a kisebb tájszólási csoportokat. A nyelvjárási sajtáságokat elsősorban az idősebbek nyelvében figyeli. Ugyanis ezek nyelve a legkonzervatívabb. Az ifjúság már nagyrészt iskolát végzett. A középkorúak legtöbbször kolhozfunkcionáriusok; vagy mint a Vörös Hadsereg tagjai, jobban ki vannak téve az irodalmi nyelv hatásának, egyre több nyelvjárási sajtáságot hagynak el nyelvjárásukból.

Nyelvjárási különbségeket találunk a hangsúlyozásban is. Több olyan szó van, amelyben a hangsúly nem ugyanazon a szótagon van az irodalmi nyelvben, mint a nyelvjárási használatban. Pl. a ко́сить 'kaszál', ку́рить 'dohányzik' nyelvjárásokban: кося́ть, курия́ть. Egyéb eltérések: Az irodalmi nyelv hangsúlyos *o*-jával szemben a nyelvjárásokban kétféle *o*-t találunk. Az egyik majdnem ugyanaz, mint az irodalmi, a másik magasabb nyelvallással képzett, orosz jelölése *ó*. Sőt néhol kettőshangzó is van: *yo*. A két palatális mássalhangzó közötti helyzetben lévő hangsúlyos irodalmi *a* elül és magasabban képzett *a*; az északi nyelvjárásban még ennél is előrébb és magasabb nyelvallással képezik ezt a hangot, már *e*-nek hangzik, pl. грес 'грязь' (sár), дед 'дядя' (nagybácsi), петъ 'пять' (öt). Moszkvától délre, Tuly és Voronyezs környékén palatális mássalhangzó után, de gyakran réshang után is és veláris mássalhangzó előtt *o* helyén *e*-t találunk. Pl. бере́за, „берёза“ (nyírfa), зелёная „зелёный“ (zöld), идет, несет, „идёт“, „несёт“ (megy, visz).

Azokat a nyelvjárásokat, amelyek hangsúlytalan helyzetben megkülönböztetik az *o* és az *a* hangokat, *o*-zóknak, amelyek nem tesznek különbséget közöttük, *a*-zó nyelvjárásoknak nevezzük (ока́нье, ака́нье). Az *o*-zás lényege nem is az, hogy *a* helyett *o*-t ejtünk, hanem az, hogy a hangsúlytalan *o* megvan az *a*-val együtt ugyanabban a szótestben. Nem kell viszont azt hinnünk, hogy minden *o*-zó alak ilyen eredetű. Egyéb fonetikai helyzetben is van *o*. Pl. а: зобыла, 'забыла' (elfeledte), трава, 'травы' (fű) szókban a mély mássalhangzó, illetve a kemény *l* miatt van *o* hang.

O-zó terület az orosz nyelvterület északi része majdnem Moszkváig, a-zó a moszkvai és tőle délre, valamint az ukrán is. Van úgynevezett nem disszimilációs és disszimilációs a-zás. Az elsőről akkor beszélünk, amikor az *o~a* változás csak az első hangsúlytalan helyzetben van meg. A legtöbb nyelvjárás ilyen. Ha más hangsúlytalan helyzetben is megkülönböztetik az *o-t* az *a-tól*, akkor teljes o-zó nyelvjárásról beszélhetünk. Vannak még *jo-zó* (ёканье): б'ода v. беда 'nyomor', р'ока v. река 'patak', нос'у v. н'ес'у 'viszek'; *ji-zó* (иканье): н'ис'у 'viszek', бир'у 'veszek' stb.; *ja-zó* (яканье): н'ас'у (няс'у) 'viszek', б'ар'у (бяр'у) 'veszek'; *je-zó* (еканье) stb. nyelvjárások.

Alaktani eltérésekre esetvégződéseket említ meg. Az irodalmi nyelvben: из воды, к водé, в водé 'vízből, -hez, -ben' van, vagyis azonos a részeshatározó és az előljárás eset végződése, de eltérő a birtokos eseté. Egyes nyelvjárásokban mindhárom eset végződése azonos, néhol a birtokos eset, másutt a részeshatározó eset végződését használják mind a három esetben, pl. из воды, к воды, в воды; из водé, к водé, в водé. Az utóbbi alak északon és nyugaton van meg (Finn-Karéliában és Novgorodban). Eltéréseket mutatnak a nyelvjárások a többesszám birtokos esetében; ebben bizonyos ingadozás van, mint tudjuk, valamennyi szláv nyelvben. Igeragozási különbségre láttuk már a jelen idő egyes-szám és többes 3. személy ragját, amely sok helyen lágy *-t*, pl. он ид'от', они ид'ут'; он сид'ит', они сид'ят' 'megy-mennek, ül-ülnek'.

A szintaktikai sajátságokra rátérve megemlíti, hogy ebből a tekintetből foglalkoztak legkevesebbet a nyelvjárásokkal. A mondattani sajátságok nincsenek külön területhez kötve, leginkább régi irodalmi nyelvhasználat maradványai. Eltérést tapasztalunk pl. az egyeztetésben. Gyűjtőfőnév után többesszámú igealakot használnak, pl. Народ все собирались. Бригада работают' на так'у. 'Mindenki elment; az egész csoport elment'. 'A brigád a szerűn dolgozik'. Sok ilyen sajáttságot találunk a nyelvmélekekben és Puskin nyelvében. Különbségek vannak a vonatkok és az előljárók használatában. Gyakori a személytelenül használt szenvedő igealak (múltidejű melléknévi igenév), pl. У волков тут идено. 'Тут шли волки'. 'Itt mentek el a farkasok'. У трактора тут проехано. 'Тут проехал трактор'. 'Itt ment el a traktor'.

Még kevesebb az eredmény a szókészleti kutatásokban, bár szótárak jelentek meg. Egyik legfeltűnőbb jelenség, hogy a nyelvjárásokban sok szó van a családi kapcsolatok, a rokonsági fokozatok megjelölésére. Pl. невестка 'ágyú v. 'meny'. сноха 'meny', шурин 'brat ženy' (sógor). Gazdag terminológiája van az olyan tárgynak, használati eszköznek, amelyeknek korábban nagyobb gazdasági jelentősége volt. Pl. сосун 'szorós csikó', стригун (стригач, строгун) 'két és féléves csikó', боронка (борноволок) 'negyedik évében lévő ló'.

Megemlíti viszont azt a tényt is, hogy ma már nincs táj, ahol ne ismernék a legújabb szavakat, mint a: *traktor, kolhoz, brigád* stb.

A nyelvjárások szókincsében általában megmaradtak az ősi alakok és az eredeti jelentések. Az óegyházi nyelv hatása ugyanis kevésbé érte a nyelvjárásokat. Egyes nyelvjárásai szavak elterjedésének határait meg is lehet húzni. Ilyenek a helyi viszonyokra, a természeti adottságokra, területi sajátságokra vonatkozó szavak. Északon és északnyugaton sok a tó és a folyó, az erdő és a mocsár. Szókincsük gazdagabb az ezekre vonatkozó szavakban. Pl. a лахта 'залив' (öböl), сальма 'пролив' (tengerszoros), л'уда 'víz alatt lévő kő, vízből kiálló kő' csak itt használatosak. Viszont déli nyelvjárásai szó pl. a: верх, вершина 'овар' (szakadék), низ 'fenék', 'gödör'. Állatnevekben is vannak ilyen megkülönböztetések. А конь 'ló' északon, а лошадь (ua.) délen van inkább elterjedve. А волк 'farkas' legtöbb helyen ismert szó, délen használatos azonban a бир'юк szó is. А пахоть 'szánt' irodalmi és déli nyelvjárásai szó, északon helyette az ора'ть-от

használják. Északon és az irodalomban *боронить* 'boronál' van meg, délen ez *корозить*. Hasonló eltérés mutatkozik egynéhány végződésben is.

Évszázadok folyamán idegen nyelvi hatások is érték a nyelvjárásokat. Az északi nyelvjárásban találunk finnugor eredetű szavakat, amelyek a helyi viszonyokra, földrajzi alakulatokra vonatkoznak. Pl. *салма* 'пролив' finn *salmi*, *лахта* 'залив' f. *lahti*¹ *луда* 'скала' f. *luoto* (szirt, kő), *мянга* 'сосна, сосновый лес' f. *mänty* (fenyő, fenyőerdő).

A déli nyelvjárásba török nyelvekből kerültek át szavak, pl. a *лошадь* 'ló', a *бирюк* 'farkas, anyafarkas' stb.

3. Az orosz nyelv fő nyelvjárásai és tájszóláscsoportjai (103—19). Előrebocsátja, hogy a tárgyalt felosztás még a forradalom előtti időből való. Ezt a felosztást kívánatos volna napjainknak megfelelően alaposan átdolgozni. A legújabb nyelvjárési kutatások azt mutatják, hogy annak idején a nyelvjárások felosztásának alapjául nem a legfontosabb, nem a legjellemzőbb nyelvjárési sajátosságokat vették. Míg azonban el nem készül a nyelvatlasz, nem lehet az új felosztást elvégezni.

KUZYECOV néhány közös sajáttság alapján megkülönböztet két nyelvjárást és ezen belül több tájszóláscsoportot. Osztályozását hangtani különbségekre építi, csak kisebb mértékben alaktaniakra is.

Az orosz nyelvnek két fő nyelvjárása van: az északi és a déli. A kettőt egymástól keskeny átmeneti sáv választja el. Az elsőt északorosz vagy észak nagyorosz, a másodikat dél-orosz vagy dél-nagyorosz nyelvjárásnak nevezzük. A köztük lévő a közép-nagyorosz nyelvjárás. A dél-nagyorosz és a közép-nagyorosz átmenet a fehér-orosz nyelvbe. Sok fehér-orosz nyelvi sajátysága van.

Az észak-nagyorosz nyelvjáráshoz tartoznak a Szovjetunió európai részének északi és keleti területei. Áthúzódik az Ural mögé és továbbhalad Szibériába. Szibéria őslakói ugyanis északi bevándoroltak. Az itt található déli nyelvjárési sajátosságok később terjedtek itt el. Három közös sajáttság köti össze e nyelvjárás területet: két hangtani és egy alaktani. Jellemzi az *o*-zás (*окаибе*) vagyis az *o* és az *a* megkülönböztetése hangsúlytalan helyzetben; megvan benne a *g* (zárhang) és a jelenidő egyszám 3. személyben a kemény *-t* személyrag. Egyéb megkülönböztető vonásai: *a-e* változás palatális lágy mássalhangzó közötti helyzetben, *c-zés* (*цокаибе*) és *л-γ* változás mássalhangzóra végződő szótag előtt és szó végén. Ezen belül megint öt tájnyelvcsoport van. Ezek a következők:

- a) a tenger melléki v. északi (a Fehér-tenger partvidéke),
- b) az olonyeci (Finn-Karélia),
- c) nyugati vagy novgorodi (Leningrád, Novgorod vidéke),
- d) a keleti vagy vologdai—kirovi (az Ural mögött, Szibéria, Ivanov-Kozmodemjanszk),
- e) a vladimiri-volgamelléki (Alsó-Volga).

A dél-nagyorosz nyelvjárások. Déli határuk messze elhúzódik az északi Kaukázusra. Három fő sajáttság köti össze őket: két hangtani és egy alaktani. Sajátyságai: az *a*-zás hangsúlytalan helyzetben, a *g* megléte (zárhang), a lágy *-t* az egyes- és többesszám harmadik személyragjában. Egyéb vonásai: lágy mássalhangzó után minden tájszólásban *ja*-zás van. Ennek különböző esetei szerint megkülönböztetnek:

- a) déli vagy orlovi,
- b) északnyugati vagy tulyi,
- c) nyugati vagy rjazani tájnyelvet.

A középorosz tájszólás egy keskeny sáv, amely északnyugatról délkeletre húzódik. Nincs az egész területnek közös nyelvjárési sajátysága. Egyesekkel az

¹ Kuznyecovnál: lahti. Valószínűleg nyomdahiba.

északihoz, másokkal a dél-nagyorosz nyelvjárásokhoz kapcsolódik. Legjellemzőbb rá az *a*-zás és a *g* megléte. A kolomeai, rjazáni és a Gorkij-körzetben *je*-zést találunk, *ji*-zés van a moszkvaiban, *ja*-zás jellemző több tartományra. Röviden érinti még a nagyorosz, fehérorosz és nagyorosz-ukrán keveréknyelvjárásokat is.

4. Az orosz nyelvjárások az Októberi Szocialista Forradalom után (120—4). A falvak nyelve archaikusabb, mint a városoké. A városokban csak egyes rétegek képviselik erősebben a nyelvjárási sajátosságokat. Már a forradalom előtt is látszott az irodalmi nyelv hatása a falu nyelvében; hatott a városokon keresztül. Különösen észrevehető volt ez azokban a községekben, amelyek jobban össze voltak kötve a városokkal az ottani ipar miatt. Ezzel kell magyaráznunk a *ja*-zás kiszorítását a moszkvai *ji*-zéssel. Ahol gyorsabban fejlődött az ipar, pl. az északi tartományokban, ott gyorsabban terjedt a *ji*-zés is. Erősen hatott a polgárság is szókincsével. A forradalom után a kiegyenlítődési folyamat meggyorsult. A falut kiemelték a nyomorból, gazdaságilag megerősödött, a háború előtti öt éves tervek, a kolhozrendszer fejlődése, a kulákság felszámolása, a munkamegosztás és az új állások lehetővé tették a falu kulturális forradalmasítását. A párt és a kormány állandóan szem előtt tartotta ezt a kérdést. Lenin elvtárs a XIII. pártkongresszuson is hangsúlyozta, hogy a további haladás a szocializmus felé csak a falu kulturális felemelkedésével lehetséges. Hasonlóképpen nyilatkozott Sztálin elvtárs a XVIII. kongresszuson. Útmutatásait eredményesen meg is valósították. Hatalmas arányokban fejlődik a falu. Az iskolai hálózat kiterjesztése, a tankötelezettség bevezetése, az újság, a mozi, a rádió, a politikai felvilágosító tömegmunka mind eszköz arra, hogy emelje a falu kulturális színvonalát és megszüntesse a város és a falu közti különbségeket. A hadsereg is kivette ebből a részét. Sok falusi bekerült a tisztikarba. A többéves katonai szolgálat is ebben az irányban hatott. Mindez nagy változásokat eredményezett a nyelvben. Az irodalmi nyelv hatása legszembetűnőbb a szókészletben. Állandóan bővül a falu szókincse, átveszi az új szavakat, igaz, néha romlott változatban (népetimológiával), pl. трактор v. трахтур 'traktor', антабилль 'autóbusz', зарнизоваться 'szervezkedik', сехпетарь 'titkár'. Megfigyelhető, hogy az irodalmi nyelvből átvett ragozhatatlan szavakat gyakran ragozzák, pl. бюро-бюра-бюпý 'hivatal', кино-кина кинý 'mozi'. Legtöbbször azonban az irodalmilag-helyesírási helyes alakokat veszik át. Meg kell jegyezni, hogy a kiegyenlítődés nem egyoldalú. Az irodalmi nyelv is merít a nyelvjárásokból.

Az irodalmi helyesírás háttérbe szorítja a *c*-zést és az *o*-zást. Oka az, hogy a helyesírásban van külön *c* és *cs*, *o* és *a*.

5. A nyelvjárások vizsgálati módszerei (125—31). A nyelvjáráskutatás előtt különböző feladatok állhatnak. Választhatja egy nyelvjárás általános leírását. Vizsgálhatja sajátosságainak elterjedési határait. E két feladat megoldása szorosan összefügg. Valamelyik nyelvjárás ismerete nélkül nem oldhatjuk meg második feladatunkat. Ez elsősorban szükségessé teszi a fonetikai ismereteket. Ezek birtokában különböző alkalmakkor nyelvjárási szöveget kell lejegyezni. A lejegyzésben még vannak nehézségek. A gyűjtő választja meg a módszert és a jelölés módját. (Pl. нясу-н'асу, люди-л'уди 'hordok', 'emberek'. Vagy az *a*-zó nyelvjárás területén egyszerűen вода „víz“ a szó fonetikus írásmódja.

De lehet például feladat az is, hogy megvilágítjuk egy nyelvjárás kialakulásának történelmi hátterét vagy fejlődésének ütemét (dinamikáját). Fontos a személy megválasztása, továbbá a nemi és a nemzedéki különbségek tekintetbe vétele. Meg kell figyelni a kolhozlakosság haladó rétegeinek nyelvét is. Föl lehet jegyezni szájhagyományokat: dalt, mesét. De ezeket a mindennapi beszédétől külön kell vizsgálnunk. Több lehet bennük az archaizmus, de kevésbé tiszták nyelvjárási szempontból. Pl. a mai csasztuskák igen közel vannak a mai irodalmi

nyelvhez. A nyelvjáráskutatásban eddig két szempontot követtek. Vagy összehasonlították a nyelvjárást az irodalmi nyelvvel, vagy történelmi szempontból vizsgálták, és egybevetették a nyelvjárási sajátosságokat az ó-orosz nyelvvel. Egyik sem kielégítő. Az első azért nem, mert csak az eltéréseket keresi és nem vizsgálja a maga egészében a nyelvjárást mint egységet. Így igen sok értékes tény figyelmen kívül marad. A másik szempont pedig csak azt kíséri figyelemmel, mi élő, ható tényező a nyelvjárásban, mennyi benne a régiség. A mai álláspont az, hogy a nyelvjárást mint nyelvi egységet kell vizsgálnunk, a mai nyelvi állapotot kell néznünk. Ez a szempont nem zárja ki az összevetést sem a régivel, sem az irodalmi nyelvvel. Így azonban csak akkor járhatunk el, ha már megismertük az illető nyelvjárást. A második kérdés megoldása a nyelvföldrajz feladata. Eredményeinket térképezzük, nyelvatlaszban foglaljuk össze. Legfontosabb itt, hogy megrajzoljuk pl. a *c*-zés, az *o*-zás határait, meghúzzuk izoglosszáit. Legjobb az egymással szembenálló sajátosságok határait megvonni, pl. az *o*-zás és az *a*-zás vonalát. Erre már történtek kísérletek. 1915-ben az Akadémia mellett működő Moszkvai Nyelvjáráskutató Bizottság elkészítette az orosz nyelvjárások térképét, az orosz, ukrán és a fehérorosz nyelv nyelvjárásaira való tekintettel. Jelentős munka volt ez a maga korában. Ma már elavult. Ezen kívül elkészült még egynehány tartomány tájszólásainak és egyes nyelvi jelenségek térképe is. Napjainkban készül a Szovjet Tudományos Akadémia vezetésével az orosz nyelvjárások atlasza. A munkában részt vesznek egyetemek, főiskolák és tanítóképzők. Ez a nyelvatlasz más elveken épül fel, mint a hasonló nyugatiak. Az utóbbiak részletesek ugyan, de rendszertelenek. Különböző nyelvi jelenségek kereszteződnek a térképen. A szovjet nyelvatlaszban nem elszigetelt sajátosságokat térképeznek, hanem olyan meghatározott sajátosságokat, amelyek alapján szembe-
tűnnek az eltérések, és amelyek alapján el lehet határolni a nyelv egyes területeit. Hogy pl. megállapítsák a lágy mássalhangzó közötti helyén lévő *i* (*и*) izoglosszáját, készül egy általános térkép, amely feltünteti ezt a változást a legkülönbözőbb alakokban és helyzetekben, aztán készül egy másik, amelyik ugyanezt a jelenséget csak meghatározott szavakban, azokban, amelyekben területileg jelentős mértékben el vannak terjedve. Ugyanígy térképezik általános és részleges (kiegészítő) térképen az *a-e* változást lágy mássalhangzó előtt.

Az első ilyen módszerű nyelvjárási atlasz 1945-ben jelent meg a Seliger-tó környékéről. A munka nem megfelelő. Követi a nyugatiakat és nem tudott szabadulni Marr hatása alól. Nem választja el a hangtani és a szóképzési nyelvjárási sajátosságokat, lényegtelen sajátosságokat választ ki, technikai megoldása elhibázott, a térképek kitöltése hiányos.

Hamarosan elkészül AVANYESZOV vezetésével Moszkva környéke tájszólásának nyelvatlasza. A nyelvatlasz munkáinak egységes menetét a közösen kidolgozott tervezet, kérdőív biztosítja. Kb. 900 kérdés van benne.

6. A könyv végén apróbb nyelvjárási szöveggyűjtemények: mesék, verses elbeszélések, népdalok és rövid köznapi beszédek vannak (132—9), valamint egy, a nyelvjárási határokat feltüntető színes térkép.

KUZNYECOV könyvének felépítésében követi a hagyományos orosz és szovjet szakirodalmi beosztást. Nagy érdeme, hogy az anyagot áttekinthetően, pontokba csoportosítva tagolja. Egyszerűen, közérthetően, világosan és tárgyilagosan ír. A szakterminológia használatában következetes. Csak könyve vége felé használja a *говор, диалект* szavakat *наличие* értelemben. Kritikus szemmel nézi az eddigi eredményeket. Tárgyilagosan és nagy felelősségérzéssel állapítja meg, mely nyelvjáráskutató területet hanyagoltak el eddig (mondattani kérdések, a nyelvjárásterületek felosztása, a szóképzés vizsgálata, az izoglosszák stb.). Az elavult véleményekkel és elméletekkel szemben meggyőzően tárja az olvasó elé az új felfogásokat és tudományos eredményeket. Kerüli a szokásos és fölös-

leges hosszú idézeteket. Csak annyit idéz Marx, Engels, Lenin és Sztálin műveiből, amennyi okvetlenül szükséges. Nem teng túl a társadalmi-politikai leírás sem. Nem vész el az apróságok magyarázatában. A lényeget, a valóságot találjuk könyvében. A nyelvjárási jelenségeket példák alapján magyarázza. Hasznos és jó kézikönyv külföldi érdeklődők számára is.

Néhány nyelvjárási sajtóság bemutatására azonban több adat kellett volna. Legtöbbször csak utal a könyvben már említett példára. Nagy hiba, hogy nem tünteti fel az adatok helyét. Beéri az ilyen semmitmondó megjelöléssel: „valamelyik nyelvjárásban, valahol, néhány tájszólásban“ stb. Kár, hogy amikor az egyes nyelvjárásokat tárgyalja, nem körvonalazza területi határait — legalább nagyobb városok, közelebb eső folyók vagy hegyvonulatok szerint. Igaz, valamennyire pótolja ezt a könyv végén lévő térkép. Helyenként jó lett volna kisebb nyelvtörténeti magyarázat. A könyvben található nyelvjárási szövegek nem tükrözik hűen az illető nyelvjárást, van közöttük átírt szöveg is. Általában több szemelvény kívánkoznék az elméleti fejtegetések alátámasztására.

DEME (NyIK. III, 432—5) a főbb elvi szempontokat ismerteti AVANYESZOV részletkérdésekbe és apróságokba menő bírálatából. Mi csak helyeselhetjük álláspontját, amikor Avanyeszov: „Avagy a dialektológiának nem egyforma tárgya-e a területi nyelvjárás és az „osztály“ nyelvjárás?“ kérdésére ez a válasza: „—mi nem feltétlenül felelnék határozott igennel“. Szerintem AVANYESZOV akkor tehetett volna oly sok észrevételt és kifogást, ha Kuznyecov nem a t a n k ö n y v e t írt volna a nyelvjárásokról (középiskolásoknak!), hanem teljesen tudományos célokat szolgáló szakkönyvet. A főként kifogásolt kérdések, mint a törzsszövetségi utáni korszak, a néppé válás időszaka, a keleti és többi szlávok rokonsági foka, a köznyelv és az irodalmi nyelv — nincs még a mai napig úgy tisztázva, hogy azokat tényekként állíthassuk középiskolás tanulóink elé. Az o-zást (okanje) megmagyarázza ő egészen világosan könyve 28. lapján a 12. § 1. pontjában, valamint a 39. lap 28. §-ban is.

KOVÁCS ISTVÁN

BÁRCZI GÉZA: Fonetika. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek (Tankönyvkiadó, Budapest 1953).

1. BÁRCZI tankönyve (Fonetika, 2. kiad., 1953) a maga jól tagolt, világos beosztásával, egyszerű, a problémák belső logikájából fakadó rendszerezésével a legmagasabb tudományos, egyben a legfontosabb didaktikai követelményeket is kielégíti. A „Bevezetés“ egyes fejezetei alkalmasak a tárgy problematikájának exponálására s a fonetika kérdései iránt érdeklődés felkeltésére. Minden fejezet logikusan következik a megelőző fejezetből, és logikusan átmutat a következő fejezetre. Az elrendezésben szellemes, invenciózus megoldások is találhatók. Ilyen az, hogy „A beszédhangok felfedezése“ című fejezet a fonetika történetének is, de az írás és helyesírás történetének is megadja a kereteit, amelyeket a következő fejezetek részletesebben kitöltenek. Ilyen továbbá az, hogy a szerző a „fonetikus írást“ kétszer tárgyalja. Először csak nagy vonalakban: az alapelveket; miután azonban a hangképzést és a hangok osztályozását már részleteiben bemutatta, még egyszer előveszi a hangjelölés kérdését, s most már a fonetikai ismeretek birtokában a részismeretek összefoglalására s a hangjelölés kérdésének részletesebb kifejtésére kerít sort.

A bevezető fejezetek után „A hangképző szervek“ kerülnek sorra természetes sorrend szerint: belülről kifelé és alulról felfelé haladva a szervek sorrendjében.

Erre természetesen épül „A hangok osztályozása“ című fejezet. Itt előbb a mássalhangzók egyes fajait tárgyalja a szerző — a képzés módját véve alapul s ehhez fűzve a további csoportosítási szempontokat — majd a magánhangzókat és a hangtörvényeket keríti sorra. Persze, el lehet képzelni másfajta sorrendet és felosztást is. Kérdés például, nem volna-e jobb a magánhangzókkal kezdeni a tárgyalást — már csak azért is, mert ezek szótagalkotó szerepüknél fogva központi szerepet töltenek be a magyar nyelv hangrendszerében, s aztán még azért is, mert sokkal egyszerűbb rendszert alkotnak, mint a mássalhangzók. Bármennyire is egyszerű azonban magánhangzóink rendszere, az a benyomásom, hogy a magánhangzókról szóló tudnivalókat jobban kellene tagolni, mint ahogy a tankönyv teszi. A magánhangzók tárgyalásában különben BÁRCZI professzor az osztályozás szempontjai közül elsőnek a nyelv függőleges mozgását veszi, másodiknak az ajakműködést és harmadiknak a nyelv vízszintes mozgását. Így elszakítja egymástól azt, ami összetartozik, s ezzel némileg megzavarja a tankönyv használatját. Logikusabbnak és egyszerűbbnek látszik mindenestre, ha a nyelv horizontális és vertikális mozgását közvetlenül egymás mellett tárgyaljuk, s majd csak azután kerítjük sorra az ajakműködést. A szakember ugyan jól látja és tudja is értékelni azt, hogy BÁRCZI itt egy másfajta logikus felosztást igyekszik megvalósítani. Nála ugyanis valójában két felosztási szempont szerepel: 1. Az artikuláció módja, ide tartozik nála: *a*) a függőleges nyelvállás és *b*) az ajkak helyzete. 2. Az artikuláció helye (vízszintes nyelvmozgás). Ezt a felosztást különben fent lehetne tartani, s egyben a régebbi felosztási szempontokat is érvényben hagyni azáltal, hogy előbb a képzés helyét

— t. i. a vízszintes nyelvmozgást, aztán a képzés módját — tehát a függőleges nyelvmozgást és az ajakműködést ismertetné a szerző.

A következő nagy fejezetekben a nevezetesebb „hangsajátosságok“ kerülnek sorra — azok, amelyek a hangok osztályozásában nem kerültek tárgyalásra. Aztán a „szótag“ problémáját vizsgálja meg a szerző. Végül a „fonológiai alapfogalmakról“ ad rövid áttekintést.

A szerző igen helyesen azt vallja, hogy a hanganyag a nyelvi kifejezés eszköze, tehát a hangnak van kifejező funkciója. Természetesen bármilyen érdekes s bármennyire központi kérdése a hangtannak a hangfunkció, fonetikában ezt a kérdést csak érinteni lehet. De bármennyire szüksézává is ezen a téren a tankönyv szerzője, mégis képes a fonológiai távlatokat megadni. Hangtannban a hangtörvények: a hangrend és illeszkedés, a mássalhangzóhasonulások meg összeolvadások szintén részletes tárgyalást igényelnének. Egy tömör fonetikának a kereteit azonban a hangtörvények részletes bemutatása szükségképpen szétfeszítené. Ami a beszédhibák kérdését illeti, ezt igen fontos kérdésnek ítélem. Okvetlenül helyet kell kapnia ennek a kérdésnek egy magyar hangtannban.

2. Vegyük most elő a terminológia kérdését.

A latin szakkifejezések tekintetében csak egy-két megjegyzésre szorítkozom.

A *nyelvhegynék* két latin műszavát említi a szerző: *cacumen* és *apex* (16). Magam csak az *apex*-et venném fel, mert különben a *cacuminalis hangok* értékelésében könnyen tévedésbe eshetünk. Azt gondolhatná valaki, hogy azért nevezzük *cacuminalis*-nak a megfelelő mássalhangzókat, mert a nyelv hegyével képezzük őket. Holott a nyelv peremével képzett (*coronalis*) *š*, *ž*-t is ejtik *cacuminalis*-an. LAZICZIUS például így írja le a *cacuminalis* képzésmódot: „a nyelv — hegyével a palatum legmagasabb pontja felé emelkedve — visszahajlik, s ilyen retroflex helyzetben vesz részt a képzés munkájában“ (Fonétika, 1944, 69). A „*cacumen*“ tehát nem a nyelv hegyére vonatkozik, hanem a szájüreg, illetőleg a szájpadlás legmagasabb csúcsát jelenti. JESPERSEN (Lehrbuch der Phonetik², 1913, 30) a szájpadlás rajzán h-val jelzi az így legmagasabb pontját, s azt mondja róla: „h — die Stelle, wo der Gaumen am höchsten ist. Hochgaumenlaute könnte man die hier artikulierten Laute nennen“. S jegyzetben ezt fűzi még hozzá: „Der Punkt: h wird bisweilen *cacumen* und die mit Hilfe der Zungenspitze dort gebildeten Laute *kakuminalis* genannt“. Ezért nem tudjuk helyeselni, hogy BÁRCZI egynek veszi a továbbiak folyamán a *cacuminalis* hangot az *apicalis*-sal, és mint ilyet a *coronalis*-sal állítja szembe (19).

A *dentalis* elnevezés szűkebb értelemben a fogsoron képzett hangot jelenti — erre azonban rendszeren az *interdentalis* kifejezés járja, ami valóban pontosabban is jelzi a tényállást. Éppen ezért indokolt a *dentalis* szónak tágabb értelmű használata: egyáltalában a fogtájon való képzést jelenti, tehát összefoglaló neve az *interdentalis*, az *alveolaris* és a *postalveolaris* képzésnek. Amit tehát BÁRCZI *dentalveolaris*-nak nevez, azt én egyszerűen *dentalis*-nak vagy szükség esetén pontosabb megjelöléssel *alveolaris*-nak nevezném. Megfigyelésem szerint ugyanis az idesorolt mássalhangzóink képzése (*t*, *d*, *n*, *sz*, *z*, *c*, *dz*, *l*, *r*) nem a felső fogsoron, hanem a foghúson történik, tehát ezek *alveolaris* hangok; viszont mivel az *alveola* is a fogtájhoz tartozik, ha nem törekszünk nagyobb pontosságra, akkor egyszerűen *dentalis*-aknak, azaz *foghangok*-nak mondhatjuk őket. A mássalhangzók táblázatából különben (23) úgy látom, BÁRCZI maga is hajlik ehhez a felfogáshoz: itt t. i. a megfelelő hangokat a szövegtől eltérő módon nem *dentalveolaris*-aknak jelzi, hanem így: *dentalis*, *alveolaris*.

Szorosan összefügg ezzel az *alveo-palatalis* elnevezés kérdése. Ide az *s*, *zs*, *cs*, *dzs* hangokat sorolja BÁRCZI. Tény, hogy ezek valamivel hátrább képződnek, mint az imént említett alveolaris hangok. Ezeket én egyszerűen *postalveolarisak*-nak minősíteném. Hogy a képzés a postalveolarisnak nevezett területről egy kissé átnyúlik a tulajdonképpeni palatalis részre is, az az egyéni ejtésben bizonyára előfordul, de ez még nem elegendő alap szerintem arra, hogy a képzésterület alkalmi kettősségét a terminológiában is kifejezésre juttassuk.

A palóc *ly* (*l*) hangot a szövegben *alveopalatalis lateralis*-nak mondja a szerző (23), a táblázatban azonban a *palatalisok* sorába kerül. Palatalis helyett helyesebb volna *dentipalatalisok*ról beszélni. Hiszen az olyan hangoknál, mint az *ny* vagy a *ty*, *gy*, *ly*, a nyelv elülső része a fogtájon zárt alkot — ugyanúgy, mint az *n*, *t*, *d*, *l* képzése alkalmával, a nyelvhat azonban felduzzad a palatum felé: tehát a dentális és a palatalis közti átmeneti képzéssel van dolgunk.

Ennyit a latin terminológiához.

Sokkal fontosabbnak tartom ennél a magyar nyelvű terminológia kérdését. A latin szakkifejezéseket azért kell megadni, hogy a tankönyv tanulmányozói képesek legyenek hazai és idegen nyelvű szakkönyveket nehézség nélkül olvasni. A magyar terminológiát azonban az iskolai tanítás gyakorlata követeli. Végrevalahára el kell jönnie annak az időnek, amikor hallgatóink az egyetemi nyelvészeti előadásokat, jegyzeteket és tankönyveket nem úgy fogják tekinteni, mint olyat, amire tanári pályájukon semmi szükségük sem lesz, s csak haszontalan tehetételt egyetemi tanulmányaik idején — hanem úgy, mint olyat, amire éppen a tanításra való felkészülés érdekében feltétlenül szükségük van. Egy ilyen közvélemény kialakításához nem kis mértékben hozzájárulhat az is, ha egyetemi nyelvészeti tankönyveink a latin szakkifejezéseknek mindenütt megadják magyar nyelvű megfelelőjét, sőt hozzászoktatják a hallgatókat ahhoz, hogy első sorban a magyar szakkifejezéseket használják még olyan szaktárgyban is, mint a fonetika. Ezen a téren BÁRCZI tankönyve igen jó példát mutat. Általában a magyar szakkifejezéseket részesíti előnyben a latin nyelvűek mellett, a magyarázatban, a szövegösszefüggésben a magyar szót használja, s a latint sokszor csak zárójelben jelzi.

Legyen szabad azonban a részleteket illetőleg néhány megjegyzést tennem.

A hangképző szervek harmadik részeként a szerző a garat-száj-orrüreget tárgyalja (15). Ebből az derül ki, hogy nincs megelégedve a német *Zusatzrohr*-vagy *Ansatzrohr*-ból magyarított *toldalékcső* műszóval, s igyekszik ezt a nevet kiküszöbölni legalább is az egyetemi oktatás fokán a fonetikából. Magam is tapasztaltam, hogy a *toldalékcső* szakkifejezés furcsának és érthetetlennek tűnik a kezdők előtt. Mindaddig azonban, míg alkalmasabb nevet nem találunk erre a fogalomra, kénytelenek vagyunk ezt használni. Maga BÁRCZI is használja két alkalommal két különböző alakban: egyszer — Kempelen tanításának ismertetésében — *toldócső* alakban (8), egy más alkalommal pedig — a magánhangzók jellemzésével kapcsolatban — *toldalékcső* alakban (18). Ez is azt mutatja, hogy szükség van valami rövid szakkifejezésre a garat-orr-szájüreg megnevezése-képpen. Most már csak az a kérdés, *toldócső* legyen-e hát a neve vagy *toldalékcső*. Az előbbi mellett szólna a rövidebb volta, az utóbbi mellett az, hogy általában ezt használják fonetikusaink, s hogy a *toldócső* egyébként semmivel sem jobb, értelmesebb emennél.

A tankönyv a *palatum* magyar neveként a köznyelvi *szájpadlást* említi. A köznyelv *iny*-en valóban mást ért: a *foghúst*. A baj csak az, hogy hogy nevez-nénk meg ilyen körülmények közt a *palatalis* hangokat magyarul. *Szájpadlás-hangoknak*? Ez nyilván alkalmatlan megjelölés volna a sokkal megfelelőbb és már az iskolai használatba is átment *inyhangok* helyett. Nem marad hát más választás: továbbra is *iny*-nek kell neveznünk a *palatum*-ot, de persze fel kell

hívunk a figyelmet a szó köznyelvi és szaknyelvi jelentésének különbségére. Az *iny* elnevezést különben BÁRCZI maga is használja: a szájpaddás elülső részét ugyanis *kemény iny*-nek, hátulsó részét pedig *lágú iny*-nek is mondja (15).

Helyes, hogy a szerző megemlíti az *uvulá*-nak mindkét magyar nevét — így: *nyelvcsap* vagy *inycsap* (15). De már itt jelezni kellene, hogy melyik a helyesebb elnevezés és miért. A továbbiakban pedig már csak ezt — t. i. az *inycsap*-ot — kellene használni, tehát nem váltogatva, ahogy a szerző teszi (pl. „az inycsap területe az uvularis“ 16; „Ha a nyelvcsap az orrüreget elzárja“ 16 stb.).

A *fogmeder* mellett (15) jó volna megemlíteni a *foghús* elnevezést is, amely több tekintetben alkalmasabb megjelölése az alveolusoknak.

A *tremulansok* magyar megfelelőjéül LAZICZIUS (65, 86) a *pergett hangok* elnevezést használta. Ez — azt hiszem — senkit sem elégitett ki a szakemberek közül. BÁRCZI *pergett* hangokra módosítja (22) Laziczius kifejezését. Ez talán jobban megfelel az idegen nyelvi „gerollt, roulé“ szóalaknak, de én azért alkalmasabbnak tartom az iskolai gyakorlatból kinőtt saját kifejezésemet: *pergő hangok* (Hangtan, főiskolai jegyzet, 1953 : 47, 50).

Az *affricatákra* bizony nehéz találni alkalmas magyar szót. BÁRCZI sem ad (21). Én azonban azt gondolom, nem szabad visszariadnunk a nehézségektől, és az iskolai nyelvtanítás kedvéért magyarul kell próbálnunk megnevezni ezt a képzésfajtát is. Magam az iskolai nyelvtanításban, de főiskolán is jó eredmény-nyel használtam a *zárrés-hangok* elnevezést. Ha megmagyarázzuk, hogy a *zárrés-hangok* képzésében van egy zárszerű kezdő mozzanat és ez észrevétlenül egy résszerű záró mozzanatba megy át, akkor ezzel eleget tettünk a fonetikai igazságnak, és az elnevezésből nem fognak olyanféle téves következtetést levonni, mintha az affricaták összetett hangok volnának.

A *lateralisokra* sem ad BÁRCZI magyar kifejezést (22). Ajánlom erre az *oldalsó hangok* elnevezést, ami a megfelelő magyarázatból — hogy t. i. a nyelv két oldalán szabad az út a kilehelt levegő számára — teljesen érthető (Hangtan, főisk. jegyzet, 1953 : 47, 50).

Az iskolai gyakorlat emberei szívesen látnák, ha a mássalhangzóknak a képzés helye szerinti megjelöléseit is megkapnák magyarul a fonetikai tankönyvben. Így: *ajakhangok*, *foghangok*, *inyhangok*, *gégéhang*. Én még az átmeneti képzéshelyeket is szoktam jelölni magyarul: tehát beszélek *ajak-foghangokról* és *fog-inyhangokról*. Persze, tudatában vagyok annak, hogy minden képzésbeli finomságot magyarul kifejezni sem nem igen lehet, sem nem szükséges — csak a főbb képzési fajtákat kell magyarul megneveznünk, hiszen az iskolai gyakorlatban aprólékos fonetikai elemzésekbe nem merülhetünk.

A *palatalis* és *velaris* magánhangzók magyar elnevezései hiányoznak a BÁRCZI-fonetikából. Meg kellene említeni a hagyományos *magas* és *mély magánhangzó* elnevezéseket, de lehetne használni emellett az *elülső* és *hátulsó magánhangzó* kifejezésmódot is.

Csak helyeselni tudjuk a hangtörvények körében az *igazodás* és a *hasonulás* megkülönböztetést (27), de ezeknek egymástól való elhatárolása még alaposabb megvitatást igényelne.

A tankönyv a szótagzáró hosszú mássalhangzót „szorosabb értelemben vett hosszú“-nak, a két szótagra eloszlót pedig „ikermássalhangzónak“ nevezi (31). Alkalmasabb volna az előbbire a *nyújtott* elnevezést használni továbbra is, az utóbbira pedig legalább megemlíteni a *kettőzött* elnevezést is.

3. A tárgyi vagy technikai hibák kérdése a következő kérdés. Előre kell bocsátanom, hogy a könyv a maga szakszerűségével elsőrendű tudományos alkotás. Csak néhány részletkérdésben legyen szabad tárgyi és fogalmazási tekintetben észrevételt tennem.

„A fonetikus írás,, című fejezetben a szerző a „SETÄLÄ-féle (durvább) jelölés”-re ad példát: Adynak egyik sorát írja át fonetikusán: *Ifju szivekben élek s mindig tovább* (10—11). Itt az utolsó szót kettőzött *bb*-vel írja át: *tovább*. Még kell azonban jegyeznünk, hogy a SETÄLÄ-féle „durvább átírás”: „gröbere transskription (bezw. citatschrift)” szerint félkövér (álló) írást kell használni (FUF. I, 47), a magánhangzó-hosszúságot a gyakorlati írás szokott ékezetével kell jelölni, az *sz* jelölésmódot meg kell tartani stb. (uo. 48). Nyilvánvaló tehát, hogy BÁRCZI átírási példája nem ezt követi, hanem ő inkább a SETÄLÄ-féle finomabb átírásnak: „die feinere transskription (lautschrift)” bizonyos fokú egyszerűsítésére gondolt. Itt kell ugyanis dőlt (kurzív) írást használni *s, š, ŕ* stb. betűjeleket alkalmazni. Ha azonban így áll a dolog, akkor okvetlenül meg kellene tartani SETÄLÄ javaslata szerint a mássalhangzó-hosszúságnak fent vizszintes vonallal való jelölését. A betűkettőzés SETÄLÄ íráselve szerint sohasem jelent kvantitás-fokot, hanem azt, hogy az illető hang két külön szótaghoz tartozik: „Die doppelschreibung bedeutet nie einen quantitätsgrad, sondern zeigt an, dass der betreffende laut zu zwei verschiedenen silben gehört“ (i. h. 44). Ez az elv vonatkozik a magánhangzókra éppúgy, mint a mássalhangzókra, amint az SETÄLÄ példáiból kiderül: *fi. väka* 'wage' gen. *vään*; *fi. linna* 'burg', észt *lin* 'stadt', gen. *linna*. Javaslatom tehát az, hogy a BÁRCZI-tankönyv átírási példájában a *tovább* szó *bb* jelét *b* jelre kellene javítani. „A hangjelölés összefoglalása” című fejezetben is előkerül ugyanez a félreértés, amikor SETÄLÄ átírási elveinek ismertetésébe ilyenféle megállapítás került be: „A hosszúság jele . . . mássalhangzóknál kettőzés” (29). Ezt a megállapítást a fentiek értelmében szintén helyesbítenni kellene.

A JESPERSEN-féle átírási rendszert is bemutatja a szerző a német *baden* szó kezdő *b* hangjának fonetikai jelölésmódjával. Itt többek közt az a megállapítás szerepel, hogy a *δ*-val jelölt *nyelvcsap* zárja az orrüregt (11). Innen kezdve többször előfordul olyanféle megállapítás a hangképzés folyamatának leírásában, hogy a *nyelvcsap* vagy *inycsap*, illetőleg az *wula* zárja vagy hagyja nyitva a kilehelt levegő számára az orrüreg felé vezető utat (pl. 15, 16, 18, 20, 25). Ez a megállapítás erősen vitatható. Hiszen az *wula* mint afféle keskeny nyúlványa a velumnak, azaz az ínvtorlának, semmiképpen sem alkalmas arra, hogy az orrüreg felé elzárja vagy megnyissa a levegő útját: erre csak maga az *inyvitorla*, tehát a *velum* képes. JESPERSEN valóban az *inyvitorla* jeleként használja a *δ*-t: „Das Gaumensegel: alphabeticische Benennung *δ* (delta)” (Lehrb. d. Phon.² 1913 : 55). Ennek szerepe JESPERSEN szerint az orrüreg elzárása vagy nyitása (uo.). Az *inycsap*: „das Zäpfchen” ezzel szemben csak a racsoló *r* képzésében vesz részt (65). Ugyanígy nyilatkozik például LAZICZIUS is: „A lágy *iny* . . . az a szerv, mely mozgásával megnyitja vagy elzárja a levegő útját az orrüreg felé” (62).

Helyes megfigyelése a szerzőnek az, hogy a (szóvégi) nasalis hangok ejtésekor a zár feloldása el is maradhat, pl. a *három* szavunkban. Meg lehetne említeni, hogy ez nemcsak a nasalisokra vonatkozik, hanem olykor az orális (szóvégi) zárhangokra is. Pl. sokszor ejtik így a szóvégi *pp* hangot ebben a mondatban: *Egyszer hopp, máskor kopp*. Akkor aztán nem kellene a déli kínaihoz folyamodni annak a ténynek szemléltetésére, hogy „vannak a szó végén félzárhangok, amelyekben a zár felpattanása elmarad” (18).

Az *sz* és az *s* hangok artikulációjának kérdése egyik legnehezebb kérdése a fonetikának. BÁRCZI elhatárolásában azt a mozzanatot nem érzem megnyugtatónak, hogy ő a *nyelv peremének* juttat szerepet mindkét esetben a résképzésben. Közelebb járnánk — azt hiszem — a valósághoz, ha az *sz* hangokat *apicalisak*-nak, tehát a nyelv hegyével képzetteknek, az *s* hangokat ezzel szemben *coronalisak*-nak, tehát a nyelv peremével képzetteknek jellemeznénk.

A *h* hangot BÁRCZI általában — két magánhangzó közt — zöngésnek veszi (*roham*), zöngétlennek — úgy látszik — csak szókezdő helyzetben (*halk*) (20—21). Azt hiszem, megmaradhatnánk a mellett a régebbi megállapítás mellett, hogy a *h* a magyarban zöngétlen, azonban a környező zöngés hangelemek — magánhangzók — hatása alatt kisebb-nagyobb mértékben zöngésül. Természetes most már, hogy két magánhangzó közti helyzetben nagyobb mérvű a *h* zöngésülése, mint szó kezdetén, ahol csak a rákövetkező magánhangzótól nyer némi zöngéséget. Ez a zöngülési folyamat azonban s annak különböző mértéke nemcsak a *h*-ra áll, hanem a többi zöngétlen mássalhangzókra is. Arra — úgy látom — nincs elegendő alap, hogy a *h*-t zöngéség szempontjából kétvariációs hangnak minősítsük, amelynek volna egy zöngés és egy zöngétlen változata, akárcsak például a *p* — *b* hangunknak.

A teljes hasonulásra említi BÁRCZI többek közt az *adtam* szó (*attam*) példáját. Az eredmény ugyan valóban olyan, mint a teljes hasonulás esetében: az indukált hang azonossá vált az indukálóval. A hangváltozás indítékai és lefolyása szerint azonban mégis azt kell mondanunk, hogy itt csak egy szempontból — zöngéség szerint — történt elmozdulás: a zöngétlen *t* a megelőző zöngés *d*-t zöngétlenítette. Igazában tehát itt mégis csak (zöngéség szerinti) részleges hasonulással van dolgunk.

A fonológiai fejezetben ezt írja a szerző: „A mássalhangzók között fennáll az egyszerű: geminata korreláció“ (39). Ezt a megállapítást ki kellene egészíteni, hiszen nyilvánvaló, hogy nemcsak az egyszerű: kettőzött mássalhangzó-kontraszt-nak van jelentésselkülönítő szerepe nyelvünkben (*lábaj* : *lábbal*), hanem az egyszerű: nyújtott ellentézésnek is (*has* : *hass*).

A tankönyv fogalmazása tömör, világos és eleven. Itt-ott — egészen szórványosan — azonban pontatlanná, félreérthetővé vagy éppen túlzásfolttá válik egy-egy mondat éppen a tömörségre való törekvés következtében.

Pl. mindjárt a könyv elején ezt olvassuk: „A hangtan a legkisebb, már tovább nem osztható, de azért elemezhető nyelvi egységgel, a hanggal foglalkozik“ (3). Eszerint tehát a hang tovább nem osztható, de azért elemezhető! Nyilván úgy kell érteni, de ezt a kezdők kedvéért meg is kellene mondani, hogy a hang *akusztikailag* szétbonthatatlan egységnek tűnik a beszélők előtt, de *fiziológiailag* — azaz a képzőszervek működése szerint — és *fizikailag* — mint a levegő hullámzása — elemezhető, alkotó elemekre bontható.

A belesűrített rengeteg tudnivaló miatt kissé zsúfolttá vált ez a mondat: „A görögök nemcsak az első igazi betűírást teremtették meg, eljutva a beszédnek egyes hangokra való felbontásáig, hanem az ő grammatikusaik kezdtek foglalkozni, a nyugati kulturális fejlődés összefüggő folyamatában először, a hangok akusztikai sajátágaival, fölosztva őket magán- és mássalhangzókra, noha a hangok képzésmódjának alapos tanulmányozásában megelőzték őket az indek, ugyanis a *R̥g Vēda Prātiśākyā* már i. e. a VI. században finom megfigyeléseket jegyez föl, és a hangoknak több ponton a görögökénél is helyesebb osztályozását adja, ezek az eredmények azonban az európaiak előtt egészen a XIX. századig ismeretlenek maradtak“ (6—7).

Mesterkéltség benyomását kelti a következő mondat, ahol az összetartozó részeket közbeékelte mondat szakítja el egymástól: „Csakhogy még az a nem tökéletes, de viszonylag mégis szorosabb kapcsolat, amely hang és betű között a hangírás végleges kialakulásakor eleinte fennállhatott, sem maradhatott meg sokáig“ (9).

Egy helyen számegegyeztetési hiba maradt benn a szövegben valami elnézés következtében: „a mássalhangzók azonban — kevés kivétellel — a szájüregben keletkezett zörejek, melynek képzésében a gégefő legfeljebb mint színező vesz részt“ (18).

A könyv külső kiállítása megfelelő, a rajzok és sémák, továbbá a fonetikai jelek nyomdai kivitelezése minden igényt kielégít. Nyomdahiba a szövegben elenyésző mértékben fordul elő, s ott sem értelemzavaró természetű.

4. A könyv minden tekintetben alkalmas az egyetemi oktatásra. A szerző a legújabb tudományos eredményeket foglalta össze; jó pedagógiai érzéssel válogatta ki a leglényegesebb és a legérdekeltebb részeket a fonetikai tudnivalók hatalmas tömegéből; s mindvégig élvezetes, eleven előadásban nyújtja azokat. Az anyag világos tagolása, elrendezése is előnye a könyvnek, s használhatóságát nagyban emeli.

Az elkövetkező tanévekben azonban nem fonetikát kell majd tanítanunk az egyetemen, hanem ehelyett leíró magyar hangtant. A következő kiadásnak tehát olyan átdolgozást kell hozni, hogy a könyv az új követelményeknek is megfeleljen. Ennek három feltétele van: a fonológiai ismereteket szervesen bele kell építeni a fonetikai ismeretanyagba; a hangtörvényeket részletesen kell tárgyalni; a leggyakoribb nyelvhibák bemutatására külön fejezetet kell felvenni. Minden reményünk meglehet arra, hogy a szerző ezt a hasznosnak ígérkező átdolgozást kitűnően fogja megoldani.

Mindent egybevéve: BÁRCZI Fonetikája kitűnő egyetemi tankönyv, szakirodalmunknak pedig nagy nyeresége.

PAPP ISTVÁN

HEGEDŰS LAJOS: Moldvai csángó népmesék és beszélgetések. Budapest 1952. Közoktatásügyi Kiadóvállalat, 352 l.

Értékes munkával gyarapodott a közelmúltban nyelvjárási irodalmunk: megjelent HEGEDŰS LAJOSnak a moldvai telepesektől gyűjtött szövegkiadványa „Moldvai csángó népmesék és beszélgetések“ címen. Hegedűs Lajos több mint egy évet töltött 1946–51-ig hosszabb-rövidebb időközökben a Moldvából a Bácskába, majd a Bácskából Baranyába telepített csángók között. Megismerte szokásaikat, életmódjukat, szoros kapcsolatot létesített velük, s megteremtette azt a közvetlen jó viszonyt, amely nélkül eredményes nyelvjáráskutatást, elsősorban hosszabb, összefüggő szöveggyűjtést végezni lehetetlen.

A terjedelmes munka három részre oszlik:

1. Bevezetés (5–24).
2. Szövegközlés (25–302).
3. Szójegyzék (303–48).

A Bevezetésben pontos statisztikát közöl a szerző arról, hogy a telepések hogyan oszlanak meg a négy baranyai községben (Egyházaskozár, Szárász, Mekényes, Bikal). Ugyanakkor megrajzolja ezeknek a községeknek a pontos települési viszonyait is. Ez mind nyelvészeti, mind néprajzi szempontból igen érdekes, szinte valószínűtlenül tarka. Egyházaskozáron a helyzet pl. a következő: találunk telepeseket a *moldvai* Gajcsánából, Lábnikról, Klézséről és környékéről. Vannak telepések a *bukovinai* Istensegitsből, Hadikfalváról, Andrásfalváról, Fogadjistenből; az *erdélyi* Csernakeresztúrról, Ludasról, Déváról; a *szlavóniai* Imszolciból és Breslanicából; a *boszniai* Vucsiákról; a *szlovákiai* Nádszegről, ezenkívül ott maradt több mint 60 német család is. Nem sokkal kevésbé tarka a többi község képe sem. Ennek, hogy a múltban igen nagy földrajzi távolságban élő népesoportok kerülnek szoros kapcsolatba és keverednek össze, nyelvészeti szempontból is minden bizonnyal érdekes eredménye lesz. Ezek az eredmények ma még természetesen vagy egyáltalán nem, vagy csak igen kis mértékben mutatkoznak, s elsősorban a nyelv legkönnyebben változó területén, a szókincsben.

A Bevezetés további részében ismerteti a szerző a moldvai csángók földrajzi elhelyezkedését, egészen röviden összefoglalja a csángók történetére, származására, a csángó név eredetére és jelentésére vonatkozó eddigi ismereteinket, majd bővebben foglalkozik a csángók gazdasági, társadalmi és kulturális helyzetével. Ebből a tömör, kerek összefoglalásból világos képet kapunk arról, hogy mint fogtak össze „bojérok“ és papok, hogy sötétségben, tudatlanságban tartásuk a népet, s ugyanakkor meglátjuk, hogy milyen óriási eredményeket hozott a felszabadulás mind a Moldvában maradt, mind a Baranyába telepített csángók számára. Rámutat az összefoglalás arra is, hogy gazdasági helyzetük megváltozásával milyen jelentős változás következett be elsősorban a csángók

szokásaiban, kulturális életében. „Mikor 1941-ben Magyarországra jöttek, régi szokásaikhoz mereven ragaszkodtak, mert az élet és nyomorúság mozdulatlan-ságához voltak szokva. A legegyszerűbb tudományos ismeretek hiányában kuruzslásokkal gyógyítottak, babonákban hittek. Az első években a viseletüket is tartották: háziszóttos, ingvállas, „csángós ing“-et, színes gyapjú katrincát viseltek az asszonyok, szoknyát ('posztókabát'), icárt és bocskort hordtak a férfiak. 5—6 évvel ezelőtt Egyházaskozáron újévkor még uráltak és kecske-táncot jártak, s temetések alkalmával rögtönzött szövegű sirató énekeket lehetett hallani. Lassan megismerkedtek az itteni életformával, a régit elhagyják és örömmel alkalmazkodnak az újhoz. A férfiaknak nem kell többé kocorbán repülő szépasszonyoktól tartani, ... farkas ellen sem fokhagymázzák már szent András napján a kaput és az ajtót, a farkasszív és katrincás gém helyett megismerkednek az OTI- és zöldkeresztes rendelőkben a korszerű orvostudomány gyógyító módjaival, a tehén haszna ... már meg is tanulták — nem a bősorkány-bábától függ, hanem a helyes takarmányozástól ...” (11—12). S ezzel együtt változik a szókinész is, s mint olvashatjuk, elsősorban a moldvai nyelvjárás sajátos régi gazdasági műszavai halnak el, s foglalja el helyüket az egységes magyar gazdasági terminológia, a *gőjé*-t kiszorítja az *anyakoca*, a *puj*-t és *terebuzá*-t a *kukorica*, a *zöld* és *veres bors*-ot a *zöld* és *piros paprika*, a *pityóká*-t a *krumpli*, s helyesen állapítja meg azt is a szerző, hogy ezt már „a szövetkezeti életen keresztül kisugárzó hatás eredményének lehet tekinteni“ (13). De a szókinész egyéb területein is találunk érdekes változásokat, amire ismertetésünk során később még vissza foguk térni.

Külön fejezet foglalkozik a gyűjtés módjával. Nagy érdeklődéssel fogtunk hozzá ennek a fejezetnek az olvasásához. Azt vártuk, hogy Hegedűs Lajos gazdag módszertani tapasztalatait legalább vázlatosan ismerteti. Kíváncsiak lettünk volna arra, hogy Hegedűs Lajos milyen szempontok szerint válogatta ki szövegekzlőit, hogyan tudta legyőzni az idegen embertől, a géptől való idegenkedésüket, amivel kétségtelenül állandóan találkozik munkája közben a nyelvjárásgyűjtő. Szerettük volna látni, hogyan történt a szövegek felvétele. Tartalmilag megbeszélte-e a szövegekzlővel, hogy mit fog mondani? Elmondatta-e vele előre, vagy már az első elbeszélést azonnal lemezre vette? Miért csinálta így vagy úgy? Mi az előnye az egyiknek, mi a másíknak? Milyen nehézségei voltak a gyűjtésben? Mindezeknek a bővebb ismertetése talán fényt derített volna arra, hogy miért vannak a könyvben bizonyos aránytalanságok, amire rövidesen ki fogunk térni. Lehet, hogy ezeknek igen komoly objektív okai vannak, de ezeket nem ismerve, kétségtelenül a munka hiányosságaként kell őket megemlítenünk. Érdekelte volna bennünket a lemezekre felvett szöveg átírásának a technikája is, és még sok más hasonló kérdés, de a sokat ígérő fejezet mind-ezekről hallgat, s lényegében alig terjed túl a gyűjtésben használt gépek ismertetésén.

A gyűjtés módja című fejezetben beszél a szerző a gépi felvételeknek a jelentőségéről. Kétségtelenül igaz az, hogy a nyelvjárás szövegyűjtésben igen nagy szerepe van az elektro-akusztikai gépeknek.

Eddig megjelent nyelvjárás szövegyűjteményeinknél kevés kivételtől eltekintve a kutató teljes mértékben magára volt hagyatva, látási és hallási képességeiben, az illető nyelvjárás-területről szerzett többé-kevésbbé alapos és megbízható nyelvészeti ismereteiben bízva végezte a gyűjtést. Ez a módszer megfelelő és többszörös ellenőrzés mellett megbízhatónak mondható szöveggyűjtés-kor, mint ahogy ezt a módszert ma is eredményesen alkalmazzuk a nyelvátlasz-gyűjtésben. Hosszabb összefüggő szövegek gyűjtésekor azonban ez a módszer már nem járhat megbízható eredménnyel. Papírral és ceruzával a kezében a legképzettebb gyűjtő sem képes arra, hogy a szöveg írása közben figyelemmel

kísérjen minden hangtani, alaktani sajátsgot, kiterjedjen a figyelme a mondat-szerkesztésre, sőt a hangsúlyozásra és hanglejtésbeli finomságokra is. Mindezt viszont lehetővé teszik az elektro-akusztikai gépek. Mindezek mellett az előnyök mellett a gépek egy nagy veszélyére is fel kell hívnunk azonban a figyelmet, mégpedig arra, hogy — amint azt tapasztalatból tudjuk — a gép bizonyos fokig torzít is, különösen a magánhangzókat nem adja mindig egészen tisztán vissza. Ez a torzítás egészen komoly méretű lehet akkor, ha a gép fordulatszámában felvétel és leadás közben változás állt be — ami pedig könnyen megtörténhet, minthogy a gépen forgási sebességszabályozó is van. Dimaphon-lemez lehallgatásával ezt kísérletképpen kipróbáltuk, s azt tapasztaltuk, hogy pl. a forgási sebesség-változtatás következtében a zárt *ē* labiális *ō*-vé torzult. Ezt a jelenséget a hanglemezek lehallgatásakor figyelembe kell vennünk, a lehallgatásnál igen nagy körültekintéssel kell eljárunk, s az egészen finom hangtani jelenségek vizsgálatakor a hanglemezről hallottakat a helyszínen újból ellenőriznünk kell.

A gyűjtés módjával kapcsolatban kell beszélnünk a következő kérdésről is. Hegedűs Lajos nyolc moldvai község (Lészped, Pusztina, Klézse, Somoska, Pokolpaták, Diósfalu, Lábnik, Gajcsána) volt lakóitól közöl szövegeket, s ezeket — helyesen — a szövegközlőknek nem a mai, hanem a moldvai lakóhelye szerint csoportosítja. Az egyes faluból való szövegközlések között azonban bizonyos aránytalanság tapasztalható. Lábnik 62, Gajcsána 57 oldallal szerepel, Pusztina mindössze 15-tel, Diósfalu, Pokolpaták 17—17-tel, Somoska pedig 22-vel. Ez annál inkább sajnálatos, mert: — mint Hegedűs Lajos maga írja — „Az ősi moldvai-magyar elem és annak nyelvi hagyományai erősebben jelentkeznek a pokolpataki, somoskai és klézsei beszélők nyelvében“ (9).

Nem tudjuk, hogy ennek a nagy mennyiségi különbségnek mik az okai. Szándékos-e ez vagy csak véletlenség? Tisztában vagyunk azzal, hogy hasonló jellegű nyelvjárási gyűjtés esetében nem törekedhetünk pontos matematikai arányokra, hisz igen sok körülménytől függ az eredményes gyűjtés. Nem mindenütt találunk megfelelő szövegközlőket, az elmondott szövegek sem azonos értékűek. A nyelvi szempontból értékes szöveg talán tartalmilag nem megfelelő, s így nyomtatásban nem közölhető. A moldvai csángóknál az előbbieken kívül még az a nehézség is fennáll, hogy az egyes községekből áttelepült családok száma igen különböző. Mindezeknek a nehézségeknek a tudatában is azonban az a véleményünk, hogy helyesebb lett volna arányosabban közölni szövegeket az egyes faluból, vagy ha ennek objektív nehézségei voltak, a Bevezetésben fel kellett volna tüntetni.

Ilyen nagyszabású munkától, mint Hegedűs Lajos szöveggyűjteménye, igen sokat várnak a nyelvjáráskutatók és — véleményem szerint joggal — magas követelménnyel lépnek fel vele szemben.

Nyelvjáráskutatásunk a felszabadulás óta sokat fejlődött, gazdag tapasztalatokra tett szert, éppen ezért egy 1952-ben kiadásra kerülő, ilyen nagyszabású szöveggyűjteménynek, amely remélhetőleg számos nyelvészeti tanulmányoknak szolgál majd forrásul, igen sok szempontot figyelembe véve kell elkészülnie. Egyik ilyen — eddig eléggé elhanyagolt szempont — a nemek és korok szerint mutatózó nyelvjárási eltérések kérdése. Ezt nyelvjárásgyűjtőink eddig mind gyűjtés közben, mind a feldolgozásban eléggé elhanyagolták, pedig, hogy ezen a téren igen érdekes eredményekhez juthatnánk, mutatja pl. Bartha Katalinnak: „A nemek szerint mutatózó tájnyelvi eltérések kérdéséhez“ című rövid cikke is (MNy. XLVII, 214—21).

Szöveggyűjteményének az összeállításakor Hegedűs Lajos sem vette eléggé figyelembe ezt a szempontot: nyolc falu lakóitól gyűjtött, s csak három faluból közöl férfiakról és nőkről is. Különösen sajnálatos az, hogy Klézseről és Lábnik.

ról nincs egyetlen női szövegekölő sem, pedig mindkét helyről nagyszámú áttelepülés történt.

Kissé elhanyagolta a szerző az idősebb nemzedéket is. 42 szövegekölőjéből mindössze 7 van ötven éven felüli, s Lészped az egyetlen község, ahonnan közöl szöveget idősebb és fiatalabb nőktől és férfiaktól egyaránt. Három faluból — Somoska, Pokolpatak, Diósfalu — csak egy-egy szövegekölő szerepel, mindegyik nő. Ez Somoska és Pokolpatak községeknél a Bevezetésben közölt statisztikát figyelembe véve, érthető: kevés az áttelepültek száma. Diósfalunál azonban már nem indokolt, s nem is helyes, mivel éppen Diósfalun mutatkozik egy érdekes hangtani jelenség: az *sz* (előrébb képzett *sz*) kérdése: *János, műszere; póznász*. Így nem tudjuk eldönteni, hogy ez mennyire általános jelenség, vagy mennyire egyéni. Még kevésbé helyes az, hogy az egyetlen diósfalusi adatközlő is az áttelepülés előtt Klézsén lakott, s így végső fokon Diósfaluból származó, teljesen megbízható szövegünk nincs.¹

Az elmondottak a közölt szövegek értékéből mit sem vonnak le, de az egész szöveggyűjtemény értékét kétségtelenül növelte volna, ha a szerző figyelmét kiterjed ezekre a szempontokra is.

A közölt szövegek tartalmilag igen jól vannak összeválogatva. A moldvai csángók életének tarka képe bontakozik ki előttünk, s valóban „szövegeink reális fényben tárják fel ezt a világot, ahová a természettudomány fénye még legkisebb sugarával sem hatolt be“ (11). Megismerkedünk különböző babonás-mitikus lényekkel, a lidércekkel, sárkányokkal, a szépasszonyokkal, a boszorkánybábákkal és azok óriási hatalmával, a hazajáró lelkekkel és a kísértetekkel, a kocsróban repülő asszonnyal. Találunk babonás hiedelmeket a foggal született gyermekről, a váltott gyerekről, a férgek kiirtásáról, a gyémántot fújó kígyókról. Megtudjuk, hogy mit kell tennie a tolvajnak, hogy ne fogja bőrét a golyó. Más-más faluból is hallunk Halmágyi Mihályról, a szentnek hitt szélhámosról, a túlvilágot is ismerő „látó ember“-ről, aki mindössze két inget kért Benke Péternétől azért, mivel híreket közölt férje túlvilági életéről.

A szövegek igen jelentős része foglalkozik — a mindennapi életben játszott szerepének megfelelően — a kuruzslással. Megismertetik velünk a ráolvasás, a szóتان víz, az ónöntés, az úrszita, a „havasi gyék“ gyógyító hatalmát, de megismerjük egyúttal azt is, hogy a kuruzsló boszorkánybábák hogyan tartották hatalmukban a népet, s mint csalták ki a „látó ember“-ekkel együtt sokszor utolsó falat kenyereket.

Nagy szerepet játszik elbeszéléseinkben a farkas is, az ellene való babonás védekezés. Ez is természetszerűen következik régi életmódjunktól, hisz saját maguk, állataik leggonoszabb ellenségét félték és tisztelték benne,

Igen érdekes részét alkotják a szövegekölőnek azok a beszélgetések, melyek a népszokásokra, a lánykérésre, lakodalomra, keresztelőre, a nagybőjtire, az urálásra, a siratásra, a temetésre és halotti torra vonatkoznak.

Bőven találunk népi foglalkozásokat ismertető részleteket is. Feltárul előttünk a csobán élete, harca a farkasokkal, a betegségekkel, a tolvajokkal. Megtudjuk, hogyan folyt le a sajtkészítés és a pisenkelítés, a kendermunka, a disznóvágás, a házépítés, hogyan folyt a gazdálkodás régen, és hogyan folyik ma. Elmondják ismereteiket, hiedelmeiket a madarakról, gombákról, kígyókról, vérszipókról, a csillagokról, a földrengésről. Mindezeket az egyébként eléggé sovány adatokat is kétségtelenül haszonnal tudja értékesíteni a néprajztudomány.

¹ Mint HEGEDŰS LAJOS utólagos szóbeli közléséből megtudtam, az általam felsorolt aránytalanságoknak az az oka, hogy Somoska, Pokolpatak, Diósfalu és Klézsé községekből több megfelelő gyűjtőt nem talált.

Végül a szövegközlemény nyelvészeti szempontból legértékesebb részeként kell megemlítenünk a népmeséket. Nagyrészt kiemelkednek a szöveggyűjteményből. A gyűjtemény leghosszabb összefüggő darabjai, stílusuk változatos, gördülékeny, mondatfűzésük csiszoltabb, mint a többi szövegé. A sok jó mese közül is kiemelkedik: „A szegény csobotár“ (76), „Az aranytojás“ (83), az „Aranylakatocska“ (231), a „Táltos ló“ (273), a „Tehen Páhinc“ (280) című.

A szövegközlés egyes részei terjedelem és tartalom szempontjából is igen különbözőek. Általában mind nyelvi, mind tartalmi szempontból érdekesek és értékesek, mégis van néhány rész, amelynek a kihagyása véleményem szerint emelte volna a munka értékét. Ilyen pl. a „Beszélgetés-részletek“ c. fejezet (130—44). Ez a részlet tipikusan bizonyítja, hogy Hegedűs Lajos néha kissé elfeledkezik munkája jellegéről, gyűjtése céljáról, amit ő maga helyesen így határoz meg a Bevezetőben: „A gyűjtést elsősorban nyelvészeti cél vezette: minél több beszélgetést, spontán nyelvi megnyilatkozást, élményszerű elbeszélést, párbeszédet igyekeztem összegyűjteni“ (14). Elfeledkezve arról, hogy elsősorban összefüggő nyelvjárási szövegek gyűjtése a főfeladata, túlságosan elmerül a néprajzi adatok kibányászásában. A néprajzi szempontnak ilyen túlságos előtérbe helyezésével kerülhettek bele a szövegkiadványba olyan részletek, amelyek — hangsúlyozom — néprajzi szempontból értékesek lehetnek, de nyelvészeti szempontból nem mondhatók annak.

Nézzünk meg pl. egy ilyen részletet: **H:** *Igy a napról | meg a holdról montak-e valamit? | Például mikor így elfogyott | valamejék? | Hogy mér fogy el? | Láttak maguk már íjet, amikor így elfeketedik? |*

Igën. *Én nem láttam, de láttak mások. | H: S akkor mit montak? | Hogy | no, valami jel, — úgy monták. | Valami jel. | Am micsoda jel léssz, asztán aszt ki tuggya előre, hogy mi az? | Aszt mikor osztá meglássz az embër, akkõr . . . | H: Hát, Demse néni, gondolkozott-e már azon, hogy | miÿen érdekes, hõgy a nap állandóan aggya a meleget? | Mibõl aggya az a sok meleget, | úgy gondokozott rajta már? | Én nem tudom. | H: De úgy gondokozott rajta már? | Én nem. | Nem. | H: És hogy miÿer állanak? Hogy állanak azok ot fenn? | Nem érdekes? Ugy nem szoktag beszélgetni róla? | Nem. | Mere mérjem én az Isten ekerettyát? Nem lehet mérjem én aszt! Av vétek, | tuggya. | H: Csak úgy beszélgették-e már ijenrõl | egymás között? | Nem, | nem izs beszélgettünk. | H: Nem? | Nem . . . (131—2).*

Teljesen ismeretlen nyelvjárásból minden szó, minden mondattörödék értékes a számunkra. Egy nyelvjárásterületrõl való többszáz oldalas szövegközleménynél azonban a követelmények mércéjét már magasabbra kell emelnünk, s szövegeinket úgy kell összeválogatnunk, hogy azok a nyelvtudomány részére a jövõben forrásul szolgáljanak, necsak hangtani és alaktani, hanem mondattani vizsgálatok szempontjából is. Éppen ezért helyesebb, ha a fentebb idézethez hasonló jellegû részek a jövõ szövegkiadványokból kimaradnak. Ezért nem látom különösebb értelmét annak sem, hogy egészen rövid öt-tíz soros kis részek helyet kapjanak, különösen akkor, amikor tartalmilag sem érdekesek, mint pl. a következõ részek: Lidérc (60), Sárkány (60), Vérités (248), Beszéd-törödékek (257).

A nagyterjedelmû szöveggyűjtemény természetesen nemcsak tartalmi szempontból érdekes, hanem valóságos nyelvi kincsesbánya is. Nem célja és feladata egy ismertetésnek, hogy ezt a kérdést alaposan és minden részletében tárgyalja, mindössze egy-két konkrét példán szeretném megmutatni azt, hogy a nyelvi változás, elsősorban a szókinés változása kezd már behatolni nemcsak a mindennapi élet nyelvébe, hanem a mesék aránylag konzervatív szókinésébe is. Megjelennek a mesében az új fogalmak. A táltósló például így beszél: „Ej, | lán, — aszongya. — | nehéz *probléma*, nehezèt akar a kiráj, . . .” (278). A mese-

beli király ezt mondja: „Na, *pučđjatos* haza!” (294). Egy másik mesebeli király: „Félül az *autóra*, élmegy az arany uton . . .” (236), a mesebeli hőst megmentő beszélő macska *villanvól* (lifttel) megy fel az emeletre (237), a gazdag bojér összehivatja a *kolégákot* (295), a hitetlen asszonyt a *vécén* ette meg a farkas (223), amelyik kigyó több gyémántot fű, az lesz az *ő vezetőségjik* (61). (Kiemelések tőlem. I. S.)

Ennek a kérdésnek a bővebb vizsgálata igen sok érdekes eredménnyel járhatna.

A gyűjtés módja után ismerteti a szerző a hangjelölést, hangtani tájékoztatót ad, majd röviden ismerteti a szójegyzéket. A hangtani tájékoztatóval, melynek módszertani és tudományos értéke — véleményem szerint — erősen vitatható, a szövegek nyelvészeti ismertetése közben még bővebben fogunk foglalkozni.

Nyelvjárási szövegek közlésnél a közlőnek mindenekelőtt a közlés célját elvileg kell önmaga előtt tisztáznia. Világosan kell látnia azt, hogy mit akar. A nagyközönség részére akar-e népszerű formában nyelvjárási szövegeket közzélni, vagy pedig további tudományos vizsgálatok számára óhajt-e forrásanyagot adni. Mindkét cél helyes és elfogadható, de mindkét célhoz más-más út vezet. Az első esetben megelégedhetünk az egészen durva, elnagyolt átírással, sőt erre is kell törekednünk, hisz a túlságosan sok fonetikai mellékjel alkalmazása a szöveg élvezhetőségét csak zavarja. Ha tudományos célokat tartunk szem előtt, akkor azonban a maximális pontosságra kell törekednünk mind fonetikai, mind mondat-szerkesztési, mind stílári szempontból — a nyelvjárási szövegek gyűjtésében gyakorlatilag alkalmazott határokon belül.

Hegedűs Lajos elvileg eldöntötte munkája célját, hisz ezt írja: „A gyűjtést elsősorban nyelvészeti cél vezette . . .” (14), majd másutt így ír: „Az itt közölt moldvai csángó szövegekkel a különböző szempontú nyelvi elemzéshez kívánunk alapot adni” (15).

Ezt a világosan leszögezett elvi célt Hegedűs munkájában igyekszik is megvalósítani. Meg kell azonban mondanunk azt is, hogy fonetikus átírásával nem tudunk mindenben egyetérteni.

Teljes mértékben tisztában vagyunk azzal, hogy fonetikus átírás esetén ugyanaz a szöveg más-más gyűjtő átírásában kissé más képet mutat, bizonyos határok között ingadozik. Ez természetes is, hisz hallási képességünk nem egyforma. Ennek az ingadozásnak azonban — megfelelő gyakorlattal rendelkező gyűjtőknél — megvannak a maga határai, s bár ezeket a határokat elvileg nem könnyű megállapítani, mégis talán azt mondanám, hogy akár minőségi, akár mennyiségi tekintetben legfeljebb egy fél foknyi eltérés esetén mondható még az átírás megbízhatónak. Tehát pl.: *házo ~ háza; és ~ ě s; ěn ~ ě n*. Hegedűs Lajos átírásában ez az ingadozás — a véleményem szerint megengedhető maximális keretnél — több esetben nagyobb.

Kísérletképpen én is lehallgattam a hanglemezről több alkalommal, többször, a szegény csobotárról szóló rész hat sorát (76). Ebben a hat sorban a következő, véleményem szerint lényegesebb jelölésbeli eltéréseket tapasztaltam: *šimbe* — *szimbe* (*i* — *š*) béeresztették — béeresztették (*é* — *ě*); *csapot* — *csapat* (*o* — *a*); *mėgneszte* — *mėgnėszte* (*ě* — *e*); *millyen* — *milyen* (*lly* — *ly*); *állapodba* — *álapodba* (*ll* — *l*); *én* — *ěn* (*é* — *ě*); *és* — *is* (*ě* — *i*); *lehetnék* — *lehetněk* (*é* — *ě*). (A közölt alak- és hangpárok közül az első mindig Hegedűs Lajosé.) Egyszer *a* névelőt, egyszer pedig *hogy* kötőszót találunk ott, ahol a lemez alapján nincs. *Mėgneszte* (*a*) *doftort* (*hogy*) *milyen álapodba van*.

Ezek az eltérések így önmagukban, kiszakítva a hatalmas szövegek közlés egészéből, talán jelentősnek látszanak. A szöveg egészét tekintve azonban Hegedűs munkájában minden kétséget kizáróan jóval kisebb ezeknek az eltéré-

seknek a száma, mint a régebbi gyűjtésekben, ahol a gyűjtés helyes vagy helytelen voltát még csak nem is lehet ellenőrizni. Mindezek ellenére szükségesnek láttam, hogy rámutassak ezekre az eltérésekre is. Egyesek ugyanis hajlandók a gépi felvételek alapján készült nyelvjárási szövegek közléseket hangtani szempontból is az élő beszéd teljesen pontos, egészen hű másának tekinteni, s elfelejtik azt, hogy bár a hanglemez valóban hűen jegyzi az élő beszédet, annak lehallgatása, illetve átírása természetszerűen bizonyos hibaszázalékkal jár, s ennek a hibaszázaléknak a nagysága a gyűjtő szakképzettsége és gyakorlottsága mellett nagy mértékben függ az átírásra fordított időtől, az átírás többszörös ellenőrzésétől is. Véleményem szerint nagyon kívánatos volna, hogy a hasonló jellegű, tudományos igényű kiadványok fonetikus átírása, illetőleg az átírás ellenőrzése több szakképzett nyelvész bevonásával történjék. Ezzel az eljárással az olyan jellegű hibák számát, mint amelyek Hegedűs munkájában több helyen — magától értetődően — tapasztalhatók, a minimálisra lehetne szorítani.

A munkában található eltérések alapján felmerül az a kérdés, hogy vajjon Hegedűs Lajos munkája alkalmas-e arra, hogy egy esetleg a moldvai csángók nyelvjárásáról írandó hangtani tanulmány forrásul szolgáljon. Véleményem szerint a szövegeknek a hanglemezokról való ellenőrzése mellett — igen.

Mindez azonban egyáltalán nem befolyásolja a munka mondattani, esetleg alaktani értékét, és a szöveggyűjtemény szókinccstanulmányokhoz is kiválóan felhasználható. Persze, hogy ebben a kérdésben a végső döntést kimondjuk, ahhoz még sokkal alaposabb és bővebb vizsgálatokra van szükség.

A hangjelölésre vonatkozóan a szerző a következőket írja: „A szövegeket a magyar nyelvátlaszgyűjtésben használt fonetikus átírással közöljük... és kiegészítjük a finnugor nyelvészeti irodalomban használt jelekkel ott, ahol az szükséges, mint pl. a bilabiális tremuláns jelzésénél: Ψ , ψ (15). A hosszú mássalhangzók jelölésére vonatkozólag pedig a következőket írja: „Hosszú mássalhangzók, mint a helyesírásban, de: *fás'szin*„ (16). Ugyanakkor több alkalommal találunk ilyen alakokat *karosz'szégbe* (191), *még'gazdúlnék* (215), *vas'sollókkal* (226), *még'gérébük* (250), *még'guruzsmálta* (251), *emlékez'sz* (233), *gasz'szálat* (262) stb. Ezeknek a szavaknak a fenti jelölés szerinti ejtését teljesen valószínűtlennek tartom. Az *l*, *r*, *j* nyújtóhatása következtében megnyúló magánhangzókát Hegedűs Lajos következetesen szélesejtésűnek jelzi, pl.: *börjucskát* (25), *tört le* (31), *ésszegyült* (31), *kijövültál* (215), *birtokját* stb. Eddigi nyelvátlaszgyűjtési tapasztalataim alapján kénytelen vagyok a széles ejtésnek ilyen következetes voltában is kételkedni.

Hegedűs a Bevezetésben rövid hangtani tájékoztatót is ad. Ő maga is megjegyzi — és ez természetes is — hogy „A nyelvi jelenségek tudományos kielemezése a szövegek alapján nem tárgya e kiadványnak“ (16). Véleményem szerint egy ilyen jellegű hangtani tájékoztató feladata mindössze az, hogy azt közölje, ami feltétlenül szükséges a szövegek megértéséhez, tehát leíró alapon ismertesse a nyelvjárás hangállományát, és szükség esetén ismertessen a nyelvjárásra különösen jellemző néhány egyéb hangtani sajátosságot. Szerintem szükségtelen, hogy a szerző itt történelmi alapon fejtegesse a moldvai *sz* ~ köznyelvi *s* hang kérdését, annál is kevésbbé, mert néhány sorban még csak röviden sem tudja összefoglalni az eddigi kutatások eredményeit, s amit ad, az a szakembernek kevés, a laikusnak sok. Bőven elegendő volna az, hogy jegyzetben sorolja fel esetleg a kérdés irodalmát.

Semmit sem mondanak a mássalhangzókról szóló fejezetben az ilyen alponatok sem:

f) *ly* ~ *j*: *lyányocska*, *ulyan*, *ulyan*...

vagy h) *j*, *h* ~ *v*: *küjél*, *kühül* „kívül“ (Po, S, K, G, Lé, Lá)...

vagy j) *j ~ gy*: *lējēn* „legyen“ (Lá) . . .

vagy j) *p ~ v*: *szip* „szív“, *vérszipó* „pióca“. (G) . . .

S legkevésbé sem tartozik ide, hogy a *szip* szó *p*-je Wichmann szerint finnugor eredetű *p* maradványa, s azt fejtegetni itt, hogy a bilabiális tremuláns valószínűleg ómagyar nyelvi sajáttság, és hogy a nikolsburgi ábécében külön jele volt, szintén felesleges.

A magánhangzókról szóló fejezet 1., 2. pontját és a 3. pont első bekezdését megfelelőnek tartjuk. Véleményünk szerint ilyen módon kellett volna az egész magánhangzóállományt ismertetni, mert a további bővebb taglalás, mint pl. : *o ~ ú* *pop* „púp“, *popos* „púpos“ (Lá) vagy *o ~ u*: *ogyan* „ugyan“ (Lé) *posztrul*, *joho* „juh“, *onoka*; vagy *o ~ e*: *györtya* „gyertya“ (K, Po, S) vagy *ú ~ ó*: *kúduš*, *kúduš* (Lé), vagy *e ~ é*: *nehez*, *ösveny*; *ē, è ~ é*: *szekēr* *szekēr*, *nēz* . . . vagy *ę ~ ó*: . . . *jęd*, „föld“ (G) *ę* „ő“ (K) vagy: *ō ~ ó*: . . . *ō* „3. személyű személyes névmás“ (K) nem sokat mondanak. (Kiemelések tőlem. I. S.)

Mindebből, mint ahogy a kivonatos felsorolás is mutatja, semmit sem tudunk meg a kérdéses jelenség elterjedésére, megterhelésére vonatkozólag. Nem tudjuk meg, hogy a jelenség a felsorolt szavakban legalább általános-e, legfeljebb csak következtethetünk arra, hogy nem. Hogy mennyire nem megbízható ez a hangtani tájékoztató a szöveghez viszonyítva, hadd hozzak fel néhány példát. A 3. személyű személyes névmás a klézsei nyelvjárásban *ō* és *ę* alakban is előfordul, a hangtani tájékoztató szerint. Ugyanakkor mit mondanak a szövegek? Klézseről három szövegközlő van. Benke János 48 éves földműves mondta el „A szegény csobotár“ című elbeszélést, 23-szor fordul elő benne a 3. személyű személyes névmás, mindig *ō* alakban. Máris György elbeszélésében, „A szegény és rest lány meséje“-ben, 20-szor — szintén mindig *ō* (a harmadik elbeszélő szövegeiben nincs meg a 3. személyű személyes névmás). A magam részéről teljesen valószínűnek tartom ugyan, hogy a klézseiek nyelvében a 3. személyű személyes névmásnak élnek bizonyos változatai, esetleg a hangtani tájékoztatóban megjelölt változatai is, de a szöveg és a tájékoztató között ezen a téren ellentmondás van, s ez a tudományos feldolgozásban csak zavart okozhat.

Az egyéb hangtani sajátságokkal kapcsolatban Hegedűs Lajos megállapít néhány tendenciát, pl. „A szóban álló magánhangzók artikuláció tekintetében gyakran befolyásolják egymást kiegyenlítésre: *ajan* ‚ojan‘ (Lá) . . . *odo* ‚oda‘ (Lá)“ (23.) Ezt a megállapítást sem igazolják a szövegek, mert a lánbiki szövegközlés 183–220 lapjain, öt szövegközlőnél egyetlen egyszer sem találjuk meg sem az *ajan* sem az *odo* alakot, ellenben *ojan* alakot találunk a 190., 192., 194., 196., 198., 199., 202., 203., 205., 210., 211., 212., 213., 214., 215., 217., 218., 219., 220. oldalon összesen 36 esetben, *oan* változat található a 211., 212., 213., 214., 216., 219., 220. oldalon 11-szer, előfordul az *ajan* változat is, de csak a 198. lapon: egyszer. Az *oda* ugyanezekben a lapokon csak *oda* alakban szerepel 77-szer, más változatot nem találtam.

Mindez csak néhány kiragadott példa. Lehet, hogy talán nem is a legjellemzőbbek; az azonban kétségtelen ebből is, hogy a hangtani tájékoztató nincs összhangban a közölt szövegekkel, a tájékoztató megállapításait a szerző nem a közölt szövegek alapján vonta el, s így a szövegek elkövetkezendő fonetikai feldolgozásához nem nyújt segítséget, sőt inkább zavart okoz, s véleményem szerint a hangtani tájékoztató ebben a formájában nem emeli a munka tudományos értékét.

A munka harmadik része a szójegyzék. Ide a szerző olyan szavakat vett fel, „amelyek a köznyelv szókincséből teljességgel hiányoznak, vagy pedig hangalakban és jelentésben lényegesen eltérnek a köznyelvi alakoktól“ (24). A közel 1800 szót felölelő szógyűjtemény igen értékes szóanyagot foglal magában. Nagy része ismeretlen, a Magyar Tájékoztatóból is hiányzik, pl. a közölt 26 *c*-kezdőbetűs

szóból 5-öt találunk meg csak a MTsz-ban, s a 29 zs-vel kezdődőből is mindössze 12-t. Ez a néhány adat is világosan bizonyítja azt, hogy a szövegközlemény szókinés szempontjából felbecsülhetetlen értékű anyag.

Összefoglalva az elmondottakat: Hegedűs Lajos munkája az eddig megjelent legjobb nyelvjárási szövegközlemény. Szövegei tartalmilag értékesek, jól vannak összeválogatva, s szinte egyedülálló bő forrást jelentenek a moldvai csángókkal kapcsolatban a néprajztudomány számára.

Nyelvészeti szempontból munkája elsősorban mondattani, alaktani és stílustanulmányokhoz forrásértékű, hangtani tanulmányokra csak a hanglemezekkel való alapos egybevetés után használható. Hangtani tájékoztatója elnagyolt, nem megbízható. Szójegyzéke igen értékes.

IMRE SAMU

Hírek

1. Az Új Magyar Tájszótár

A Magyar Nyelvjárások I. kötetében B. LŐRINCZY ÉVA részletesen beszámolt az Új Magyar Tájszótár 1950-ben megkezdett munkálatairól. Ismertette a munka megindulásának körülményeit, az adatgyűjtés elvi szempontjait, módszerét. Megemlékezett továbbá a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének munkaközösségéről, mely akkor még egyedül végezte az adatgyűjtő munkát; végül a gyűjtés addig elért eredményét közölte, mely 1951. márciusában 20 ezer tájszócédula volt.

Ma már három munkaközösség végzi az adatgyűjtést. A Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében 1951 őszén egy kisebb munkacsoport és 1952 ősze óta a budapesti egyetem II. számú magyar nyelvészeti tanszéke kebelében működő, több gyűjtőből álló munkacsoport kapcsolódott bele a munkába. A munka egyöntetűségét megbeszélések és levelezés útján biztosítják az egyes munkacsoportok. A budapesti egyetemen működő munkaközösség irányítói előzőleg a debreceni munkaközösségben dolgoztak, illetve vezették ott az adatgyűjtő munkát, így lényegében biztosítva van az, hogy a gyűjtésben egységes szempontok érvényesüljenek.

Eddig a következő források kerültek feldolgozásra: Nyr. (a 24. kötettől), NyF., Ethnographia, Vasi Szemle, Dunántúli Szemle; a Magyar Nyelv-atlasz próbafüzete; Magyarságtudomány I—II., Magyarságtudományi Társaság Évkönyve; VÉGH J.: Sárreti népmesék, NYIRI A.: A zselicségi Szenna és vidéke magyar nyelvjárása; SzamSz., OrmSz., a Magyar Tud. Akadémia Nyelvtudományi Intézetének, a budapesti, szegedi, debreceni egyetem Nyelvtudományi Intézetének, továbbá a Szombathelyi és Békési Múzeumnak kéziratos anyaga; ezenkívül még több tájszógyűjtemény; befejezéshez közeledik az Akadémiai Nagyszótár tájszóadatainak cédulázása is.

A további adatgyűjtés folyamán a még hátralévő nyelvészeti folyóiratok, valamint a nyelvészeti (elsősorban nyelvjárási) és néprajzi monográfiák kerülnek sorra. Igen számottevő anyagot ígér a Budapesti Néprajzi Múzeum több mint 200.000 lapot tartalmazó archívuma, valamint a vidéki múzeumok, intézetek kéziratos gyűjteményei. Szóba került továbbá — amint arról B. LŐRINCZY ÉVA is megemlékezik — a szépirodalmi művek feldolgozásának kérdése. Hogy erre milyen mértékben kerülhet sor, abban még egyelőre nem történt döntés. — A források felderítésének és feldolgozásának tekintetében szükségesnek látszik az, hogy a fent említett források kicédulázásának elkészültével megállapítsunk egy reális határt, amelyen túl a további gyűjtést nem lenne célszerű folytatni. Pl. olyan források feldolgozását, amelyekben a nyelvjárási anyag értéke és mennyisége messze nem állna arányban a ráfordított idővel, mellőznünk kell. Az anyaggyűjtésben az abszolút teljességnek egyébként is elérhetetlen igénye az

Új Magyar Tájszótár elkészülését is túlságosan késleltetné. Természetesen nem lenne célravezető az sem, ha lemondanánk egy-két év nyereségért olyan értékes, hozzáférhető források feldolgozásáról, amilyenek a Néprajzi Múzeum említett anyaga is ígérkezik, és amelyhez hasonló források, ha kisebb mennyiségben is, a vidéki Múzeumokban, intézetekben is rejtőznek. Ezeknek a felderítése is részben még feladataink közé tartozik.

1953. május hó 31-én az Új Magyar Tájszótár 225 004 cédulával rendelkezik (ebből 175 800 adat és 49 204 utalócédula). Az anyaggyűjtés a munka jelenlegi üteme mellett még három-négy évet vesz igénybe. Pillanatnyilag a cédulák kötegekben állnak a feldolgozott forrásoknak megfelelően. A kötegeken belül az egyes tájszavak a forrásban való előfordulásuk sorrendjében találhatóak. Felhasználhatóságukra tehát nincs lehetőség egyelőre. A már felgyülemlett nagy és értékes anyag kívánatosná tenné a cédulák rendezését, betűrendbe sorolását, vagyis az adatok felhasználásának biztosítását még a szótár elkészülése előtt. Ezt 1954-ben kívánjuk megvalósítani.

Budapest, 1953. VI. 30-án.

KERÉSZTES KÁLMÁN
az ÚMTsz. felelőse

2. A Magyar Nyelvjárások Atlasza

A magyar nyelvtudománynak erről az egyik legjelentősebb vállalkozásáról már több beszámoló jelent meg nyomtatásban (KÁLMÁN Nyr. LXXIV, 158—64 és BÁRCZI MNyjár. I, 145—55). A közeljövőben pedig megjelenik a nyelvátlasz gyűjtőinek tollából egy kötet, amely beszámol a kutatópontok kiválasztásáról, a fonetikus feljegyzésről, a kérdőkönyvek összeállításának szempontjairól, a gyűjtés módszereiről stb., és beszámol arról, hogy jutott el a nyelvátlasz mai állapotáig.

Ezért csak néhány számadattal szolgál ez a híradásunk az állandóan folyó munkálatok 1953. augusztus 1-i állapotáról. A legutóbbi beszámoló óta a nyelvtani kutatópontok számát 330-ról 350-re, a szóföldrajziakét pedig 165-ről 180-ra emeltük fel. Ez a fölemelés azért indokolt, mert kutatási területünk kibővült a csehszlovákiai magyar nyelvterülettel. A csehszlovákiai 17 kutatópont közül Imre Samu és Kálmán Béla 1952 telén 7-et már föl is gyűjtöttek. A csehszlovákiai útról, valamint Lőrincze Lajos és Benkő Loránd ugyanabban az időben megvalósult romániai útjának eredményeiről a MNy. legközelebbi számaiban lesz beszámoló. Ugyancsak a közeljövőben jelenik meg a MTA. I. osztályának közleményeiben az 1952-ben tartott szegedi nyelvészkongresszus anyaga, amelyben szerepel Kálmán Béla rövid beszámolója a nyelvátlasz akkori állásáról. Ugyancsak 1952-ben kezdődtek meg és az idén nyáron folytatódnak az ellenőrző kiszállások.

Számszerűen összegezve az eredményeket: 1953. augusztusáig a 350 nyelvtani kutatópont közül a gyűjtést 199-ben, azaz 57%-ban végeztük el, a 180 szóföldrajzi közül pedig 121-ben, azaz 67%-ban. A gyűjtés tehát mindkét kérdőívvel túlhaladta már az anyag felét. A gyűjtött adatok túlnyomó többsége fölkerült a munkatérképekre. A gyűjtés munkája előreláthatólag az 1955. év végéig befejeződik.

Egy éven belül várható Végh József őrsegi regionális atlaszának megjelenése, amely egy kisebb tájegységen belül, kisebb kérdőívvel, de a lehető legnagyobb sűrűséggel, tehát az illető terület minden falujában elvégezte a gyűjtést. Megindultak Szathmáry István nagykunági regionális atlaszának munkálatai is.

Debrecen, 1953. augusztus 10-én.

KÁLMÁN BÉLA

Nyelvjárási adatok

Debreceni céh-iratok az ipar nyelvének magyarosításáról

„A' Betsülletes Kerékgyártó Czéh Végezésinek Protocolluma. 1814.“
című jegyzőkönyv 7. lapjáról:

„Ki írott Czikkejje Sz. K. Debrecen Várossa Rendtartási Jegyző Könyvének 1832 *dik* Esztben December 29kéről

'Kinek kinek ki e Magyar hazát lakja s lakójának kívánná magát neveztetni főbb haza fiúi kötelessége közzeszámflattván Nemzeti Magyar nyelvünknek más idegen nyelvekből vett és töbnyire különösen a Mester Emberek által el rontva használt szavaktól és el nevezésektől való tisztítása a régi rossz szavak helljett, újj jó szavakkal leendő bővítése egy szóval Nemzeti nyelvünknek pallérozása és tökéletesítése, ezen nemes tzelra fordította, Felséges Kirájunk kegyelmessége és Nádor Ispán Ó Császári Kiráji Hercegsége hatalmas párt. fogása allatt a Törvény rendelése szerént fel' állított Magyar tudós társaság is fő figyel-mét a midőn ennek a Városnak Mestereit is Kivánja fel szállíttatni kézi Mester-ségekbenn elő forduló Műszerek és Munkák Neveinek Magyar nyelvenn leendő előadása és azoknak összeve szedése eránt — Arra nézve tehát az érdeklétt fel szolításnak minél előbb kívánt foganatja s a teendő Munka használható légyen Czéh biztos szenátor Úrakra bizattatik a kívánt tzelnek ollj móddal leendő eszközlése hogy a biztosságok alatt lévő Czéhekbenn gyülest tartatván azonn Mesterek közzül kik a Czéhek által javaltatnak és a Munka végre hajtására alkalmasoknak itéltetnek különösen pedig ha találtatnak oljanok a kik mind a Magyar mind pedig a Német nyelvben járatosok hármat hármat nevezzenek ki és tegyék kötelességekbe hogy a Mesterségekre tartozó Műszereknek és Munkák-nak Magyar neveit mint szokásban lévő és bé vett Mester szavakat jegyezzék ki magyarázattal hogy ki ki a Műszernek és munkának ki jegyzett nevét meg érthesse, vigyáztván arra hogy a melljeknek még jó Magyar nevek nem vólna azokat más nyelvből vett névenn jegyezzék ki ugyan de igyekezzék azokat Magyar nyelven is ki tenni és az oljanokat mint újj és általok javalt Mester szókat egy tsillaggal vagy Keresztel jegyezzék meg el készülvénn a munka azt biztos élő ülések alatt tartandó Czéh Gyülesben ólvastassák fel és visgáltassák meg és a mellj szavak helljett ne talám jobbak és alkalmatossabbak adatnának elő, azok is jedgyzödjenek fel minek utánna pedig a Múnka ilj móddal el készül egy példánybann tartasson meg az illető Czéhnél, egyben pedig mutatódjon be adándó tudósítás mellett egyszersmind pedig serkentsék a hejj béli Mestereket hogy a Műszereknek és Mesterségekbenn elő forduló munkáiknak Magyar nevezeteik-vel éljenek és abban gyakorolják a Mesterség tanulása kezdetébenn inassaikat is a Czéhgyülesekből pedig a Más nyelven való beszéllést egyátaljába irtsák ki

Ki adta Nagy Sándor
Fő Jegyző Mp.“

U. o. 9. lap. „Erre nézve a Kerékjártó Mesterséghez megkívántató szerszámoknak és kész munkáknak Magyar nyelven való ki neveztetései így következnek

Fa szerszám

Eszterga .
Gyalú pad
Kerék szék
Vonó szék
Fen álló faragó tőke
Simitó jukas fa
Talp szorító szék
Talp tzirkalmazó

Vas szerszám

Rámátlan nagy fűrész
Rámás fűrész
Fél élű faragó fejsze
Nagy hasító fejsze
Kapotska
Bárd
Kisebb és nagyobb kerékagy fúrók
Kisebb és nagyobb félélű fúrók
Kisebb és nagyobb két élű fúrók
Kisebb és nagyobb szeglet visők
Kisebb és nagyobb gömböjű visők
Kisebb és nagyobb laposs visők
Görbe és egyenes tzirkalom
Két nyelű görbe és egyenes vonó kések
Kisebb és nagyobb pöröjök
*Citling
*Colstoch
Kisebb és nagyobb gyalúk
Ráspoj és reszelő

Kész munkák

Egy fedeles hintó és ennek darabjai
Negy kerék
Két viselt tengej
Egy görbe rúd nyila és erre való kiséfa
Két rúd szárnya
Felhértz hamfa
*Első féderstoch
Ötödik kerék az ahoz való két szárnyával
*Troger
Nyujtó az ahoz való két szárnyával
*Hátulsó féderstoch
Hintónak hátulsó bakja
Az egész korba és ennek darabjai
*sveller és az abba való keresztfák
Az abba való oszlopok
Felső karjai és az abba való keresztfák

Az ahoz való táblák és ajtók
 Gömböjü fedél fák
 ülés és láb deszkák

Egy egész Magyar szekér és ennek darabjai

Négy kerék részenként
 Agy, küllő, talp,
 Rúd nyila két rúd szárnya
 Első tengej
 Simej
 Fergettyü
 Felhértz hámfa
 Első sarogja ennek zápjai
 Nyújtó nyila ennek két szárnya
 Tengej hátulsó
 Vánkus
 Hátulsó sarogja és ennek zápjai
 Óldal ahoz való sallangó
 Löts
 Ekhó és ahoz való lábak

• die 21 a. Januar 1833“

Az anyag Debrecenben, a Hajdú-Bihar megyei Közlevéltárban ideiglenes helyen őriztetik, s a Déri Múzeumtól átvett Debrecen-városi céhiratok közt található.

Kalapos céh iratai. Limitációk, szabályzatok. 1793—1832.

1. lap. „Ki írott Czikkellye Szabad Királyi Debretzen Várossa Rendtartási Jegyző Könyvének az 1832 k Esztendő December 29dikéről.

(A kerékgyártó céhnél már kiírt szöveg, itt-ott más helyesírással.)

Ki adta Vámosy Károly V. Notar.“

3. lap. „Ki írott nevei Szabad Királyi Debretzen Városában lévő Kalapos Czéhnek az Mesterséghez tartozandó Müveknek és Müszereknek mellyek még mind eddig az ideig Magyar és Német nyelven neveződtek Németről az lehetőségik Magyarra által forditódtak eszerént 1833 Januarius 17dikén

Magyar nevei

Német nevei

1. ször. Gyapju válogatás az az a gyapjút 3 felé hánni	1. Voln Claben
2. ször. Kárt szék v. Tipó Szék melyen az gyapju megfűsulódik	2. Krempel stul
3. ször Gyapju fűsü vagy Körömpöly	3. Chardáts.
4. szer Fűsü v. Körömpöly deszka	4. Chardats predel
5. ször Csapó fa	5. Faochpon
6. Bél húr v. Sinór	6. Faochsnur
7. Sinor verő fa	7. Mochholtz
8. Öszve húzó	8. Siboerch
9. Keresztül verés t. i. az gyapjút	9. Oblaitern
10. Minek utánna az gyapju keresztül verődik és egy Kalap négy részekre osztódik ugy mint kettő kissebb kettő nagyobb nevezük az nagyobbat sziv lap az kissebbet szil lap	10. Hertzfaoch Bant faoch vagy rant faoch

11. Nyomó szita	11. Faochszib
12. Körül tépni az lapokat	12. Ruffen
13. Állító lepedő	13. Filtztuch
14. Pléh	14. Plech
15. Apró ruhák melyekkel az letsapott gyapjuk az lepedőbe külön külön bé takarodnak hogy az meleg pléhen öszve ne ragadjanak	15. Filtzhern
16. Az hol a szén tűz ég kis koh	16. Filtzhert
17. Az letsapott négy darab lapok lepedőbe az pléhen egy darabba öszve állítódnak hívjuk fél készületü	17. Filtz
18. Az fél készületüt meleg vízben Gyúrni	18. Valchen
19. Fél gyúrásu	19. Stumph
20. Az gyúrásu közben megkivántatik nyújtófa	20. Rorstoch
Előkötő	— Forhenger
Kézi bőr	— Handler
Dörgölőkő mely tengerhab	— Raibstain vagy pemslistain
	— Stoser
	— Form
	— Formpandel
	— Stampher
	— Strafpredel
	— Fiskaod
	— Gratzl
	— Staifstul
	— Piglains
	— Aindisten
	— Platsettzen
21. Feketén való készítéshez szükségesek ezek Hal bőr	
Kis Füsü	
Enyvező szék	
Vasaló vas	
Béparaztatni	
Ki egyenesíteni	
22. És még más olyanok adják magokat elő az mellyek néha elő jönnek illjenek	
Körül vágó	— Runtvalcher
Ripatsos	— Runtz
Rántz	— Faltz
Kalapföldöző gyapjú	— Buisz
Ki főtt	— Cochflech
Juk	— Gnips
Satskó mikor néha nem jól ál öszve	— Paidl
Tipó vas	— Rufaisn

Ezeknek az ki írott neveknek töbnyire mind most az Betsületes Czéhtől tett Magyarázatja mivel mind Német neveik vóltak“

Az anyag Debrecenben, A Hajdú-Bihar megyei Közlevéltárban ideiglenes helyen őriztetik, s a Déri Múzeumtól átvett Debrecen-városi céhíratok közt található.

SÁRKÖZI ZOLTÁN

Debrecen-Macs

1. Hatvani mondák

A nagy vendégség.

Ot lakott, ahun az a Darabos-ucca vóút. Mekhítta a nagy vendéksiget a lakásra. Na de hács csak ety szoba vóút az egísz oszt ű sé vóút othun. Mājd eccer osztán megýe hazafele. Ot parolázik nekik, hoty foglaljátok hējjet. De a terem meg mindig nőút mekfele, az izé mek fél vóút futva a fārra, az ugórka, meg ezek a növények. Vóút egy nőü ott az urával. Megfokta az ugorkát.

— Jāj de gyönyörű, kírek egyget a professor bácsitúl!

Akkort oszt mekfokta. Az ura meg rákijátott:

— Ne húzd az óurom!

Nahát, it vóútak a vendéksig, de se konyhát, se semmit se láttak. Hát osztán elintészte ű. Az izétül... a francija kirájtúl, mer ot vóút egy nagy vendéksig, oszt onnē varázsolta oda a mindēféle jóukat.

A kocsi meg a négy táltoš elővarázsolása.

Megállott eccer a Bika előütt, a rígi Bika előütt, osztā lerājzolt a pácájával ety kocsit, szóúval ety hintóút, meg osztán nıgy lovat elibe. Akkor odaszóúlt a másíknak:

— Na, ha úty szeretnétek, lesz kocsi, meg lesz nıty paripa befogva előütte. Hát osztān a fíjü asz monygya, jóú vóúna. Akkōr jōjjik valamékōüttök, osztān útazzunk rajta.

— Hova? Hát ezen?

— Na, ha nem jōttök, it marattok.

Akkor a pōrba eggyecs csapott a pácájával, oszt a natytemplomnak a tetejim ment keresztül a nıty táltoš lúval.

Az ördög könyve.

Osztān az a mendikás könyve aki vóút neki, meg vóút neki tanulóujaji. Megmonta nekik:

— Ide, érre a lapra ne fōrdícsatok!

Hát azok csak ráfōrdítottak, mikor ēlment. Ahogy ráfōrdítottak, minygyán kiugrott az ördög:

— Mit parancsōlsz?

Hát osztān ijettügbe nem tuttak parancsōlni semmit se. Igem, mēr megmonta az ördög: de ojat parancsōj, amit meg nem tudunk tenni. Ojat montak amit mek tudot tenni, osztā jóú elvērte űket, mind a három dijákat az ördög. Igem mēr mikor ű tanúlta, akkōr is előújott az ördög. Asz monygya:

— Mit parancsōlz gazdánk?

— Hát nekem hozzatok ide egy lovat, szeggyítek le mindē szóúrit rúla, oszt hasícsátok mindet nıtyfele, os süssítek ki mindet pipaszárnak!

— Hát eszt nem lehet!

— Na, e megvan. Hát mék kettőü vā hátra. Hát hotyha nem tuggyátok. Hát ideji börnyúnak tavaji szarát hozzatok!

As se tutták. Autám meg . . . igem, mek hóutt embērnek mostani írását hozzatok!

As se tutták. Akkōr monták osztá:

— Hūsígesz szógád leszünk hóuttig.

2. Pásztorokodás a bősörményi határban.

Az a bāj, hogy mikōr kövīr időü jár, ha jóü esőüs időü van, akkor meg a vīr öli meg a jóuszágot. Lehettem ojan tizēhatéves fattyú, osztán ot minálung Bősörmímbe, akkōr, mikor elvígesztík a tavaszi szántást, hát aki nem kellett jóuszág Natyporóudra¹ hajtották a tizapógári útférre. Még akkōr nē vóút elosztva a nyomás. Hát osztán én is kimentem két lúvāl, mēr nígy lova vóút az apámnak, kettőüt a mínesre kűdött, kettőüt othú hagyott. Odaki vélük vóútunk oszt, mēr mink a hārmadik tizedbe laktunk,² osztán a mind ees csopōrdba ment. Nagy lógert csináltunk, körül vóút a nánási határ szilin.³ Ojā vóút akkor is a mezőü,⁴ csak úgy ropogott a fū rájta.

— Mindety fijam, csak job lesz, mintha othun áll! Māj' lessz ērre esőü, — monta apám.

Hát osztán úgy vóútunk, mán kiszülőübe, mām mennyünk haza, még lerosszul itt ez a lú.⁵ Hát osztám mājđ eccer etý pīnteg dílután ērríl Szoboszlóü⁶ felőüj jött ety setit felhőü, ojan tíz óura tájba dílelőütt. Lett⁷ abbúl ojā zápor, egyebet nem lehetett ot látni, csak sík vizet. Hát osztám — mer ekhóuszszeke-rünk vóút lektōbnek — kibúttunk az ekhóü alóul. De én íletembe nem láttam annyi véres apróü, piri' bıkát, aki biztos a fellegbőül húllot le az esőübe, csak a víz is ojā vóút, mint a lanygyos víz. Hát . . . Hát oszt monták azok az időüsebb emberek, na fijajim mājđ meglássátok, lessz ebbőül ojan esőü, hogy még. Micsoda? Má hārmadnapra ojan esőü vóút, mintha hōrdőubul öntöttík vóüna. Ha nem eset vóüna, mind lefóüttünk vóüna.⁸ Utánna szinte látta az embēr, hogy nyú-tóuddzik a mezőü felfele. Akkor oszt az vóút nekünk a bāj, hogy ot kellett hagyni a heverist.

KOVÁCS LÁSZLÓ

¹ Pusztá Hajdubősörmény határában.

² A mai kerületeknek megfelelő városrész volt a tized.

³ A hajdúnánási határ szélén.

⁴ Akkor is — utal az 1946-os aszályra.

⁵ Rossz börben lesz, legyengül.

⁶ Hajdúszoboszló.

⁷ Picike.

⁸ Eltikkadtunk volna.

TARTALOM

Cikkek

HEGEDŰS LAJOS : A hangfelvételes nyelvjáráskutatás jelentősége	3
DEME LÁSZLÓ : A magyar nyelvjárások hangjainak jelölése	18
BÁRCZI GÉZA : A nyelvjárási hangjelölés kérdéséhez	38
VÉGH JÓZSEF : A nyelvjáráskutatás időszerű kérdései	43
KÁLMÁN BÉLA : A szókezdő mássalhangzócsoport egyik feloldási módja a magyarban	59
A. KÖVESI MAGDA : Képzőtanulmányok a Sopron megyei nyelvjárásokból	71
B. LŐRINCZY ÉVA : A moldvai csángó nyelvjárás variánsai	107
NÉMETH GÉZA : Egy dunántúli falu keresztnévanyaga 1790 óta	120
BALASSA IVÁN : A »ledolgozás« magyar elnevezései	138
KOVÁCS ISTVÁN : A nemzedéki változások Somoskőújfalu nyelvjárásában	146

Bírálatok és ismertetések

Kuznyecov : Orosz dialektológia, ism. KOVÁCS ISTVÁN	154
Bárczi Géza : Fonetika, ism. PAPP ISTVÁN	165
Hegedűs Lajos : Moldvai csángó népmesék és beszélgetések, ism. IMRE SAMU	172

Hírek

Az Új Magyar Tájszótár (Keresztes Kálmán)	181
A Magyar Nyelvjárások Atlasza (Kálmán Béla)	182

Nyelvjárási adatok

SÁRKÖZI ZOLTÁN : Debreceni céhíratok	183
KOVÁCS LÁSZLÓ : Debrecen-Macs (Nyelvjárási szöveg)	187

A kiadásért felelős a Tankönyvkiadó Vállalat vezérigazgatója
1953

Műszaki vezető: Horváth János

A kézirat nyomdába érkezett: 1953. X. 12. — Megjelenés: 1954. I. 30. — Példányszám: 500. —
Terjedelem: 17 (A/5) ív, 5 ábra.

Készült: Monotype új szedésről, magas, íves nyomással,
a MNOSZ 5601-50Á és MNOSZ 5602-Á szabványok szerint

Akadémiai nyomda V., Gerlóczy-utca 2. — 27494/53. — Felelős vezető: ifj. Puskás Ferenc

Lelt.

5953-1982